

Управління культури і туризму Запорізької обласної державної адміністрації
Запорізький обласний краєзнавчий музей

МУЗЕЙНИЙ ВІСНИК

Науково-теоретичний щорічник
Заснований у 2001 р.

Випуск 9

Запоріжжя
2009

ББК-79.1
УДК-069
М 89

Відповідальний редактор: д.і.н. Г. І. Шаповалов (Запоріжжя)

РЕДАКЦІЙНА РАДА

Л. М. Архіпова (Запоріжжя),
д.і.н. А. В. Бойко (Запоріжжя),
д.і.н. Г. М. Васильчук (Запоріжжя),
д.і.н. І. Ф. Ковальова (Дніпропетровськ),
С. І. Козиряцька (Запоріжжя),
д.і.н. І. І. Лиман (Бердянськ),
к.і.н. С. М. Ляшко (Київ),
д.і.н. В. Ю. Мурзін (Запоріжжя),
З. Х. Попандопуло (Запоріжжя),
О. В. Чайка (Запоріжжя).

Друкується за рішенням Вченої ради
Запорізького обласного краєзнавчого музею від
05.10.2009 р., протокол № 5

Свідоцтво про державну реєстрацію ЗМІ
33 № 780-055-р від 26.02.2007 р.

Постановою Президії ВАК збірник
включено до переліку фахових видань
(Бюлетень ВАК України, № 10, 2007 р.)

М 89 Музейний Вісник № 9. – Запоріжжя, 2009. – 226 с.

Випуск № 9 містить праці, у яких розглядаються окремі проблеми археології, краєзнавства та історії України. Вводяться у науковий обіг нові знахідки, результати досліджень археологів, істориків, краєзнавців Запорізького обласного краєзнавчого музею та інших науково-дослідних установ. Тематика публікацій охоплює період від доби бронзи до новітнього часу.

Видання розраховане на усіх, хто цікавиться давньою, середньовічною та новітньою історією, проблемами музейної, краєзнавчої справи.

Мови видання українська і російська.

ББК-79.1
УДК-069

© Автори, 2009
© Запорізький краєзнавчий музей, 2009
© ПП «АА Тандем», оформлення, 2009

ЗМІСТ

МУЗЕЄЗНАВСТВО

<i>Козыряцкая С. И.</i> История меннонитских часов из коллекции ЗОКМ.	5
<i>Деркач Т. Г.</i> Каталог геологічних зразків з фонду ЗОКМ	11
<i>Ерохина Л. А.</i> Награды коннозаводства из коллекции ЗОКМ	26
<i>Рогонова О. С.</i> Печатка штабу другої стрілецької дивізії військ УНР в колекції національного музею історії України	29
<i>Черноморец В. С.</i> Страница истории музея.	30

АРХЕОЛОГІЯ

<i>Тощев Г. Н.</i> Из истории археологического изучения Приазовья	35
<i>Алексеева И. Л., Тощев Г. Н.</i> Курганная группа у с. Богатое Одесской области	40
<i>Попандопуло З. Х.</i> Еще об одном шлеме типа Монтефортино.	51
<i>Яценко С. П.</i> Археологічні дослідження 1968 року Р. О. Юри. Фондове зібрання Запорізького краєзнавчого музею.	56
<i>Маріна З. П., Філімонов Д. Г.</i> До питання про місцезнаходження слободи та перевозів біля Усть-Самарського ретраншементу	66
<i>Кобалия Д. Р., Грабовецкий С. В.</i> Обследование западной якорной стоянки о. Змеиног в 2008 году.	81

ІСТОРІЯ

<i>Горбаненко С. А.</i> Системи землеробства слов'ян кінця I тис. до н. е. — I тис. н. е.	85
<i>Єльников М. В.</i> До локалізації золотоординського городища Кінські Води	103
<i>Мордовської М. М.</i> Безпека руху Дніпровськими порогами в останній чверті XVIII століття	112
<i>Олененко А. Г.</i> Археографічні публікації документів Азовської губернської канцелярії	121
<i>Приймак О. М.</i> Соціальна поліструктурність сільського населення Півдня України кінця XIX — початку XX століть	132
<i>Константинова В. М.</i> Бердянськ кінця XIX ст.: особливості складу населення приморського повітового міста Південної України	147

<i>Буканов Г. М.</i> Вплив ідей федералізму та автономізму на українське національне відродження в кінці ХІХ — початку ХХ століття	153
<i>Чайка О. В.</i> Городской транспорт в Александровске в начале ХХ века	161
<i>Шаповалов Г. І.</i> Створення Української державної гімназії в Олександрівську в 1918 році	179
<i>Шевченко В. І.</i> До питання вивчення історії церкви на Запоріжжі.	183
<i>Щур Ю. І.</i> Осередок організації українських націоналістів у 31 інженерно-протихімічному батальйоні м. Запоріжжя (1941 р.)	193
<i>Дровосєкова О. В.</i> Михайло Міллер та його праця «Могила князя Святослава»	204

РЕЦЕНЗІЇ

<i>Мурзін В. Ю.</i> Михайлов Б. Д. Загадки древнего Герроса. — К., 2009. — 144 с.	215
---	-----

ІНФОРМАЦІЇ

<i>Яценко С. П.</i> Перший обласний музейний фестиваль «Експонат року»	217
<i>Попандопуло З. Х.</i> V Граковские чтения	218

ПАМ'ЯТЬ

Памяти Маргариты Михайловны Ширяевой	222
--	-----

ИСТОРИЯ МЕННОНИТСКИХ ЧАСОВ ИЗ КОЛЛЕКЦИИ ЗОКМ

Не существовало эпохи и страны, в которых люди не умели бы определять время. Солнечные, водяные, огневые и песочные хронометрические приборы завершили первую фазу в разработке измерителей времени. Постепенно четче выработались представления о времени, и стали изыскиваться более совершенные способы его измерения. Современная эра хронометрии началась с момента изобретения механических часов. Автор и дата изобретения механических часов неизвестны. Из некоторых сообщений X века делаются предположения, что именно тогда впервые построил такой механизм монах Герберт из Ориллака, будущий римский папа Сильвестр II (950 – 1003). Первые настенные часы приводились в действие при помощи пружинного механизма, который был изобретен в Германии в 1510 году. Хотя механизм был революционным, первые такие часы не отличались точностью. Главным прорывом стали настенные часы с маятником, которые создал Христиан Хайгенс в 1656 году [1].

В истории Запорожского края оставили большой след меннонитские мастера часового дела Крёгеры, которые проживали в колонии Розенталь Хортицкого меннонитского округа с начала XIX века. В данной работе автором ставится цель осветить историю этой семьи, а также описать настенные часы производства меннонитов из коллекции Запорожского областного краеведческого музея.

К сожалению, из-за отсутствия широкой библиографической базы, основным источником при исследовании истории семьи Крёгеров являются неопубликованные воспоминания 1981 года потомка меннонитов-часовщиков, Артура Крёгера «Kroeger clocks. The clock makers of Rosenthal» [2]. В детские годы он проживал в Запорожье и эмигрировал впоследствии в Канаду. Основная часть библиографических источников, использованных при подготовке настоящей статьи, издана на английском языке. Автор выражает искреннюю благодарность Чайке Ирине Юрьевне за помощь в переводе текстов.

Многие историки, изучавшие быт меннонитских переселенцев, упоминали об обязательном наличии в жилищах последних настенных часов, которые передавались из поколения в поколение, переезжали вместе со своими хозяевами из дома в дом, в другое государство. К часам в меннонитских семьях относились как к членам семьи. Так, пример этого приводит Карагодин А. И. в своей работе «Немецкие колонии на юге Украины» [3]. Как подтверждение приведем и цитаты из воспоминаний Артура Крёгера: «Дом там, где слышно тиканье фамильных часов» и «Часы упоминаются в пьесах и стихах нашего народа».

Первые упоминания о Крёгерах, как о мастерах часовых дел, относятся еще к 50-м годам XVIII в. Во вторую волну эмиграции, в 1803 году, из Пруссии на южные земли Российской империи переселились трое братьев Крёгеров. Все

Давид Крёгер.
1860 – 1920

они были часовщиками. Один из них, Иоганн, осел в колонии Розенталь Хортицкого меннонитского округа. С этого времени на территории нашего края началось производство меннонитских часов. Кроме семьи Крёгеров, часовым бизнесом на территории Хортицкого округа занимался недолгое время и Петер Лепп, обучившийся этой специальности еще в Пруссии до эмиграции. Однако, в 1860 году он переориентировал свой бизнес на производство сельскохозяйственных машин. Объединив в 80-х годах капиталы со своим зятем, крупным землевладельцем Андреасом Вальманом, организовал завод Леппа и Вальмана [4, с. 49]. Следует упомянуть и о других меннонитах, занимавшихся производством часов: Леппе в Эйнлаге, Гильдебранде в Хортице и Мантлере в Молочной. Но часы Крёгера, по утверждению современников, в меннонитских семьях встречались все-таки чаще всего [2, с. 10].

Производством часов в семье Крёгеров занимались все поколения. Дело Иоганна (1754 – 1823) унаследовал его сын Абрахам (1791 – 1872), после которого часы изготавливали сыновья последнего Давид (1829 – 1909) и Петер (1832 – 1908). Что же касается правнуков Иоганна Крёгера, сыновей его внука Давида, старшего – Давида (1860 – 1920) и младшего – Иоганна (1863 – ?), в статье о них и пойдет речь. Производство часов было семейным бизнесом. Чаще всего все члены семьи были

Часовой завод (слева) и дом Давида Крёгера. Начало XX в.

заняты работой. Активно помогали родителям и дети. Мальчики занимались изготовлением простейших деталей для часов, девочки привлекались к росписи циферблатов. Изначально часы производились в домашних условиях в небольшой мастерской. Ранние часы были очень простыми — с одной стрелкой и веревкой вместо цепи. Однако, стоимость их была не дешевой. Еще в 1890-е годы простые без боя часы стоили 50 рублей. Но к этому времени первые поселенцы колонии уже прочно стояли на ногах и могли позволить себе услуги часовщика. Позднее появились часы со звоном. Кроме домашних часов, Крёгеры производили и большие часы для заводов, мельниц, школ, церковных колоколен. Одни из таких, пожертвованные Давидом Крёгером, долгое время украшали здание средней школы в Хортице, которая была разрушена в годы II Мировой войны [4, с. 69].

Иоганн Крёгер.
1863 – ?

Когда отец Давида и Иоганна Крёгеров начал отходить от дел, братья стали партнерами и занялись производством часов. Около дома Давида (который сохранился и сегодня на улице Истомина в г. Запорожье) из маленькой мастерской к 1900 году выросло двухэтажное кирпичное строение — 9 метров в ширину и 13 в длину. В здании располагался офис, демонстрационный зал, производственное отделение, мастерская по ремонту часов, кузнечная мастерская и литейный цех. Чердак использовался как покрасочный цех и склад. Над главным входом была вывеска с именем Давида Крёгера, над ней — большие часы. Позже интересы партнеров разошлись. Старший брат начал осваивать производство двухтактных двигателей. На предприятии началось производство стационарных двигателей по немецкой лицензии, плугов и других сельхозмашин, а также деталей к ним [4, с. 70]. Давид умер в 1920 году, не пережив допросов анархистов. В 1923 году его завод был национализирован советской властью, но работал в том же направлении до 1930 года, когда оборудование было перевезено в местное техническое училище. В помещении бывшего завода Крёгера разместились контора колхоза, позже клуб. Так как владельцем предприятия был Давид, Иоганн еще до революции был вынужден заняться часовым делом в другой части колонии, и вернулся к домашнему производству. Он, последний из часовщиков Крёгеров, проживавших на территории современного Запорожья, пережил революцию, войну, гонения со стороны советской власти. Так поэтично пишет в своих воспоминаниях внучатый племянник Давида и Иоганна Крёгеров о мастерской последнего: «Здесь дядя Иоганн возился со своими часами. Вся стена была увешана постоянно тикающими часами, которые сверкали своими прекрасными медными маятниками» [2, с. 13].

В коллекции Запорожского областного краеведческого музея хранятся два экземпляра меннонитских механических настенных часов с маятниками и гирями. Оба экспоната — классические представители работы меннонитских часовых мастеров. Отличительными признаками таких изделий является роспись циферблатов растительным орнаментом, сценами из библейских сюжетов [5, сс. 37, 91, 100, 125], а также форма циферблатов и стрелок. Кроме того, меннонитские часы

Рис. 1

бывают с одной и двумя стрелками. В статье будут описаны примеры и тех и других.

Первые часы (ЗКМ В — 510) пополнили коллекцию Запорожского краеведческого музея в ноябре 1973 года. Их история не известна, из карточки с описанием удалось установить только фамилию жительницы города, передавшей музею часы. Это В. И. Столбинская. Приступая к описанию экспоната, необходимо отметить, что эти часы являются ярким образцом раннего меннонитского часового производства на территории нашего края. На это указывает наличие одной стрелки и веревки вместо цепи, а также дата, прочерченная на тыльной свинцовой стороне маятника — 1836 (рис. 1).

Лицевая сторона часов представляет собой жестяную панель прямоугольной формы с полукруглой верхней частью (46,5 x 32 см). Общий ее фон темно-бежевый. В центральной части панели круглый циферблат, деление на часы и минуты нанесено черной краской арабскими цифрами. В центре нарисован пейзаж: изображение извилистой реки, по обоим берегам которой — хвойный лес. Вокруг циферблата четыре одинаковых образца растительного орнамента в коричневых и белых тонах с бирюзовым овалом в нижней части. В верхнем полукруге лицевой части изображена ветвь с раскрытыми цветами, бутонами и листьями. Рисунок выполнен в неярких коричневых, синих, сиреневых, зеленоватых и темно-розовых тонах. По краю панель очерчена черной полосой. На ее поверхности во многих местах хорошо просматриваются следы реставрации, видны результаты подкраски.

Стрелка часовая одна (l — 21 см) ажурная плоская и широкая. Указательная часть завершается ромбическим острием.

Часовой механизм расположен за циферблатом в железной прямоугольной коробке (11,5 x 16 x 10,5 x 5,7 см) с открывающимися боковыми дверцами из оцинкованного металла (вероятно, более поздний результат реставрации). Они обеспечивали доступ к механической части часов — латунным шестеренкам. За задней стенкой расположен крючок для маятника, а также два штыря и крюк для крепления часов на стену.

Маятник часов (l — 103 см) латунный. Выглядит как длинная прямоугольная пластина (b — 1,5 см), в нижней части которой крепятся малый (d — 2,5 см) и большой (d — 11,5 см) диски. Последний из них утяжелен свинцом с тыльной стороны и завершается металлическим штырем с резьбой.

Гири крепятся на веревке. Они латунные, цилиндрической формы, различные по весу и размеру, внутри утяжелены свинцом. Большая гиря тяжелая (1, 750 кг), ее размеры: $d - 4$ см, $l - 20,7$ см, маленькая намного легче (0, 110 кг), ее $d - 2,2$ см, $l - 11,5$ см.

Часы с идентичными стрелками и передними панелями помещены в каталоге меннонитской мебели [5], все они описаны как изделия Крёгеров из колонии Розенталь в Южной России. Поэтому, если взять во внимание эти образцы и дату производства описываемых нами часов, то на полном основании можно утверждать, что они были изготовлены в мастерской часовщика Абрахама Крёгера.

Вторые часы (ЗКМ ЭТН — 13) поступили в коллекцию музея в 1967 году, были переданы жителем Запорожья А. Н. Пасечником. По рассказу последнего, они были подарены его матери в феврале 1889 года. Эта же дата присутствует и в дарственной надписи на часах. Следовательно, несложно датировать этот предмет, максимально позднее время его изготовления — конец 1888 — январь 1889 гг. (рис. 2).

Лицевая панель часов (26 x 36,6 см) деревянная, прямоугольной формы с полукруглой верхней частью. Общий фон желтоватый, по периметру широкая белая полоса с узкой голубой, в центре циферблата — белый круг, ближе к наружному краю которого такая же узкая голубая полоса. Циферблат расположен по центру: цифры римские, написаны крупным шрифтом черной краской. Вокруг — три синих концентрических круга. За ним изображены желтые цветы с синими соцветиями и зелеными листьями. В верхней полукруглой части панели, на переднем плане — два розовых цветка разного размера круглой формы, на заднем — более мелкие желтый и синие цветы.

Стрелки две, тонкие латунные (l часовой стрелки — 9 см, минутной — 11 см). Обе заострены к концу, в центре — ромбовидное расширение с круглым отверстием. Часовая стрелка несколько шире у основания, чем минутная.

Часовой механизм латунный, расположен за циферблатом в деревянной коробке в форме параллелепипеда (12 x 21 x 15,5 см), которая состоит из трех отсеков. В первом, сразу за циферблатом, расположены шестеренки, приводящие в действие стрелки часов. В центральном отделении — часть механизма, движущей силой которого служит тяжесть гирь, а в наружном отсеке регулирует движение шестеренок маятник. На верхней панели коробки крепятся бронзовый колокольчик в виде

Рис. 2

полусферы и латунный молоточек, отбивающие мелодичный звон через определенный отрезок времени. Дарственная надпись сделана черными чернилами на тыльной стороне коробки, неразборчиво. Читается: сверху – 1889 г.; вторая строчка – февраль, январь (перечеркнуто) 12 го, 7; третья – фильгеровъ. Последнее слово, вероятнее всего, фамилия семьи дарителей.

Маятник часов (l – 66 см) состоит из тонкой прямоугольной алюминиевой пластины, окрашенной снаружи в черный цвет. К ее концу крепится латунный диск со свинцовым утяжелением на тыльной стороне (d – 8 см) и с коротким металлическим штырем внизу.

Цепь, на которой подвешены гири, бронзовая (d звеньев – 0,5 см). Гири часов стальные, цилиндрической формы (d – 4,1 см). Различны они по размеру и цвету. Длина одной – 18,1 см, налет на металле красноватого цвета, другая – короче (l – 15 см), со спиленным краем, поверхность – желтоватая. Судя по ним, можно сделать предположение, что гири являются новоделами.

В ходе исследования, на часах из коллекции ЗОКМ кроме дат нами не было выявлено никаких фирменных знаков, инициалов и других обозначений производителя. Однако, судя по аналогиям в изученных источниках, можно утверждать, что эти экспонаты являются одними из распространенных на территории нашего края и популярных в XIX – начале XX вв. часов производства меннонитских мастеров Крёгеров.

Библиография

1. Настенные часы // http://swisswatch.com.ua/cat/wall_clock/
2. Arthur Kroeger. Kroeger clocks. The clock makers of Rosenthal / Kroeger Arthur. – Winnipeg, Manitoba, Canada, 1981. – 31 p.
3. Карагодин А. И. Немецкие колонии на юге Украины (этнографические заметки) / А. И. Карагодин // Из прошлого Запорожья. – Запорожье, 1992. – Вып. 1. – С. 48 – 73.
4. Rudy P Friezen. Into the past. Buildings of the Mennonite Commonwealth / Friezen Rudy P. – Winnipeg, Manitoba, Canada, 1996. – 352 p.
5. Reinhild Kauenhoven Janzen, John M. Janzen. Mennonite furniture: a migrant tradition, 1766 – 1910 / Janzen Reinhild Kauenhoven : Good Books, Intercours, PA 17534. – 231 p.

Козиряцкая С. И.

Історія менонітських годинників з колекції ЗОКМ

У статті автор розповідає історію родини менонітських майстрів-годинників Крёгерів, які мешкали у колонії Розенталь (територія сучасного міста Запоріжжя) з 1803 року. В роботі описані два настінні механічні годинники виробництва менонітів XIX ст. із колекції Запорізького обласного краєзнавчого музею.

Koziryatska S. I.

The history of the clocks of Mennonites from the collection of ZOKM

In the article author tells the history of the Mennonite family of clock masters Kreogers, who lived in Rozental colony since 1803 year. Two mechanical wall clocks of XIX century from the collection of Zaporozhye state local history museum.

КАТАЛОГ ГЕОЛОГІЧНИХ ЗРАЗКІВ З ФОНДУ ЗОКМ

Музейна колекція має наукову, культурну і просвітницьку цінність. Специфіка ж кожного музею, його профіль, дозволяє йому формувати свою, відмінну від інших, колекцію предметів. До того ж, різні автори і навіть один автор колекції відображають не тільки свої професійні особливості, але й особливості свого часу. Формування геологічної колекції Запорізького обласного краєзнавчого музею почалося в 1961 р. із зразків Пологівського каолінового кар'єру і налічує на сьогодні 1165 одиниць основного фонду. Головною відмінною рисою цієї колекції є її комплексність. Тут зібрані зразки мінералів, гірських порід, корисних копалин, знайдених на території Запорізької області і в інших регіонах. В статті систематизовані геологічні зразки з фонду Запорізького обласного краєзнавчого музею.

Музейна цінність кожного предмету визначається перш за все його інформаційністю. Класифікація і систематизація предметів дозволяє більш оптимально оперувати цією інформацією, а каталоги дають можливість отримати чітку уяву про якісний склад фондів. Каталог геологічної колекції з фондів ЗОКМ складений вперше. Для систематизації автором вивчена структура фондів найбільших геологічних музеїв СНГ [1, 2, 3], мінералогічні та геологічні довідники, визначені основні сучасні напрямки створення геологічних колекцій в музеях.

Геологічні фонди — це велика база даних, яка постійно розширюється. Особливість кожного геологічного музейного предмету в тому, що він є не тільки пам'яткою культури, а й пам'яткою природи, що значно розширює можливість його використання. Інформативність цих предметів може з часом змінюватись, залежно від досягнень науки і техніки, від змісту, за яким предмети об'єднуються в групи при наступному вивченні колекції. Маючи на увазі, що геологічні об'єкти завжди багатопланові, один предмет в каталозі може бути включений в різні колекції, які мають різну специфіку і тематику. Наприклад, зразок гірської породи, включений в петрографічну колекцію має інше значення, ніж в колекції корисних копалин, або в колекції пам'яток природи.

Територія Запорізької області складний мінералогічний район. Тут знайдено понад 200 видів мінералів. Мінерали завжди цікавлять і захоплюють людей своєю красою. Завдяки ентузіастам в фондах музею зібрана колекція 42 різновидів мінералів, знайдених не тільки в області, але й в інших регіонах. Їх особливість відображає структурна колекція мінералів. В геоструктурному відношенні територія області розташована в межах Українського щита і Причорноморської западини. Таке поєднання різних по своїй природі і розвитку геологічних структур зумовлює надзвичайну складність структурно-речовинних комплексів і різноманітність геологічних порід в їх будові. Петрографічна колекція відображає будову земної кори і умови утворення гірських порід. Мінерали і гірські породи класифіковані згідно книги вступу «Геологія края» (назва, порядковий номер — Г-23, Г-237 (15), довідника-визначника мінералів [4], мінералогічних і петрографічних довідників [5, 6, 7].

Наявність різних корисних копалин в Запорізькій області обумовлюється тривалою і насиченою подіями геологічною історією розвитку території. Широкомасштабні геологічні пошуки в радянський час визначили основні запаси цих родовищ і створили потужну мінерально-сировинну базу для розвитку

добувної галузі в Запорізькій області. За зразок систематики колекції корисних копалин взяті академічні літературні джерела [8, 9]. Фрагментарно представлена колекція геологічних пам'яток природи Запорізької області. Основою систематики пам'яток стали тематичні видання [10, 11, 12]. Новим напрямком в геології стає вивчення сучасних явищ антропогенного впливу на поверхню Землі. Порооди, штучно створені людиною, вже накопичені в великій кількості. Створені техногенні родовища, в тому числі і в Запорізькій області. Назріла необхідність їх вивчення і відображення в колекції техногенних порід. Регіональні колекції відображають наявність зразків мінералів і гірських порід в фондах музею, знайдених в інших регіонах за межами області. Започаткована в музеї і невеличка колекція незвичайних природних геологічних утворень. В даному каталозі визначено сім колекцій, які складають основу структури геологічних фондів.

1. Мінералогічна колекція.

Прості речовини.

Сульфіди.

Кисневі сполуки: окисли і гідроокисли, силікати.

Фосфати.

Карбонати.

Сульфати.

Галоїди.

2. Петрографічна колекція (гірські породи).

Магматичні (вивержені) породи.

Ультраосновні породи.

Основні породи.

Середні породи.

Кислі породи.

Основні лужні гірські породи.

Осадочні гірські породи.

Уламкові гірські породи.

Середньо- і дрібноуламкові породи.

Сцементовані породи.

Колоїдно-осадочні породи.

Пластичні глинисті породи.

Непластичні глинисті породи.

Група глиноземних порід.

Хемогенні породи (Група галоїдних порід).

Біохімічні гірські породи (групи кременистих, карбонатних, фосфатних порід, викопне вугілля).

Вулканогенно-обломочні гірські породи (пірокластичні, туфогенні).

Метаморфічні гірські породи.

Породи регіонального метаморфізму і метасоматозу.

3. Техногенні породи.

4. Корисні копалини.

Горючі копалини.

Металічні корисні копалини.

Неметалічні корисні копалини.

Питна і лікувальна вода.

Лікувальні грязі.

5. Геологічні пам'ятки природи в Запорізькій області.**6. Регіональні колекції.****7. Незвичайні утворення.****1. Мінералогічна колекція****1. 1. Клас прості речовини.**

Залізо самородне. Самородне залізо є тільки в складі метеориту «Бердянськ» — нікелісте залізо.

- Графіт. Графітвміщуючі породи Г-8, Г-3 (3).

1. 2. Клас сульфідів.

- Халькопїрит (мідний колчедан) Г-237 (5, 9).
- Пірит (сірчаний колчедан, марказит) Г-237 (3, 4, 32, 34, 36), Г-43, Г-311, Г-237 (25).
- Вісмутова охра Г-35.
- Галеніт Г-237, Г-238.

1. 3. Клас окиси і гідроокиси.**1. 3. 1. Підклас прості окиси.**

- Корунд Al_2O_3 Г-12.

1. 3. 2. Група кварцу SiO_2 .

- Кварц димчастий Г-2 (7), Г-365 (5).
- Кварц блідорожевий Г-214.
- Кварц молочний Г-22 (7), Г-37 (2), Г-212 (2, 16, 17, 18), Г-237 (30), Г-240 (4, 8, 9), Г-248, Г-249, Г-250, Г-251, Г-252, Г-253, Г-254, Г-255, Г-256, Г-259, Г-260, Г-261, Г-300, Г-350, Г-354, Г-358, Г-405, Г-516, Г-517, Г-518, Г-551.

1. 3. 3. Підклас складні окиси.

- Магнетит (магнітний залізняк) Г-3 (2), Г-203 (1), Г-237 (20).

1. 3. 4. Підклас водні окиси.

- Лімоніт (лугові, болотні залізні руди — бурий залізняк) Г-54 (19), Г-178, Г-237 (15), Г-436, Г-561.
- Дендрит (гідроокис марганцю — псиломелан, кристалізований в тонких тріщинах в вигляді рослини) Г-368.

1. 4. Клас титанати и титано-тантало-ніобати.

- Ільменіт титано-цирконієві розсипи прибережно-морського походження Г-53, Г-482, Г-538.
- Колумбіт Г-36.

1. 5. Клас силікати і алюмосилікати.**1. 5. 1. Ортосилікати.****1. 5. 1. 1. Група олівіну.**

- Олівін Г-97.
- Ставроліт в породі Г-548.
- Фаяліт Г-342, НДФ-9284.

1. 5. 1. 2. Група гранату.

- Альмандин Г-347 (1, 2), Г-365.

1. 5. 2. Ортодіортосилікати.**1. 5. 2. 1. Група епідоту.**

- Епідот на ортоклазі Г-439.

1. 5. 3. Підклас кільцеві силікати.

- Турмалін Г-237 (35).
- Берил Г-473.

- Евдіаліт ЗКМ-4200.

1. 5. 4. Підклас ланцюгові силікати.

1. 5. 4. 1. Група піроксеноїдів.

- Родоніт (орлець, рубіновий шпат) — Г-237 (28).

1. 5. 4. 2. Група амфіболів.

- Антофіліт-азбест Г-540.
- Рогова обманка Г-212 (20).

1. 5. 5. Підклас шаруваті силікати і алюмосилікати.

- Тальк (стеатит, жировик) Г-4 (1), Г-237 (22) Урал.

1. 5. 5. 1. Група серпентину.

- Серпентин (змійовик) Г-92.
- Азбест Г-237 (23).

1. 5. 6. Глинисті мінерали.

1. 5. 6. 1. Група палегорскіту.

- Вермикуліт Г-173, Г-337, Г-363, Г-563.

1. 5. 6. 2. Група слюд:

- Не визначені Г-3 (9), Г-29, Г-237 (12).
- Лепідоліт Г-237 (27), Г-339.
- Мусковіт Г-2 (6), Г-28, Г-365 (6), Г-369.
- Флогопіт (магнезіальна слюда) Г-569.
- Біотит Г-27, Г-351.
- Астрофіліт ЗКМ-4201.
- Залізна слюдка псевдоморфоза мартиту Г-445.

1. 5. 6. 3. Група польових шпатів.

- Г-1 (5, 11), Г-2 (4), Г-2 (5, 11), Г-3 (1, 10, 19), Г-212 (5, 6, 7, 8, 9, 10, 15), Г-344, Г-363, Г-365, Г-562.

1. 6. Клас фосфати, арсенати, ванадати.

- Вівіаніт (синя, залізна земля) Г-178.

1. 7. Клас карбонати.

- Кальцит Г-237 (8, 31), Г-240 (6, 7), Г-539.
- Магnezит Г-203 (2).
- Доломіт Г-237 (16).
- Сидерит глинистий Г-329.
- Малахіт Г-237 (33).

1. 8. Клас сульфати.

- Гіпс Г-3 (6), Г-5, Г-23 (9), Г-24 (1, 3, 5), Г-262, Г-265, Г-286, Г-299, Г-422, гіпсові рози Г-215, друзи Г-236, Г-330, Г-366 (1 — 4).

1. 9. Клас галоїди.

- Кам'яна сіль Г-32 (2).
- Флюорит Г-240 (5).

1. 10. Клас органічні речовини.

- Бурштин П-126.

2. Петрографічна колекція

(гірські породи)

2. 1. Магматичні (вивержені) кристалічні породи.

2. 1. 1. Ультраосновні гірські породи.

- Піроксеніт Г-3 (7), Г-338.
- Перидотит Г-97.

- Серпентиніт Г-91, Г-94, Г-134, Г-142, Г-175(8, 9), Г-237(19), Г-334(16, 17), Г-550.

- Ультрабазит Г-574 (6).

2. 1. 2. Основні гірські породи.

- Анортозит Г-156, Г-237 (21), Г-444.
- Базальт Г-3 (15).
- Діабаз Г-155, Г-157, Г-160, Г-238, Г-264, Г-307.

2. 1. 3. Середні гірські породи.

- Діорит Г-37 (3).

2. 1. 4. Кислі гірські породи.

- Плагіограніт Г-520, Г-521, Г-522, Г-523, Г-524, Г-525, Г-526, Г-527, Г-533, Г-534, Г-535.
- Граніт Г-3 (8, 16, 17), Г-7, Г-16, Г-17, Г-25 (3), Г-37 (4), Г-38 (4, 6, 7), Г-44 (1, 4, 6), Г-46, Г-47, Г-50, Г-67 (4), Г-96, Г-130, Г-141, Г-155, Г-158, Г-159, Г-162, Г-224, Г-237, Г-291, Г-292, Г-332 (1, 2, 3), Г-334 (36, 37), Г-245, Г-353, Г-355, Г-356, Г-511, Г-574 (11).
- Плагіоклаз (біотитовий граніт) Г-528, Г-529, Г-530, Г-531, Г-532.
- Апліт Г-2 (9), Г-3 (20), Г-433.
- Гранітний пегматит Г-2 (2, 3), 3 (1, 10, 11, 14, 18), Г-4 (2, 3, 4), Г-6, Г-30, 31, Г-38 (8), Г-44 (2), Г-54 (24), Г-163, Г-166, Г-203 (4), Г-212 (1, 4, 12, 13, 14), Г-237 (18), Г-305, Г-333, Г-340, Г-370, Г-420, Г-433, Г-557, Г-564, Г-574 (1).
- Кератофір Г-175 (13), Г-556.
- Граніто-амфіболо-біотитова порода Г-175 (11).
- Граніто-сієніт Г-14, Г-202(12).
- Роговообманковий граніт Г-15.

2. 1. 5. Основні лужні гірські породи.

- Карбонатити апатитвміщуючий Г-410 (1, 2, 3), Г-425.

Лужні гірські породи:

- Нефеліновий сієніт Г-424 (1, 2).
- Граніто-сієніт Г-202 (12).

2. 2. Осадочні гірські породи.

2. 2. 1. Уламкові гірські породи.

Грубоуламкові:

- Галечник Г-67 (1).
- Жорства Г-54 (18).
- Конгломерат Г-298.
- Конкреція Г-202 (4), Г-559 (1, 5).
- Брекчія Г-509, Г-541, Г-565 (брекчія рудна), Г-574 (13).

Середньо- і дрібноуламкові породи:

Пухкі породи:

- Пісок Г-51, Г-334 (14).

Піски:

- Зелений глауконітовий Г-325.
- Білий кварцевий Г-23(15), Г-24 (4), Г-25 (4), Г-33, Г-45 (6), Г-485.
- Зеленуватий (глауконіто-кварцевий) Г-39, Г-54 (8), Г-316.
- Жовтий (поліміктний) Г-23 (3), Г-32 (3), Г-290, Г-484.
- Сірий Г-40, Г-41, Г-45 (7), Г-54 (10), Г-175 (3), Г-221.
- Коричневий Г-23 (4), Г-483.

- Черепашковий Г-23 (5), Г-32 (4).
- Строкатий (поліміктовий) Г-218 (4).
- Глинистий Г-319.
- Лес (алеврит) Г-54 (14).

Зцементовані породи:

- Піщаник Г-23 (6), Г-25 (1), Г-34, Г-95, Г-131, Г-170, Г-175, Г-204, Г-269, Г-270, Г-274, Г-278, Г-277, Г-282, Г-438, Г-486 (1, 2), Г-508.
- Метапіщаник Г-553.

2. 2. 2. Колоїдно-осадочні гірські породи.

Глинисті породи:

Глини:

- Зелені Г-24 (2), Г-45 (3), Г-54 (6, 9), Г-157 (20, 23), Г-334 (8).
- Блакитні Г-267.
- Білі Г-67 (2), Г-281.
- Чорні Г-242.
- Коричневі Г-24 (6), Г-45 (3, 4).
- Жовті Г-289.
- Сірі Г-25 (5), Г-54 (4, 11, 15), Г-150, Г-151, Г-175 (22, 24, 29, 33), Г-285, Г-315, Г-334(6б, 7).
- Червонобурі глини Г-3 (4), Г-175 (27), Г-218 (3).
- Строкаті Г-334 (3).
- Вапняковисті Г-334 (10).
- Алевритові Г-334 (11).
- Вуглисті Г-334 (12).

Залізисті породи:

- Лімоніт (табачний камінь, бурий залізняк) Г-23 (1), Г-178, Г-561.

Пластичні глинисті породи:

- Каолінітова глина і каолін Г-1 (20), Г-9, Г-26, Г-45 (1, 2), Г-52 (1, 2), Г-54 (16, 17), Г-55.
- Вторинний каолін Г-175 (35), Г-279, Г-334 (13).
- Рожевий каолін Г-42, Г-263.

Суглинки:

- Суглинок (піщано-глиниста порода) Г-280.
- Лесовидний суглинок Г-218 (1, 6), Г-312.
- Червонобурий суглинок Г-3 (4), Г-175 (27), Г-218 (2, 3, 5).
- Алевроліт Г-175 (32).
- Глинистий пісок (супісок) Г-319.

Глиноземні породи:

- Боксит Г-237 (17).

2. 2. 3. Біохімічні гірські породи.

Кременисті породи:

- Опока Г-11, Г-175 (18).
- Кремень Г-216, Г-237 (11), Г-348.
- Кременистий піщаник Г-282, Г-283, Г-288.
- Кременисто-глиниста порода Г-275, Г-280, Г-287.
- Кременисто-крейдова порода Г-284.

Карбонатні породи:

- Вапняк Г-10, Г-23 (7, 8), Г-25 (2), Г-32 (1), Г-54 (1, 2, 3), Г-67 (3), Г-149, Г-152,

Г-173, Г-175 (28, 30), Г-176, Г-228, Г-237 (14), Г-266, Г-268, Г-313, Г-314, Г-334 (15), Г-492, Г-510.

- Доломіт Г-237 (16).
- Мергель Г-175 (21, 25, 34), Г-272, Г-273, Г-334 (9).

Група марганцовистих порід і руд:

- Руда марганцева Г-487, Г-54 (13), Г-54 (12), Г-487.

2. 2. 4. Органогенні гірські породи.

- Біогермне утворення Г-560.
- Буре вугілля Г-54 (1), Г-175 (19), Г-201 (10), Г-213.
- Породи, в яких знайдено природний газ Г-68 (1 – 19), Г-201 (1 – 19).

2. 2. 5. Вулканогенно-уламкові гірські породи.

Пірокластичні гірські породи:

- Вулканічний туф Г-240(10).

Туфогенні породи:

- Туф Г-3 (13).
- Туффіт? Г-110.
- Трасс (різновид туфу) ЗКМ-вс-оп-88.

2. 2. 6. Породи регіонального метаморфізму.

Сланці:

- Сланець слюдяний Г-54 (21), Г-123.
- Сланець кварцево-хлоритовий Г-100, Г-121, Г-122, Г-127, Г-128, Г-132, Г-136.
- Сланець кварцево-амфіболітовий Г-135, Г-154.
- Сланець кварцево-амфіоло-біотитовий Г-139.
- Сланець кварцево-слюдяний Г-54 (21), Г-123, Г-175 (4, 7).
- Сланець кварцево-серицитовий Г-310, Г-322, Г-334 (31), Г-552.
- Сланець кварцево-хлорито-серицитовий Г-323, Г-334 (30).
- Сланець серицитовий Г-54 (22), Г-334 (32).
- Сланець гематит-хлоритовий Г-555.
- Сланець хлорит-амфібол-азбестовий Г-571.
- Сланець кременисто-флогопіт-магнетит-хлоритовий Г-119, Г-125, Г-129, Г-364.
- Сланець кварцево-мартито-хлоритовий Г-120, Г-124.
- Сланець талько-карбонатний Г-98, Г-99.
- Сланець мусковіт-біотит-ставролітовий Г-574 (2).
- Сланець тальк-магнезитовий Г-13.
- Кристалічний сланець Г-574 (9).
- Залізистий кварцит Г-22 (1, 5, 6), Г-65, Г-109, Г-110 – 118, Г-133, Г-143, Г-146, Г-175 (1, 14, 15, 16), Г-334 (22, 25, 26, 27), Г-407 (1 – 3), Г-409 (1 – 3), Г-500, Г-549, Г-554, Г-566, Г-574 (10).
- Кварцит Г-37 (1), Г-108, Г-17 (2, 3), Г-334 (24).
- Мармур Г-237 (29).
- Кальцифір Г-574 (4, 7, 8).
- Амфіболіт Г-2 (8), Г-137, Г-140, Г-169, Г-334 (34), Г-357, Г-503 (1, 2), 574 (5, 14).
- Біотит-амфіолова порода Г-175 (10).
- Роговик амфібол-піроксеновий (залізистий) Г-54 (20).
- Роговик Г-203 (3).
- Епідозит Г-536.

- Гнейс Г-2 (1), Г-3 (21), Г-20, Г-22 (3), Г-38 (1, 3, 5), Г-44 (3), Г-164, Г-343, Г-349, Г-365 (7), Г-371, Г-372, Г-431, Г-434, Г-435, Г-438, Г-567, Г-574 (3).
- Ортогнейс Г-443.
- Метаморфізований піщаник Г-334 (33).
- Мігматит Г-54 (23), Г-138, Г-161, Г-168, Г-365 (2), Г-423, Г-428 (1, 2), Г-435, Г-498.

3. Колекція техногенних порід.

- Штучні кристали марганцевих алюмосилікатів в шлаках електрошлакової плавки Г-199.
- Зразки продукції заводу Коагулянт – глиноземи Г-200 (1 – 3).
- Промислові шлаки заводів. Балка Середня Г-573 (1 – 8).
- Зразок кам'яного литва Г-574 (11).
- Гранітний щебінь різних фракцій Г-181 (1 – 5), Г-184, Г-187 (1 – 7), Г-208 (1 – 5), Г-296, Г-297.
- Камінь бутовий Г-222.
- Цегла Г-189 (1, 2), Г-190, Г-192, Г-194 (2), Г-197, Г-402.
- Титанова губка Г-241.
- Вироби Ленінградської слюдяної фабрики Г-331 (1 – 3).

4. Колекція корисних копалин

4. 1. Горючі корисні копалини.

4. 1. 1. Буре вугілля.

Оріхівський район, Санжарівське родовище.

- Геологічна будова родовища Г-68 (1 – 19).
- Буре вугілля Г-54 (15).

4. 1. 2. Газ.

Приазовський район.

- Газоносні і газоводотривкі породи Г-201 (1 – 19).

4. 2. Металічні корисні копалини.

4. 2. 1. Чорні метали.

4. 2. 1. 1. Залізо.

Білозерський залізрудний район.

Білозерське родовище:

- Гідрогематито-мартитова руда Г-63, Г-66.
- Карбонатмартитова руда Г-64, Г-69, Г-78, Г-83, Г-334 (21).
- Тонко дисперсно-гематито-мартитова руда Г-70, Г-71-75, Г-85, Г-334 (23), Г-543.
- Мартитова руда Г-72, Г-82, Г-84, Г-88.
- Залізнослюдко-мартитова руда Г-76, Г-77, Г-79, Г-80, Г-81, Г-90, Г-144, Г-489.
- Мартитова руда з залізною слюдою і сульфідами Г-86.
- Гетит-мартитова руда Г-87.
- Гематит-мартитова руда Г-89, Г-145, Г-147, Г-148, Г-324, Г-490, Г-491.
- Мартенівська руда Г-264.
- Дисперсногематит-мартитова руда Г-406 (1 – 3).
- Схематична карта докембрію родовища Г-174 (1).
- Схема профілю Південно-Білозерського родовища Г-174 (2).
- Схема профілю Переверзєвського родовища Г-174 (3).
- Перша руда Запорізького залізрудного комбінату Г-309.

- Мартенівська руда з першої вагонетки Запорізького залізорудного комбінату Г-335.

Приазовська металогенічна область.

Гуляйпільське родовище:

- Кварцит амфібол магнетитовий Г-407 (1, 2, 3).

Васинівське родовище. (Оріхівський район):

- Кварцит амфібол магнетитовий Г-408 (1, 2, 3).

Куксунгурське родовище:

- Кварцит піроксен-мігматитовий Г-373, Г-392.
- Кварцит амфібол-мігматитовий Г-382, Г-389, Г-519.
- Кварцит куммінгтоніт-магнетитовий Г-558.
- Корсак Могила:
- Залізна руда Г-202 (5, 6, 7).
- Залістий кварцит Г-202 (8, 9, 10).
- Сланець магнетит-піроксеновий Г-411, Г-415.

Північно-Терсянська ділянка (Ново-Миколаївський район):

- Кварцит амфібол-магнетитовий Г-409 (1, 2, 3).

Азово-Чорноморська залізорудна провінція.

- Бурий залізник Г-2 (1), Г-178.

4. 2. 1. 2. Марганець.

Великотокмацьке родовище:

- Схема геологічної будови родовища Г-54 (1 – 24).
- Марганцева руда окисна Г-54 (13).
- Марганцева руда карбонатна Г-54 (12).
- Марганцева руда карбонатна мангано-кальцитова Г-487.

4. 3. Благородні метали.

4. 3. 1. Золото.

- Кварцит магнетитовий окислений Г-575 (1).
- Епідозит у магнетитах Г-575 (2).
- Кварцевий метапорфір Г-575 (3).
- Сланець хлорит-тремолітовий Г-575 (4).
- Залістий кварцит магнетитовий окислений Г-575 (5).
- Кварцевий порфір метаморфізований Г-575 (6).
- Безрудний кварцит з окисленою мідною мінералізацією Г-575 (7).
- Гранодіорит біотит-роговообманковий Г-575 (8).

4. 4. Неметалічні корисні копалини.

4. 4. 1. Сировина нерудна для металургії.

4. 4. 1. 1. Сировина формувальна.

Оріхівське родовище:

- Пісок Г-211, Г-229, Г-235.

Сировина вогнетривка.

Пологівське родовище:

- Вогнетривка глина Г-52 (2), Г-61 (2).

4. 4. 1. 2. Технічна сировина.

Талько-магнезит Г-225.

Троїцьке родовище графіту (х. Сачки Бердянський р-н):

- Графіт Г-2 (3).

4. 4. 2. Агрохімічна сировина.

4. 4. 2. 1. Фосфорити.

Новополтавське родовище:

- Карбонатит з апатитом Г-410 (3), 424 (2).

4. 4. 3. Гірничорудна сировина.**4. 4. 3. 1. Декоративне каміння.**

Янцівське гранітне родовище:

- Граніт Г-46, Г-50, Г-184, Г-185, Г-226.

4. 4. 3. 2. Сировина для будового каміння та щебеню.

- Мокромосковський кар'єр: Г-504.
- Передаточнинський кар'єр: Г-542.
- Мокрянське родовище: Г-208 (1).
- Царекостянтинівський кар'єр: Г-399.
- Правобережний гранітний кар'єр: Г-300 – 307, Г-348 – Г-361, Г-545 (1, 2).
- Одарівський кар'єр: Г-420, Г-433, Г-426, Г-428 (1, 2), Г-431, Г-443.
- Новополтавський кар'єр: Г-427 (1, 2), Г-429, Г-444.

4. 4. 3. 3. Сировина будівельна.

- Пісок будівельний Г-10, Г-51, Г-182, Г-403 (1, 2, 3), Г-167.
- Глина Г-51, Г-60, Г-188 (1, 2).
- Суглинок Г-196 (2).
- Пісок Г-193 (1), 196 (1).
- Вапняк на вапно Г-183.

4. 4. 3. 4. Сировина скляна та фарфоро-фаянсова.

- Пегматит Г-2 (2), Г-68 (17), Г-209, Г-333, Г-370.
- Каолін Г-52 (1), Г-61 (1).
- Гончарна глина Г-3 (3).
- Сировина для пиляних стінових матеріалів.
- Вапняк Г-231.

4. 4. 4. Підземні води.

- Бабанівське джерело Г-195 (1).
- Мелітопольська мінеральна вода Г-195 (2).

4. 4. 5. Лікувальні грязі.

- Сухий зразок лікувальної грязі (оз. Красне, м. Бердянськ) Г-171, Г-210.

5. Геологічні пам'ятки Запорізької області.**5. 1. «Дніпровські пороги» о. Хортиця.**

Український щит. м. Запоріжжя.

46° 49' 25" пн. ш., 35° 06' 31" сх. д.

Найбільший острів на Дніпрі являє собою фрагмент Хортицького гранітного масиву, який об'єднує поля розвитку плагіогранітів палеоархею, ділянки Конкської зеленокам'яної структури та Щербаківського масиву гранітів. Вік плагіогранітів становить 2970 млн. років.

Тип пам'ятки – петрографічний [11, с. 191].

Геологічний заказник загальнодержавного значення від 28. 10. 1974 р. [12, с. 11].

- Геологічні зразки: Г-155, Г-156, Г-157, Г-158, Г-159, Г-160, Г-161, Г-307, Г-511, Г-522, Г-529, Г-530, Г-534, Г-545 (1, 2).

5. 2. Бельмак-Могила.

Український щит. Куйбишевський р-н, с. Трудове, північно-східна околиця.

47° 19' 13" пн. ш., 35° 55' 09" сх. д.

Денудаційний залишок кристалічних порід докембрію, найбільш підвищена ділянка Приазовської височини, релікт пізньомезозойської поверхні вирівнювання. В кар'єрах в районі Бельмак-Могили відслонюються сірі плагіограніти шевченківського комплексу і рожеві біотитові граніти анадольського комплексу.

Тип пам'ятки геоморфологічний [11, с. 170].

Геологічна пам'ятка місцевого значення від 24. 05. 72 р. [12, с. 17].

- Геологічні зразки: Г-16, Г-17, Г-27, Г-162.

5. 3. Кам'яні Могили.

Український щит. Сmt. Розівка.

В 5 км на північ від сmt. Розівка, заповідник «Кам'яні Могили» — частина Приазовського мегаблоку та Кам'яномогильського масиву. Споруда складена різноманітними метаморфічними і магматичними породами [11, с. 168].

47° 20' 29" пн. ш., 37° 05' 57" сх. д.

Геологічні зразки: Г-173 (1, 2), Г-499.

5. 4. Зелена гора.

Бердянський район, сmt. Андріївка.

Заказник місцевого значення від 31. 12. 1993 р. [12, с. 9].

- Геологічні зразки: Г-162, Г-163, Г-164, Г-165, Г-166, Г-167, Г-168, Г-169, Г-212, Г-502 (1, 2).

5. 5. Корсак-Могила.

Український щит. Приморський р-н, с. Мануйлівка.

46° 53' 20" пн. ш., 36° 08' 14" сх. д.

Пасма горбів-останців складені породами дем'янівської світи Центрально-приазовської серії. На одному горбі розміщений покинутий кар'єр, в якому на початку ХХ століття видобували багаті залізні руди. Родовища залізної руди Корсак-Могили вперше були досліджені в 1793 р. П. С. Палласом.

Тип пам'ятки — стратиграфічний, мінералогічний [11, с. 183].

Заказник місцевого значення від 25. 09. 1984 р. [12, с. 3].

- Геологічні зразки Г-18, Г-19, Г-22, Г-202 (5 — 11), Г-308, Г-411, Г-413, Г-415, Г-417, Г-418.

5. 6. Могила Куксунгур.

Український щит. Приазовський р-н, с. Мар'янівка.

46° 54' 40" пн. ш., 36° 00' 51" сх. д.

Самий південний вихід залістих кварцитів докембрію (дібровська світа палеопротерозою) в межах Східноєвропейської платформи.

Тип пам'ятки — стратиграфічний, мінералогічний [11, с. 184].

Геологічна пам'ятка природи місцевого значення від 24. 05. 72 р. [12, с. 17].

- Геологічні зразки: Г-371, Г-372, Г-373, Г-374, Г-375, Г-376, Г-377, Г-378, Г-379, Г-380 (а, б), Г-381, Г-382, Г-384, Г-386, Г-388, Г-389, Г-390, Г-391, Г-392, Г-394, Г-395, Г-396, Г-398, Г-493, Г-558 (1 — 5).

5. 7. Токмак-Могила або Синя Гора.

Український щит. Чернігівський р-н, с. Новополтавка.

47° 16' 00" пн. ш., 36° 19' 55" сх. д.

Горб-останець, який належить фрагменту великого Лозоватського антиклінорію, складеного гранітами анадольського комплексу палеопротерозою. Вік 2085 ± 25 млн. років.

Тип пам'ятки — петрографічний [11, с. 163].

Геологічна пам'ятка місцевого значення від 24. 05. 72 р. [12, с. 18].

- Геологічні зразки: Г-43, Г-291, Г-292, Г-293, Г-294, Г-295, Г-427 (1, 2), Г-429.

5. 8. Єлисеївський кар'єр (Зелена Могила).

Український щит. Приазовський мегаблок. Чокракський розлом. Єлисеївське пегматитове поле. Єлисеївський кар'єр.

Приморський р-н, с. Єлисеївка, південна околиця.

47° 00' 03" пн. ш., 36° 24' 52" сх. д.

Об'єкт характеризує мінералогію і петрографію пегматитових жил палеопротерозою Приазовської металогенічної області. Район родовища має складний мінеральний склад, тут зафіксовано більш як 150 різновидів порід і мінералів.

Тип пам'ятки – петрографічний [11, с. 164].

Геологічна пам'ятка місцевого значення від 24. 05. 72 р. [12, с. 18].

- Геологічні зразки: Г-20, Г-28, Г-29, Г-30, Г-31, Г-35, Г-36, Г-209, Г-365 (1 – 8), Г-470 (1, 2 3), Г-471, Г-472 (1, 2, 3), Г-473, Г-474 (1, 2), Г-475, Г-476 (1, 2), Г-477, Г-495 (1, 2), Г-497 (1, 2), Г-498, Г-501, Г-505 (1, 2, 3, 4), Г-512, Г-513, Г-514, Г-515 (1, 2), Г-544, Г-546, Г-547 (1 – 3), Г-569, Г-570.

5. 9. Кам'яна Могила.

Причорноморська западина. Мелітопольський р-н, від с. Терпіння 1 км.

46° 59' 02" пн. ш., 35° 26' 28" сх. д.

Колосальні хаотичні нагромадження пісковикових брил, аналоги якого в неогенових товщах порід України невідомі. Стоянка епохи пізнього палеоліту з наскельними малюнками плейстоценової фауни.

Тип пам'ятки стратиграфічний, археологічний [11, с. 164].

Геологічна пам'ятка природи загальнодержавного значення від 07. 08. 1963 р. [12, с. 13].

- Геологічні зразки: Г-34, Г-202 (2, 3).

5. 10. Лиса гора.

Причорноморська западина. Запорізький р-н, с. Веселянка, лівий берег р. Конки.

47° 41' 03" пн. ш., 35° 23' 19" сх. д.

Стратотиповий розріз сарматського і кінкського регіорусу.

Тип пам'ятки стратиграфічний, палеонтологічний [11, с. 156].

Пам'ятка природи місцевого значення від 25. 09. 1984 р. [12, с. 14].

- Геологічні зразки: Г-265, Г-266, Г-267.

5. 11. Петротип Мокромосковського гранітного комплексу.

Український щит. Запорізький р-н, с. Наталівка, по р. Мокра Московка.

47° 50' 42" пн. ш., 35° 20' 50" сх. д.

Стратотип мокромосковських гранітів дніпропетровського комплексу архейського віку.

Тип петрографічний [11, с. 161].

Геологічна пам'ятка юридично не оформлена.

- Геологічні зразки: Г-208 (1), Г-504, Г-542.

5. 12. Лиса гора.

Причорноморська западина. Сmt. Василівка – с. Скельки.

47° 27' 49" пн. ш., 35° 15' 25" сх. д.

В берегових уступах відслонюються розрізи морських неогенових відкладів верхнього міоцену понтичного і сарматського регіорусів. Має геологічне і палеонтологічне значення [11, с. 153].

Юридично об'єкт, як геологічна пам'ятка, не оформлений.

- Геологічні зразки: Г-266, Г-265, Г-366, Г-367, Г-510 (1, 2).

5. 13. Велика Кам'яна скеля біля р. Суха Конка.

Український щит. Пологівський р-н, с. Кінські Роздори.

Пам'ятка природи місцевого значення від 24. 05. 1972 р. [12, с. 17].

Тип петрографічний.

- Геологічні зразки: Г-419 (1 – 3), Г-430, Г-432, Г-435, Г-438 (1, 2), Г-439 (1, 2), Г-496 (1, 2).

5. 14. Золоторудні залісті кварцити. Балка Собача.

Український щит. Бердянський р-н, с. Осипенко.

45° 58' пн. ш., 36° 49' сх. д.

Унікальний вихід на поверхню фрагменту докембрійського золоторудного покладу крутобалківської світи Сурозького родовища.

Тип пам'ятки – стратиграфічний, мінералогічний [11, с. 194].

Юридично геологічна пам'ятка не оформлена.

- Геологічні зразки: Г-339, ГГ-340 – 347, Г-575 (1 – 6).

6. Регіональні колекції

6. 1. Зразки мінералів з свинцево-срібного родовища.

с. Тетюхе (нині м. Дальнегорськ), Росія, Приморський край,

Сіхоте-Алінський поліметалевий комбінат «Сіхалі».

- Поліметалева руда Г-240 (1).
- Злиток металу, виплавлений із поліметалевої руди Г-240 (2).
- Ратоліт (зайва назва пектоліту-силікату кальцію і натрію) Г-240 (3).
- Друза кварца в вапняку Г-240 (4).
- Флюорит (плавиковий шпат) Г-240 (5).
- Кварцито-кальцитова друза Г-240 (6).
- Кальцитова друза Г-240 (7).
- Кристал кварца с зональною структурою Г-240 (8).
- Монокристал гірського кришталю Г-240 (9).
- Туф вулканічний, імпрегнований самородною сіркою Г-240 (10).
- Друзи гірського кришталю Г-248, Г-251.
- Друзи кварцу Г-249, Г-250, Г-252, Г-253, Г-254, Г-255, Г-256, Г-259, Г-260, Г-261.
- Не визначені зразки мінералів Г-240 (11), Г-243, Г-244, Г-245, Г-246, Г-247.

6. 2. Зразки мінералів Березівського золоторудного родовища Уралу.

Росія. Свердловська обл.

- Галеніт Г-237 (1).
- Галенітова руда (свинцева руда) Г-237 (2).
- Пірит мілкозернистий (сірчаний колчедан FeS₂, марказит) Г-237 (3), Г-237 (4), Г-237 (25), Г-237 (32).
- Халькопірит в кальциті (мідний колчедан) Г-237 (5).
- Вугілля (м. Серов) Г-237 (6).
- Змієвик (серпентиніт, азбест) Г-237 (7), Г-237 (19), Г-237 (23).
- Кальцит (вапняковий шпат) Г-237 (8).
- Мідний колчедан Г-237 (9).
- Тальковий камінь (стеатит або жировик) Г-237 (10), Г-237 (22).
- Кремій Г-237 (11).
- Слюда Г-237 (12).
- Хлоритовий сланець Г-237 (13).

- Вапняк Г-237 (14).
- Бурий залізняк Г-237 (15).
- Доломіт Г-237(16).
- Боксит Г-237 (17).
- Пегматит Г-237 (18).
- Магнетит Г-237 (20).
- Лабрадорит Г-237 (21).
- Граніт Г-237 (24).
- Руда на нікель Г-237 (26).
- Лепідоліт (літієва руда) Г-237 (27).
- Родоніт (орлиць, рубіновий шпат) Г-237 (28).
- Сірий мармур Г-237 (29).
- Кварц Г-237 (30).
- Кальцит в пегматиті Г-237 (31).
- Малахіт Г-237 (33).
- Магнетит сірчаний Г-237 (34).
- Турмалін Г-237 (35).
- Пірит? Г-237 (36).
- Внутрішнє ядро черепашки Мактра Г-237(37).

6. 3. Зразки з родовища Мурунтау. Узбекистан.

(Одне з найбільших в світі золоторудних родовищ).

- Брекчія Г-574 (13).

6. 4. Зразки з Антарктиди. Земля королеви Мод, станція Новолазаревська.

- Пегматит ЗКМ-вс-оп-104.

6. 5. Зразки з Кольського півострова. Росія.

- Евдіаліт – рідкісний мінерал лужних пегматитів ЗКМ-вс-оп-4200.
- Астрофіліт – складний силікат ЗКМ-вс-оп-4201.

6. 6. Зразки з Кримського півострова. Карадаг. Україна.

- Трас – твердий пористий світлий попільний вулканічний туф всп. ф. оп.-88.

6. 7. Зразок з Білозимінського поліметалічного родовища. Росія, Іркутська обл.

- Фаяліт – контактово-метаморфічний мінерал, залізистий різновид олівіну НДФ-9284.

7. Колекція незвичайних утворень

- Піщані фульгурити Г-227 (1 – 5).
- Матеріали, з яких формуються берегові вали Г-271.
- Псевдоскам'янілість з піщанику Г-367.
- Річкові утворення химерної форми Г-440 (1 – 3).
- Кварцеві вітрогранники всп. ф. оп.-85.
- Плавучий камінь всп. ф. оп.-173.

Ще далеко не всі питання щодо геологічної будови України вирішено, тому треба чекати нових досягнень геологічної науки. Це дасть можливість доповнити інформацію про предмети колекції, а то й навіть по-іншому трактувати ті чи інші висновки. Тому науково-дослідна робота в цьому плані не повинна зупинятися.

Бібліографія

1. Структура фондів Музея. Коллекции Минералогического Музея им. А. Е. Ферсмана // <http://www.fmm.ru/collect.htm>

2. Структура музея. Государственный Геологический Музей им. В. И. Вернадского // <http://www.sgm.ru/rus/science/pl/k4.html>
3. Структура и состав фондов. Музей Геологии центральной Сибири // http://www.mgcs.ru/?fond_structure
4. Здорик Т. Б. Минералы и горные породы СССР: справочник-определитель географа и путешественника / Т. Б. Здорик, В. В. Матиас, И. Н. Тимофеев, Л. Г. Фельдман. — М. : Мысль, 1970. — 439 с.
5. Лазаренко Є. К. Мінералогічний словник / Є. К. Лазаренко, О. М. Винар. — К. : Наукова думка, 1975. — 774 с.
6. Лазаренко Е. К. Минералогия Приазовья / Е. К. Лазаренко, Л. Ф. Лавриненко, Н. Н. Бучинская и др. — К. : Наукова думка, 1980. — 432 с.
7. Петрографический словарь / [Под ред. В. П. Петрова., О. В. Богатикова, Р. П. Петрова]. — М. : Недра, 1981. — 496 с.
8. Державна геологічна карта України масштабу 1:200 000, аркуші L-36-VI (Запоріжжя), L-37-I (Пологи). Центральноукраїнська серія. Пояснювальна записка. — К. : Державний комітет природних ресурсів України, Казенне підприємство «Південукргеологія», 2004. — 145 с.
9. Шнюков Е. Ф. Природа Украинской ССР. Геология и полезные ископаемые / Е. Ф. Шнюков, А. В. Чекунов, О. С. Вялов и др. — К. : Наукова думка, 1986. — 184 с.
10. Коротенко Н. Е. Геологические памятники Украины: справочник-путеводитель / Н. Е. Коротенко, А. С. Щирица, А. Я. Каневский и др. — К. : Наукова думка, 1985. — 156 с.
11. Геологічні пам'ятки України [за ред. В. І. Калініна, Д. С. Гурського] — К. : Державна геологічна служба, 2007. — Том II. — 320 с.
12. Перелік територій та об'єктів природно-заповідного фонду загальнодержавного та місцевого значення Запорізької області станом на 1. 01. 1999 рік. — Запоріжжя, 1999. — 21 с.

Деркач Т. Г.

Каталог геологических образцов из фонда ЗОКМ

В каталоге геологических образцов из фонда Запорожского областного краеведческого музея выделено семь коллекций: минералогическая, петрографическая, техногенных пород, полезных ископаемых, памятников природы, региональная, необычных образований. Необходимо продолжать научно-исследовательскую работу по изучению геологических фондов музея и составлению новых каталогов.

Derkach T. G.

Catalog of geological examples from the basic fund ZOKM

There are seven collections of geological examples in catalog of basic fund of ZOKM (Zaporizhzhya museum of Local Lore): mineralogic, petrographic, technogenic rocks, minerals resources, memories of nature, regional collections, unusual formations. It is necessary to continue scientific-research work for studying geological funds of museum and composing of new catalogs.

НАГРАДЫ КОННОЗАВОДСТВА ИЗ КОЛЛЕКЦИИ ЗОКМ

В хозяйственной деятельности России разведение лошадей было одним из приоритетных направлений, которым занимались на государственных и частных заводах [1, сс. 941 — 946]. В частном коннозаводстве в конце XVIII в. графу А. Г. Орлову удалось добиться успехов в выведении новой рысистой породы. Это были рослые, красивые, резвые и сильные лошади. Для сохранения и улучшения породы необходим был постоянный тренинг. Такие испытания и были организованы А. Г. Орловым в 1796 на «Донском» поле в Москве [2, сс. 164, 165]. Со временем скачки приобретают спортивное направление. В 30 годы XIX века во многих городах создаются различные беговые общества и открываются ипподромы, использовавшиеся сначала только для испытания рысаков [3, с. 74]. На развитие коневодства в целом, и на рысистое в том числе, повлияли реформы XIX в. Все существовавшие заводы в 1819 году были разделены на придворные и военно-конские. В 1843 г. военно-конские заводы стали государственными. Руководство ими осуществляло особое ведомство — «Управление государственным коннозаводством». Их работа заключалась в улучшении пород, для чего были образованы случные конюшни. Лошади, содержащиеся на государственных заводах, не предназначались для пополнения армии. Однако, ни достижения в частном коннозаводстве в XVIII ст., ни организационные преобразования в XIX ст. не коснулись задач улучшения массового коневодства в стране. Для хозяйственной деятельности нужны были хорошие породы упряжных, рабочих лошадей [3, с. 21].

Важной вехой в развитии отечественного коннозаводства стали Всероссийские конские выставки, которые, начиная с 1866 г., проводились каждые 3 года. Кроме того, были выставки и местного значения, проходившие в селах, уездных и губернских городах. На таких выставках были представлены все типы и породы лошадей. Показывали их и на сельскохозяйственных выставках. С 1899 г. были учреждены еще и аукционные выставки, по сути, заменявшие собой рынок. В 1910 и в 1913 гг. Всероссийские выставки были приурочены к съездам коннозаводчиков [3, с. 61].

Одним из безусловных достижений таких выставок была профессиональная оценка лошадей. В результате проводившейся там экспертизы, определялись лучшие лошади по характеру использования, рабочим качествам, экстерьеру и т. д. Владельцам лошадей вручали награды и призы: почетные дипломы, золотые, серебряные, медные медали, денежные поощрения, почетные отзывы. Самыми известными из них были медные медали «За лучшую крестьянскую лошадь» и «За лучшую верховую лошадь» [4]. Учредителями наград могли быть как государственные организации, так и частные лица. Часть денег на призы и премии выделялась из бюджета государственного коннозаводства. В распределении наград учитывались не только достижения экспонента, но и его сословие. Поэтому золотые и большие серебряные медали предназначались для дворян, а вот малые серебряные и медные медали, денежные премии присуждались разночинному люду, в том числе и крестьянам. Во II п. XIX ст. дворяне были редкими участниками подобных событий, а активность все больше проявляли купцы, мещане, ремесленники, крестьяне. Таким образом, по решению организаторов выставки, они тоже могли стать обладателями высоких наград [5].

В данной статье пойдет речь о двух наградах конца XIX — начала XX вв. Это медали — настольная и юбилейная.

Настольная медаль «За лучшую верховую лошадь» куплена музеем в 1987 г. у жителя г. Запорожья П. И. Горипавловского (рис 1). Она изготовлена из бронзы, имеет круглую форму, d — 45 мм.

Av — в центре профиль императора Александра III. По кругу надпись: Б. М. АЛЕКСАНДРЪ III ИМПЕРАТОРЪ И САМОДЕРЖЕЦЪ ВСЕРОССИЙСКОЙ.

Rv — по центру надпись: ЗА ЛУЧШУЮ ВЕРХОВУЮ ЛОШАДЬ, под надписью изображение пятиконечной звездочки. По кругу надпись: ОТЪ УПРАВЛЕНІЯ ГОСУДАРСТВЕННОГО КОННОЗАВОДСТВА. Гурт гладкий, выше плоскости медали. Награда хранится в музее под номером — ЗКМ МО 3619.

Рис. 1

Особое внимание стоит обратить на портрет Александра III работы известного медальера Авраама Грилихиса. Медальеры Авнер и его сын Авраам Грилихисы с 1873 года числятся в штате Санкт-Петербургского монетного двора. Авнер Грилихис был непревзойденным мастером геральдики, а Авраам достиг успехов в портретной медали. Портрет Александра III в его исполнении для серебряных и некоторых золотых монет, был отобран самим императором из конкурсных работ в 1886 г., и чеканился на протяжении всего его царствования [6].

С 1846 г. Управление Государственного коннозаводства в Санкт-Петербурге стало проводить ежегодные испытания для рысаков. Зимние соревнования проводились в феврале и марте на льду р. Невы, где специально устраивали беговой круг. Летние скачки проходили в Царском селе. Дистанции, на которые бежали рысаки, сначала были 3 версты. Затем были учреждены призы на 5, 6, 8, а в отдельных случаях и до 30 верст. Бывали случаи, что в забегах принимали участие лошади других пород. Для объективной же оценки лошадей нужны были четкие правила испытаний. Поэтому из числа коннозаводчиков, владельцев лошадей и просто любителей рысистых испытаний в 1859 г. возникает «Санкт-Петербургское общество зимних бегов», которое разработало Устав и правила скачек. В будущем оно поменяло свое название на Императорское Санкт-Петербургское общество поощрения рысистого коннозаводства. Днем рождения общества принято считать бега 8 января 1861 года [7].

В 1911 году общество увековечило свой 50-летний юбилей выпуском медали. Кроме того, был издан альбом с фотографиями и родословными лошадей, портре-

Рис. 2

тами членов общества и изложением его истории, а также иллюстрированные брошюры и журналы [5]. Такая медаль была куплена музеем в 1987 г. у жителя г. Запорожья С. А. Уткина (рис. 2).

Медаль круглой формы из желтого металла с остатками посеребрения, d – 26 мм. В ее верхней части имеется петля для подвешивания. Инвентарный номер – ЗКМ МО 3590.

Av – в центре изображение стилизованного герба Российской империи, на фоне которого большая латинская буква «L», по кругу надпись: ВЪ ПАМЯТЬ 50 Л. ЮБИЛЕЯ. ИМПЕРАТОРСКАГО С.П.Б. ОБЩ. ПООЦР. РЫСИСТ. КОННОЗАВОДСТВА.

Rv – изображение бегущей лошади, запряженной в коляску, с сидящим в ней всадником.

Медали из коллекции ЗОКМ являются материальным свидетельством истории развития коннозаводства в Российской империи.

Библиография

1. Соколов А. Коневодство и коннозаводство // Энциклопедический словарь / Изд-во Брокгауз Ф. А., Ефрон И. А. – СПб., 1895. – Т. XV-A. – С. 941–946.
2. Витт В. О. Из истории русского коннозаводства. Создание новых пород лошадей на рубеже XVIII – XIX ст. / О. В. Витт. – М. : Сельхозиздат, 1992. – 360 с.
3. Кожевников Е. В. Отечественное коннозаводство: история, современность, проблемы / Е. В. Кожевников, Д. Я. Гуревич. – М. : Агропромиздат, 1990. – 221 с.
4. Традиции медальерного художества // <http://www.itogi.ru/teleg2/2009/29/142065.html>
5. Белявский А. Регламент превыше всего! С чего начинались сельскохозяйственные выставки России // http://www.informexpo.ru/new/viem_content/php?id=2180
6. Аукционный Дом Империя // <http://www.auction-imperia.ru>
7. Конный дворик // <http://www.horseworld.ru?article=318>

Ерохіна Л. А.

Нагороди кіннозаводства з колекції ЗОКМ

До наукового обігу вводяться експонати кінця XIX – початку XX ст. із фалеристичної колекції Запорізького краєзнавчого музею.

Erohina L. A.

Awards of Horse breeding from the collection of ZOKM

Exhibits of end of XIX – the beginning of XX age from faleristyc collection of Zaporogie museum of local history.

Родіонова О. С.

ПЕЧАТКА ШТАБУ ДРУГОЇ СТРЕЛЕЦЬКОЇ ДИВІЗІЇ ВІЙСЬК УНР В КОЛЕКЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

В збірці Національного музею історії України зберігається колекція печаток. Вона невелика за обсягом, кількість її становить 316 одиниць, охоплює період XIX — XX ст. Більшу частину колекції складають нотаріальні печатки Російської імперії, Празькі університетські печатки, колекція сердоликових печаток шляхетних родин, печатки Великої Вітчизняної війни. За останні п'ятнадцять років музейну колекцію сфрагістики поповнили унікальні печатки, що пов'язані з історією української держави. У серпні 2005 року з Міністерства Закордонних справ України (що у свою чергу отримано від Об'єднання військових інвалідів Республіки Польща) через Департамент культурного та гуманітарного співробітництва (лист від 16. 08. 05 р. № 203, 36-838-1658) надійшла печатка Штабу 2-ї Стрілецької Волинської дивізії військ УНР.

Печатка виготовлена методом різьблення з жовтого металу (латунь ?) круглої форми, діаметром 34,7 мм, висотою — 6,5 мм, висота ручки — 29,5 мм. На печатці посередині в колі зображено державний герб УНР — тризуб. Біля кожного зубця по одній літері, що розташовані справа наліво «У/Н/Р». По зовнішньому колу йде круговий напис: «Штаб 2-ї Стрілецької Волинської дивізії військ У.Н.Р. *». До печатки прикріплена гумова ручка чорного кольору, на якій угорі по діаметру йде напис у два рядки «GM 24 400 621/ 41721 MA > EPDM < 32». Датується періодом 1920 р. Печатка трохи потерта, подряпана (рис. 1).

Свідчень щодо Другої Стрілецької дивізії дуже мало. Відомо, що Волинська зведена дивізія була створена з частин Волинської групи армії УНР на початку грудня 1919 р. Вона брала участь у боях з білогвардійцями на Поділлі, з більшовиками — на Київщині, Полтавщині, Херсонщині, Поділлі. 21 травня 1920 р. Волинська зведена дивізія перейменовується на Другу Стрілецьку Волинську дивізію, під головуванням генерала Олександра Олександровича Загородського (під час хвороби Загородського тимчасово виконував обов'язки начальника дивізії генерал Н. Никонів). У червні 1920 р. вона брала участь в оборонних боях на Поділлі у складі армії УНР, але через несприятливий хід подій вимушена була у липні 1920 р. відступити до Галичини. Восени, у вересні-листопаді, 1920 р. Друга Стрілецька Волинська дивізія виступає у контрнаступ як резервне з'єднання. 21 листопада 1920 р. у складі армії УНР після невдалих військових операцій відступає з урядом на територію Польщі, де була обеззброєна і інтернована у польському таборі Каліша. У 1924 р., у зв'язку з розпуском української армії, Друга Стрілецька Волинська дивізія розформовується і таким чином припиняє своє існування.

Історія 2-ї Стрілецької Волинської дивізії поки що недостатньо висвітлена і залишається багато відкритих питань, які ще чекають на своїх дослідників.

Рис. 1

Бібліографія

1. Ткаченко Я. Офицерский корпус Армии Украинской Республики (1917—1921) / Ярослав Ткаченко. — К., 2007. — СС. 168—169, 300—301.
2. Шанковський Л. Українська армія в боротьбі за державність / Лев Шанковський. — Німеччина, 1958. — С. 32—33.
3. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917—1921 / Ісак Мазепа — Прага, 1942. — Т. 2. — С. 22.
4. Доценко О. Зимовий похід 6. XII. 1919—6. V. 1920 / Олександр Доценко. — К., 2001. — СС. 17—28, 90—91

Родионова Е. С.

**Печать штаба Второй Стрелецкой дивизии войск УНР
в коллекции Национального музея истории Украины**

В научный оборот вводится интересный экспонат — печать из фондов Национального музея истории Украины.

Rodionova O. S.

**Stamp of the UNR forces Second Strelets division headquarter
in the collection of the National Museum of the History of Ukraine**

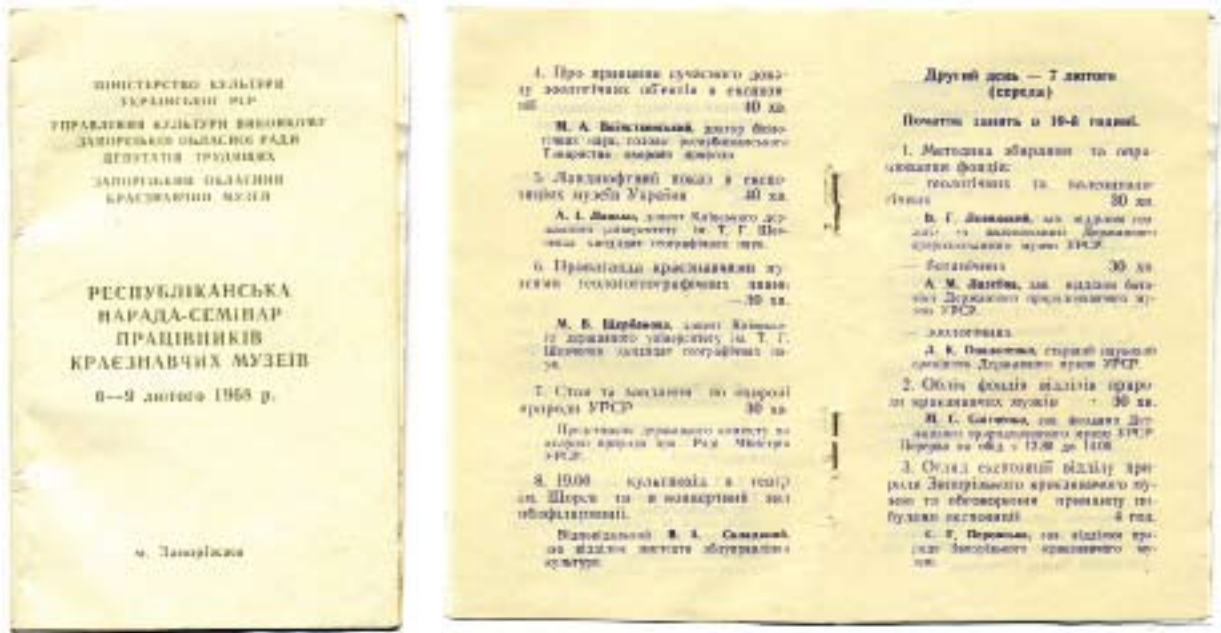
An interesting exhibit is introduced for scientific use: the stamp from the National Museum of the History of Ukraine fund.

Черноморец В. С.

СТРАНИЦА ИСТОРИИ МУЗЕЯ

История Запорожского областного краеведческого музея интересна, но далеко не все ее страницы известны даже ныне работающим научным сотрудникам. Приближаясь к юбилею — 90 летию музея (2011 г.), хотелось бы вспомнить одну из славных страниц работы отдела природы.

Более сорока лет тому назад (6 — 9 февраля 1968 года) на базе отдела природы нашего музея состоялся семинар работников краеведческих музеев. Мероприятие такого масштаба в Украине проходило впервые. В последующие годы стало традицией проводить подобные совещания в других областных центрах — Черкасах, Луганске, Луцке, Полтаве, Тернополе, Ровно. Руководила работой семинара начальник отдела музеев и охраны памятников Министерства культуры УССР Кирилюк Галина Степановна, которая заранее посетила музей и положительно оценила вновь созданную экспозицию отдела природы. В Запорожье приехало около тридцати высококвалифицированных специалистов из всех музеев Украины. Ознакомившись с экспозицией, автором которой была заведующая отделом природы Перовская Софья Глебовна, а активное участие в работе принимала старший научный сотрудник Пугина Галина Ивановна, участники семинара высоко оценили ее.

Програма республіканського семінара

Много внимания работе музея в то время уделяли заместитель председателя облисполкома Киценко Н. П. и заведующий областным отделом культуры Кириченко С. П., которые присутствовали на открытии семинара.

В работе совещания принимал участие заведующий сектором природы НИИ музееведения и охраны памятников истории и культуры Министерства культу-

Президиум республіканського семінара. Высупає Киценко Н. П., зам. председателя запорожского облисполкома. В президиуме с лева направо: Кириченко С. П., зав. областным отделом культуры, Мильская А. Д., директор ЗОКМ, Барвойнова Е. П., методист Министерства культуры УССР, Кирилук Г. С., начальник отдела музеев и охраны памятников Министерства культуры УССР

ры РСФСР, автор многих научных трудов по вопросам работы отделов природы краеведческих музеев Герасимов В. П. В своем выступлении он отметил, что в Запорожском музее умело использованы элементы ландшафтной экспозиции, что отвечает современным требованиям. Несмотря на имеющиеся недоработки, данная экспозиция имеет большое воспитательное значение.

Доцент Киевского университета им. Т. Г. Шевченко Щербакова М. В. выразила уверенность, что материалы, представленные в экспозиции, станут отличной базой для пропаганды геолого-географических знаний. Итогом ее выступления стали слова: «Замечательный Запорожский музей!».

Выступает Герасимов В. П.

Барвойнова Елена Петровна – методист отделов природы Министерства культуры УССР отметила: «Перовская С. Г. проделала большую работу. И дай бог всем музеям иметь такую экспозицию, устранив некоторые замечания. И было бы хорошо, если бы тов. Березюк И. (Одесса), Голубев В. (Черновцы) и Перовская С. Г. взяли на себя функции помощи по созданию хороших экспозиций в других музеях».

Свое мнение и замечания о новой экспозиции высказали научные сотрудники разных музеев. Сенник Р. Ф. из Львова в своем выступлении сказала: «Я побывала в 30 музеях Украины. Наилучшей экспозицией среди областных музеев есть экспозиция отдела природы Запорожского краеведческого музея. Работников только двое и музей находится в типичных условиях, а созданная экспозиция, при некоторых недоработках, заслуживает похвалы».

Одессит Березюк И. В. выразил свое мнение словами: «Ландшафтный принцип показа – это основное, и я согласен с Перовской С. Г., которая отмела все лишнее, взяла быка за рога и построила экспозицию, раскрывая ландшафты».

Заведующий отделом природы Феодосийского музея Пантелеев А. К. обратил внимание не только на правильно построенную экспозицию, но и на то, что человек, попадающий в зал, сразу замечает хорошо представленные экспонаты. А это то, что не всегда и немногим удается.

Наряду с положительными оценками были высказаны и замечания по поводу не совсем удачных этикеток, дороговизны диорам, которая не соответствует их качеству, повторов в показе материалов. Среди пожеланий были: больше

Выступает Барвойнова Е. П.

Выступает Перовская С. Г.

Участники семинара в экспозиции краеведческого музея

научности в экспозиции, не идти на поводу у художников-оформителей. Самым главным недостатком была названа теснота в экспозиционных залах — главный бич музеев того времени. В целом же экспозиция отдела природы Запорожского краеведческого музея была признана лучшей среди краеведческих музеев.

Участники семинара с хранителем Запорожского дуба Дейкуном Н. А.

Эти замечания специалистов и коллег были учтены при создании новой экспозиции нашего музея. Мы показали три преобладающих ландшафта нашей области. Зал «Азовское море» был открыт в 1997 году, «Лес» — в 1999 году, «Степь» — в 2003 году. Создавая эти залы, мы всегда вспоминали Барвойнову Е. П., которая подчеркивала, что в музейной экспозиции должны сочетаться научность и доступность для любой категории посетителей.

Жаль, что традиция проведения семинаров на базе действующих экспозиций прекратилась. Ведь это огромная практика для научных сотрудников в деле дальнейшего развития музеев.

Библиография

Архив ЗОКМ д. 1101

Черноморец В. С.

Сторінки історії музею

Стаття присвячена першому семінару працівників музеїв, який було проведено на базі Запорізького обласного краєзнавчого музею в 1968 році. Головною темою, яка обговорювалася, було використання ландшафтних елементів в новій експозиції відділу природи.

Chernomorets V. S.

Pages of the history of museum

The article is dedicated to the first seminar of museum workers which was on the base of Zaporogie museum of local history in 1968 year. The main theme, which was discussed, was the usage of te landscape elements in new exhibition of the nature department.

АРХЕОЛОГІЯ

Тощев Г. Н.

ИЗ ИСТОРИИ АРХЕОЛОГИЧЕСКОГО ИЗУЧЕНИЯ ПРИАЗОВЬЯ

Имя Огульчанского Алексея Яковлевича широко известно. Он родился 20 марта 1912 г. в г. Луганске. Окончил Учительский институт в г. Бердянске и на всю жизнь связал свою деятельность с этим городом. Он работал журналистом, руководителем кружка юных исследователей при Доме пионеров, научным сотрудником краеведческого музея.

Начало литературной деятельности Алексея Яковлевича относится к 1932 г., тогда им был опубликован очерк в журнале «Всесвіт». Первая книга «Записки краєзнавця» появилась спустя двадцать с лишним лет, в 1955 г. Названия сборников «Таємниця Сухої балки» (1961 г.), «Знахідка на все життя: Повісті» (1982 г.), «Вітрів кут», (1982 г.), «Скарб Солоного лиману» (1986 г.), «В недрах Джубаю» (1989 г.) и др. символичны. В них рассказывается о загадках и тайнах Приазовья, которые изучают юные следопыты. Сборники повестей издавались в Запорожье, Днепропетровске, Киеве.

Член Союза писателей Украины (1967 г.), лауреат областной литературной премии имени В. А. Лисняка (1967 г.), отличник народного образования, почетный член Украинского общества охраны природы, автор и соавтор путеводителей по заповедным местам Приазовья.

Многогранна педагогическая и научная деятельность А. Я. Огульчанского, им изучались как природные, так и исторические памятники, в частности, археологические.

Результаты своих археологических поисков в 1938 — 1948 гг. А. Я. Огульчанский изложил в единственной работе «Археологічні пам'ятки Північного Причорномор'я» [1, сс. 132 — 140]. В ней освещаются материалы таких местонахождений на р. Берде как Греческая Балка (кремень; сборы 1946 г.), Косолапова Балка (кремень), с. Орловка (разрушенное погребение ямной культуры, 1938 г.), Ближний Шпиль (раскопки 1946 г.; к востоку от с. Осипенко; кости ископаемых животных, кремль, раннеямный сосуд). Приводится также описание случайной находки — булавы — вблизи курганов Косолаповой балки [2; 3; 4; 5].

Отметим, что в архиве ИА НАНУ хранится серия отчетов А. Я. Огульчанского о его работах в последующие годы. Они мало кому известны, но содержащиеся в них материалы раскопок представляют интерес для исследователей малоизученных районов Приазовья — Бердянского и Приморского Запорожской области*. Если в опубликованной работе речь идет, преимущественно, о находках на поверхности, то в отчетах содержится информация о раскопках курганов.

* Перечень исследованных А. Я. Огульчанским памятников приведен в работе Г. Н. Тощева [6, с. 24]

Отметим, что в отчетах отсутствуют рисунки вещей, погребений, масштабы на фотографиях вещей, планы памятников приведены схематично. В текстах имеются исправления. Тем не менее, они дают представление об исследованных комплексах. В приводимой ниже публикации автором сделана правка текстовой части.

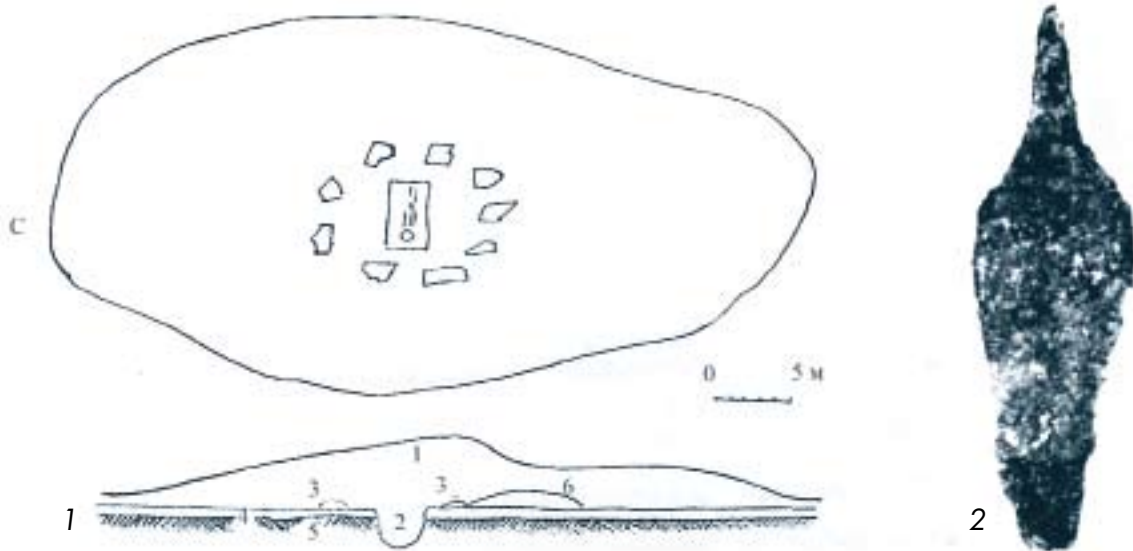

Рис. 1. 1. План и разрез кургана у с. Старопетровка: 1 – насыпь, 2 – погребение, 3 – каменная кладка, 4 – погребенная почва, 5 – материк, 6 – глиняный выкид (по А. Я. Огульчанскому). 1. 2. Нож медный

В 1969 г. исследованы следующие объекты:

Село Старопетровка, северная окраина, возле хутора Северина. Курган располагался среди поливного огорода на левом берегу р. Берды. Насыпь разрушена колхозными механизаторами (рис. 1, 1).

Погребение было окружено оградой из больших, поставленных на ребро плит серого гранита. Размеры ограды примерно 5 х 4 м, плит – 100 х 85 см.

В центре находилась погребальная яма размерами 160 х 160 см. В погребении обнаружен скелет взрослого человека. Он лежал на спине с подогнутыми в коленях ногами, ориентированный головой на запад. У левого плеча обнаружен медный нож весьма плохой сохранности, размеры 140 х 40 мм (рис. 1, 2).

Материал передан в Бердянский краеведческий музей (инв. № 1351).

Село Осипенко, западная окраина. В непосредственной близости от трассы Одесса – Ростов раскопан курган. В раскопках этого погребения принимали участие учащиеся старших классов Осипенковской средней школы и директор народного музея тов. Зюзь А.

Насыпь кургана была разрушена бульдозерами при строительстве дороги, она имела высоту около 3 метров, диаметр – 32 метра (рис. 2, 1). В западной части кургана обнаружена погребальная катакомба. Входная яма имела размеры 110 х 100 см и глубину 160 см. Вход в катакомбу прикрывали 3 большие плиты серого гранита. Погребальная камера имела размеры 230 х 180 х 120 см. Стены покрашены белой глиной, а дно ямы посыпано тертым илом*.

* Наблюдается несоответствие при сравнении описания и общего плана кургана у с. Осипенко.

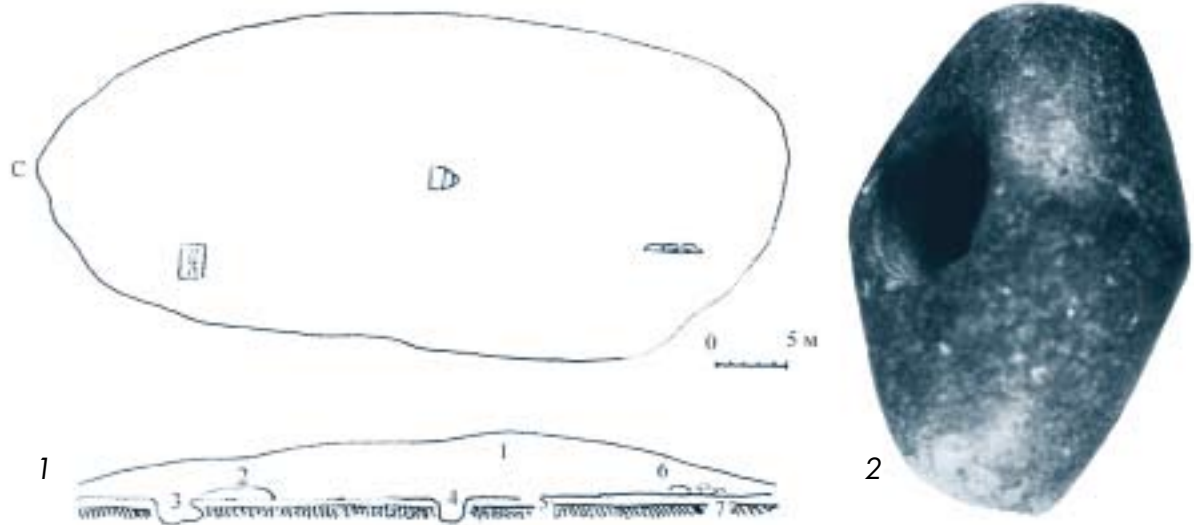

Рис. 2. 1. План и разрез кургана у с. Осипенко: 1 – насыпь, 2 – глиняный выкид, 3 – погребение, 4 – пустая катакомба, 5 – погребенная почва, 6 – куча камней, 7 – материк (по А. Я. Огульчанскому). **2. 2.** Топор каменный

Скелет молодого мужчины лежал на спине, ориентирован головой на север, ноги подогнуты в коленях. У правого плеча лежал каменный молоток с отверстием, отмечены и следы трухи от деревянной ручки. Молоток с сильно сработанным обушком имел размеры 85 x 40 мм (рис. 2, 2).

Находки из погребения переданы на хранение в народный музей в с. Осипенко Бердянского района Запорожской области.

Село Дмитриевка, Бердянский район, левый берег р. Кильтичии, южная окраина села. Здесь самовольно механизаторами колхоза им. Ленина снесен курган. Землеройными машинами снята насыпная часть кургана для отсыпки заградительной плотины вдоль речки.

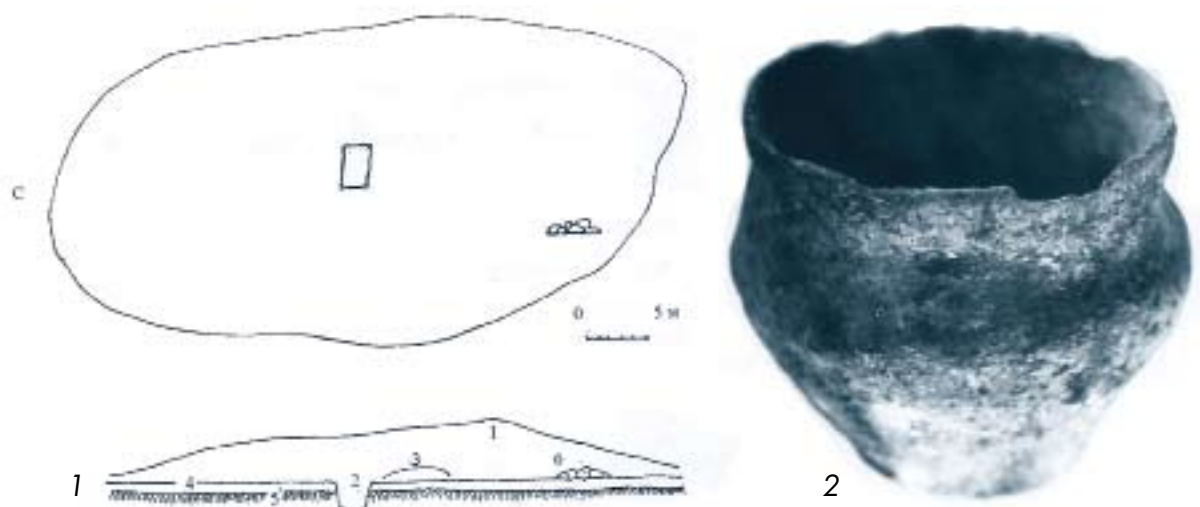

Рис. 3. 1. План и разрез кургана у с. Дмитриевки: 1 – насыпь, 2 – погребение, 3 – глиняный выкид, 4 – погребенная почва, 5 – материк, 6 – куча камней (по А. Я. Огульчанскому).

3. 2. Сосуд глиняный

Погребальная яма обнаружена в центре кургана (рис. 3, 1). Сверху яма имела перекрытие из толстых до 18 см в поперечнике бревен — всего 13 бревен и прикрыта сверху зостерой (камкой).

Погребальная яма имела размеры 160 x 150 см, глубину 160 см. Погребение оказалось ограбленным. На дне ямы — следы охры и мела, два позвонка взрослого человека, а в северном углу ямы обнаружен керамический лепной сосуд баночной формы. Сосуд имеет следующие размеры — высота 90 мм, диаметр — 90 мм, широкая часть — 110 мм (рис. 3, 2).

Погребение датируется эпохой ранней бронзы. Инвентарь хранится в Бердянском краеведческом музее.

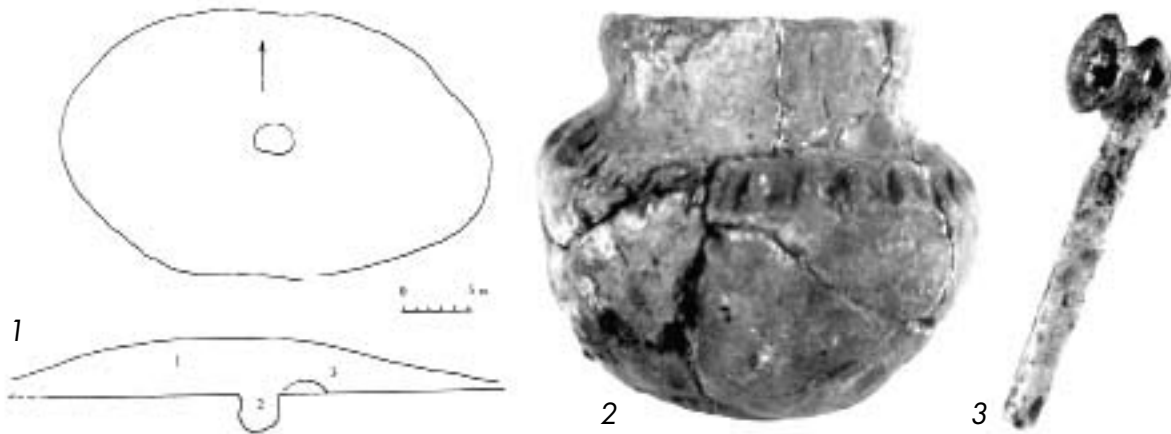

Рис. 4. 1. План и разрез кургана у с. Мариновки: 1 — насыпная часть кургана. 2 — погребение, 3 — глиняный выкид (по А. Я. Огульчанскому).

4. 2 — 3. Находки из погребения

Восточная окраина села Мариновки Приморского района, Запорожской области, правый берег речки Лозоватки. На территории около 5 га надпойменной речной террасы, после плантажной вспашки под виноград глубиной 90 см на поверхности выявлено большое количество археологического материала. На поле подобрано: каменных зернотерок — 3 единицы, средний размер 60 x 30 см; одну двухстороннюю каменную форму для отливки наконечников копий и ножей, размерами 205 x 50 мм, одну форму для отливки серпов размерами 243 x 75 мм, 6 каменных боласов размерами 15 x 12 мм и 38 фрагментов лепной керамической посуды с налепными валиками, один фрагмент ручки античной амфоры с клеймом.

Часть находок передана на хранение в сельский народный музей, а часть — в фонды Бердянского краеведческого музея*.

1970 год.

Курган располагался на левом берегу надпойменной террасы в 1 000 метрах восточнее села Мариновки и в 100 метрах севернее трассы Коларовка — Орловка. Насыпная часть кургана долгое время распаивалась и ко времени раскопок представляла собой расплывшийся холмик высотой около 2 метров в центральной части и диаметром 25 метров (рис. 4, 1).

* В 1986 г. автор посетил этот музей в помещении школы с. Мариновка. От коллекции сохранилась лишь одна массивная зернотерка. Литейные формы были изданы И. А. Писларием и Г. Н. Будылкиной, в публикации допущены многочисленные неточности [7].

Насыпную часть кургана сняли при помощи колхозного бульдозера, в ней оказались 5 скелетов людей различных возрастов, похороненных без гробов в наше время, скорее всего, во время какой-то эпидемии.

Почти в центре кургана обнаружена прямоугольная в плане яма, вытянутая по линии З — В, размерами 170 x 130 см.

В верхней части ямы обнаружены норы грызунов. На глубине 100 см в яме отмечен уступ шириной 15 см, который уменьшил ее до размеров 100 x 140 см. На нем и в заполнении зафиксированы остатки деревянного перекрытия.

Ниже уступа, на глубине примерно около 120 см, обнаружен костяк взрослого человека. Погребенный лежал на спине с подогнутыми в коленях ногами, руки вытянуты вдоль туловища, головой на восток. Костяк весьма плохой сохранности, череп и некоторые кости раздавлены на мельчайшие части. Дно ямы густо посыпано мелом, а кости — охрой. У правого плеча погребенного лежал опрокинутый лепной горшок. Горшок с широкими круглыми плечами, верхняя часть орнаментирована шнуром. Дно сосуда сферическое. Сосуд весьма плохой сохранности. Размеры сосуда: горловина — 11,5 см, высота — 15 см, наиболее широкая часть — 16 см. Общая окраска сосуда — темно-серая.

У левого плеча погребенного найден второй сосуд темной окраски, значительно меньший по размеру. Этот горшок плоскодонный с узкой прямой горловиной. Орнамент представлен двумя рядами грубых насечек (рис. 4, 2). На груди погребенного найдена костяная булавка, от которой сохранилась верхняя часть. Размеры булавки: длина — 10 см, сечение — 1 см. На стержне сохранился блеск залощенности розовой окраски (рис. 4, 3).

Погребение датируется позднеямным временем.

Таким образом, в 1969 — 1970 гг. А. Я. Огульчанским исследовано в курганах 4 ямных или 3 ямных и одно катакомбное погребения. Не исключено, исходя из размеров насыпей и схематичных общих планов, какие-то погребения остались не раскопанными. Но обнаруженные им материалы дополняют известные данные о раскопках в Бердянском и Приморском районах области.

Библиография

1. Огульчанський О. Я. Археологічні пам'ятки Північного Приазов'я: (за матеріалами досліджень 1938 — 1948 рр.). / О. Я. Огульчанський // Археологія. — 1950. — Т. 4. — С. 132 — 140.

2. Огульчанский А. Я. Археологические исследования Осипенковского, Андреевского, Приазовского и Приморского районов Запорожской области 1946 г. / А. Я. Огульчанский // Архив ИА НАНУ, 1946/36.

3. Огульчанский А. Я. Археологические памятники Северного Приазовья (по материалам исследований 1938 — 1948 гг.) / А. Я. Огульчанский // Архив ИА НАНУ, 1947/29 ф. 1803.

4. Огульчанский А. Я. Отчет об археологической разведке и раскопках согласно выданного Институтом Археологии АН УССР сотруднику Бердянского краеведческого музея на 1969 год Огульчанскому А. Я. / А. Я. Огульчанский // Архив ИА НАНУ, 1969/43.

5. Огульчанский А. Я. Отчет об археологической раскопке кургана в районе села Мариновки Бердянского района Запорожской области / А. Я. Огульчанский // Архив ИА НАНУ 1970/49.

6. Тощев Г. М. Розвиток археології в Запорізькому краї / Г. М. Тощев // Запоріжжя, 2000. — 36 с.

7. Писларий И. А. Клад литейщика эпохи бронзы из с. Андрово / И. А. Писларий, Г. Н. Будылкина // Материалы по хронологии археологических памятников Украины. — К. : Наукова думка, 1982. — С. 61 — 67.

Тощев Г. М.

З історії археологічного вивчення Приазов'я

У статті за матеріалами архіву висвітлюються дослідження курганів на території Приазов'я, які проводив у 30 — 60 рр. минулого століття краєзнавець з м. Бердянська О. Огульчанський.

Toshev G. M.

From the history archeological study of Priazov

Researches of burial mounds on the territory of Priazov'e, which made student of local story in 30-60 years — O. Ogulchanskiy, are discussed in the article.

Алексеева И. Л., Тощев Г. Н.

КУРГАННАЯ ГРУППА У С. БОГАТОЕ ОДЕССКОЙ ОБЛАСТИ

В Одесской области одной из наиболее археологически изученных зон является Измаильский район. Здесь исследования курганов, начиная с 1970 года, вели Днестро-Дунайская (у сс. Суворово, Утконосовка, Виноградовка), Измаильская новостроечные экспедиции ИА АН УССР (у сс. Озерное, Приозерное, Каланчак, Богатое, Кислица). Материалы большинства раскопанных курганов опубликованы, некоторые из них получили всемирную известность. Со второй половины 90-х гг. изучение этого вида памятников почти прекращается, в связи с чем введение в научный оборот всех неизданных материалов становится задачей первостепенной важности. В настоящей работе публикуются результаты работ у с. Богатое, где в 1978 г. исследованы 4 насыпи, отдельные комплексы которых или находки уже получили известность при освещении определенных проблем в работах различного характера [1, сс. 66 — 69, 82, 101 — 102; 2].

Курганы у с. Богатое исследовались в 1978 г. отрядом Измаильской экспедиции*. Могильник из 4-х насыпей находился в 4 км к С от села, на плато, в 3 км к СЗ от оз. Катлабух. Курганы 1 — 3 располагались на расстоянии 50 м друг от друга, курган № 4 находился в 2 км южнее кургана № 3 (рис. 1, 1, 2).

Курган № 1

Высота насыпи — 1 м, в плане подовальной формы (30 х 22 м), вытянута с С на Ю (рис. 1, 4). Систематически распаивалась. Выявлено 7 погребений (из них 5 эпохи энеолита-бронзы), кромлех и ров.

Погребение 1 — неопределенное (рис. 1, 6). В 8 м к ЮВ** на глубине 0,7 м. Контуры ямы не прослеживались. Костяк лежал вытянуто на спине головой на ЮЗ.

* В состав отряда входили Алексеева И. Л. (руководитель), Смольянинова С. П., Тощев Г. Н., Чернов С. И.

** Расстояния и глубины здесь и далее даются от центрального репера.

Руки вытянуты и плотно прижаты к туловищу. На нижней челюсти отмечены следы окиси меди.

Погребение 2 — неопределенное (рис. 1, 7). В 8 м к Ю на глубине 0,7 м. В яме овальной формы (2 x 0,6 м) костяк лежал вытянуто на спине головой на З.

Погребение 3 — энеолитическое, основное ? (рис. 2, 1). В 0,2 м к С на глубине 0,6 м. Совершено в яме подовальной формы (1,5 x 1,5 м), отмеченная глубина — 1,2 м. Яма перекрывалась деревянным настилом толщиной 0,33 — 0,35 м, состоящим из тонких плах, положенных вдоль и поперек могилы. Погребение потревожено в древности. Часть костей, обильно покрытых охрой, сложена в Ю части ямы, среди них выявлены подвески и пронизи (1). *In situ* сохранились кости ног, что дает основание говорить о положении костяка на левом боку головой на В. На дне ямы обнаружены остатки плетеной деревянной конструкции, изготовленной из толстых веток (носилки, ложе ?).

Инвентарь: подвески из створок раковин *Helix* (44 единицы), 3 пронизи из мелких трубчатых косточек птиц (рис. 2, 2).

Погребение 4 — усатовское, основное ? (рис. 1, 5; 5, 1). В 1,5 м к В на глубине 1,5 м. Яма овальной формы (1,7 x 1 м), отмеченная глубина 0,2 м. Костяк лежал скорченно на левом боку головой на С. Правая рука согнута в локте под прямым углом, левая — вытянута вдоль туловища. Все погребение засыпано охрой (порошок и куски). У левой плечевой кости стоял сосуд (1).

Инвентарь: 1 — миниатюрная лепная амфорка с ушками. Наружная поверхность залощена и окрашена красной охрой. Край венчика и основание горла украшены рядами псевдо-шнура, нанесенного острием палочки до лощения поверхности. Изготовлена из глины темно-коричневого цвета с примесью мелкотолченой раковины. Высота — 9,5 см, диаметр венчика — 5 см, дна — 3 см (рис. 1, 3).

Погребение 5 — ЯК. В 4 м к СВ на глубине 1,55 м. Яма прямоугольной формы (2 x 0,9 м), вытянута по линии З — В, прослеженная глубина 0,5 м. В заполнении выявлен кусочек древесного угля. Кенотаф.

Погребение 6 — ЯК (рис. 2, 4). В 8,5 м к СЗ на глубине 1,48 м. Яма прямоугольной формы (1,75 x 0,86 м) перекрывалась деревянными плахами шириной 0,05 м, что может указывать на наличие уступа, который не прослеживался, так как основная часть погребения совершена в заполнении рва. Отмеченная глубина ямы — 0,86 м. С северной стороны верхнего края ямы находились два колеса, частично сползшие в могилу. Сохранившиеся остатки колес дают представление об их размерах. Они сплошные, изготовлены из цельного куска дерева диаметром 0,62 м. Диаметр ступиц достигал 0,2 м, они возвышались над плоскостью колес на 1,2 — 1,5 см (рис. 2, 5). Не исключено, что плахи перекрытия являлись основанием повозки.

Захоронение парное. Костяки взрослого и ребенка лежали на спине, у первого ноги распались ромбом, у второго упали вправо. Руки уложены вдоль туловища. Ориентированы на СВ. Кости покрыты охрой, особенно черепа.

Погребение 7 — ЯК (рис. 2, 3). В 10 м к З на глубине 1,44 м, в яме прямоугольной формы с округленными углами (1,5 x 0,9 м), прослеженная глубина — 1,2 м. Яма перекрывалась поперек плахами, их толщина — 0,03 — 0,05 м.

Костяк ребенка лежал на спине, ориентирован на С. Ноги коленями кверху, руки, возможно, были вытянуты вдоль туловища. Много костей разнесено грызунами. Костяк обильно покрыт охрой. На дне ямы отмечен коричневый тлен.

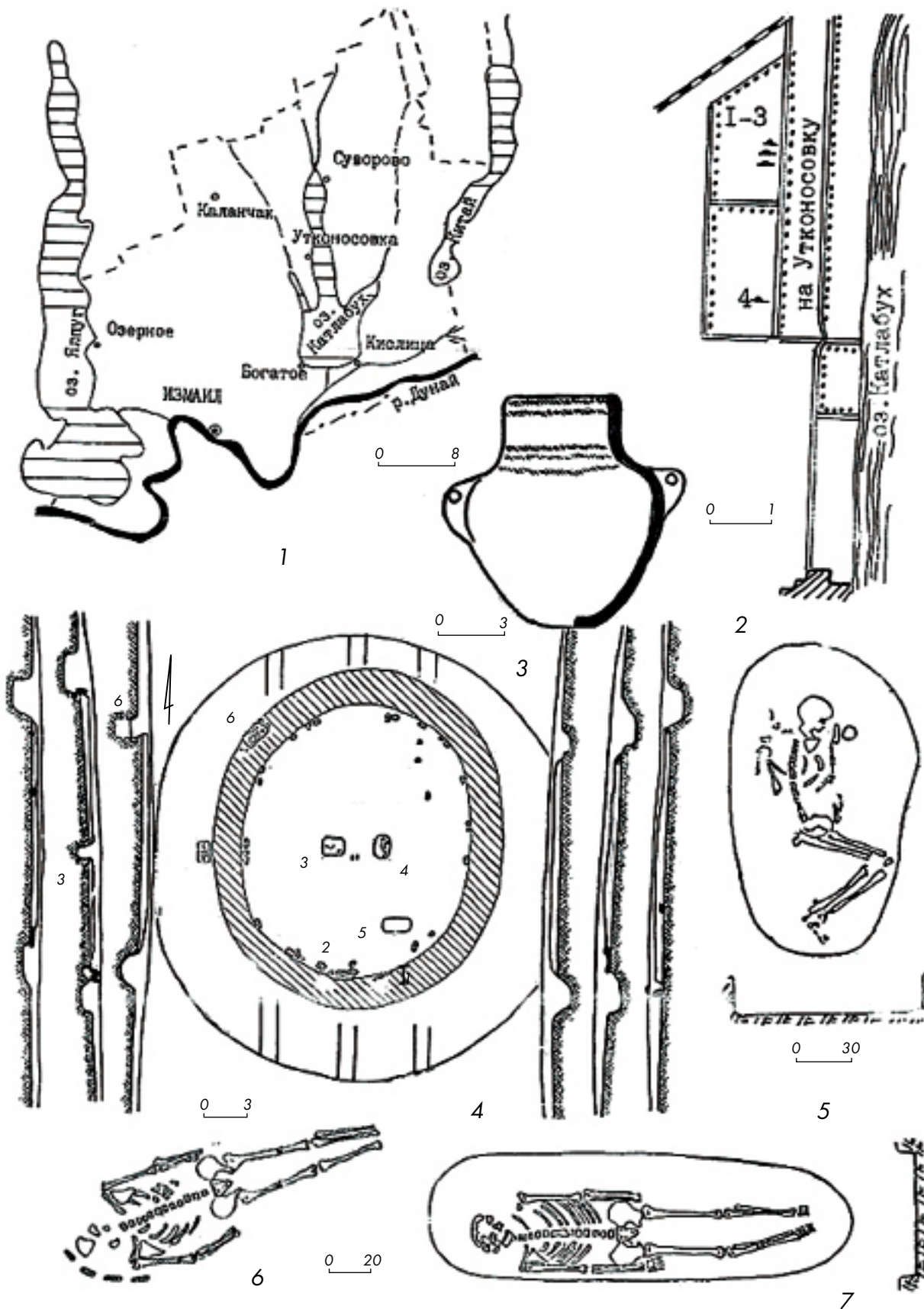

Рис. 1. Измаильский район Одесской области (1), схема расположения курганов у с. Богатое (2); План кургана 1 у с. Богатое (4); Планы и материалы погребений: 3, 5 – п. 4; 6 – п. 1; 7 – п. 2.

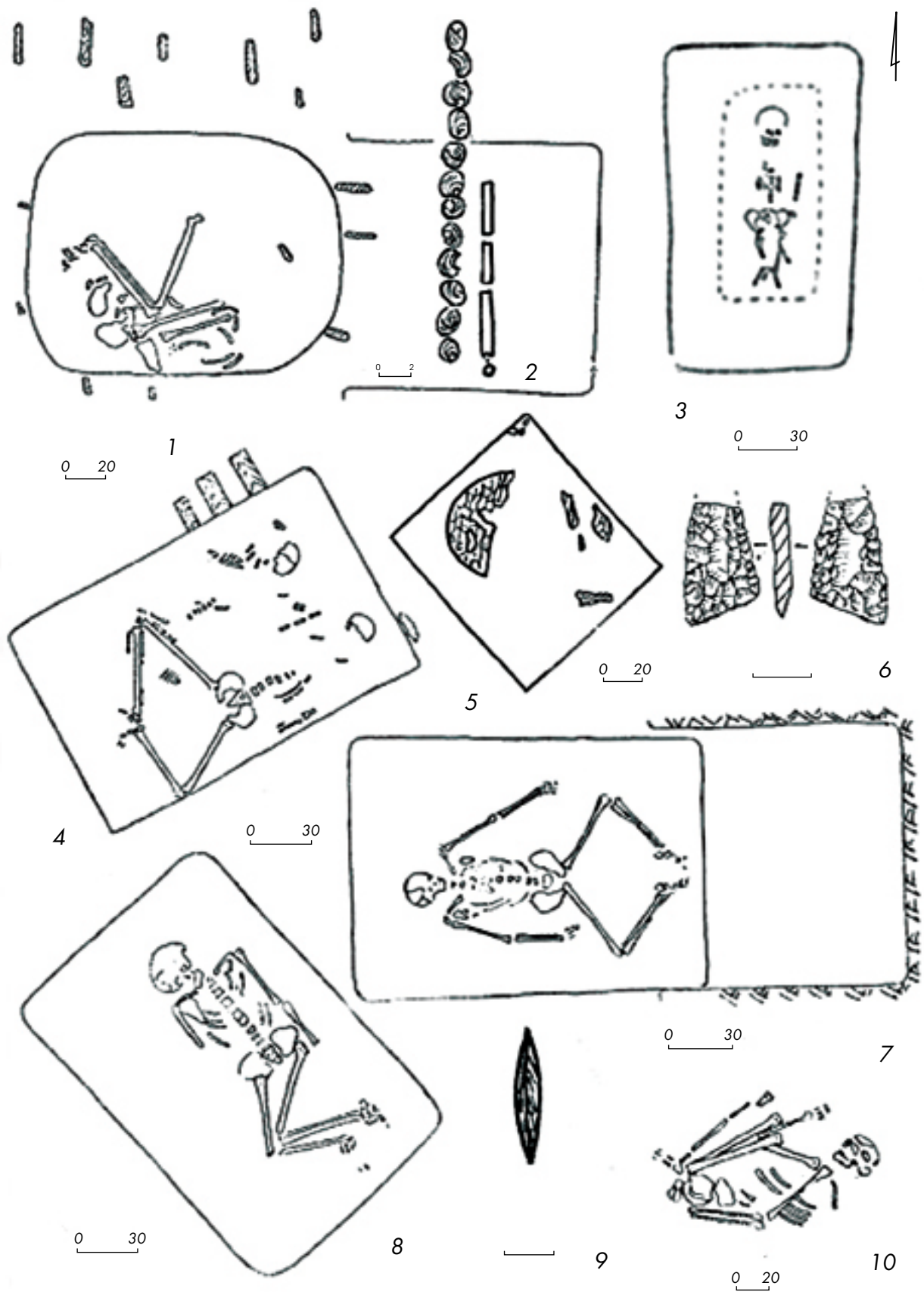

Рис. 2. Планы и материалы погребений кургана 1 (1-5) и кургана 2 (7-10) у с. Богатое. 1-2 - п. 3 к. 1; 3 - п. 7 к. 1; 4-5 - п. 6 к. 1; 6-7 - п. 6 к. 2; 8-9 - п. 17 к. 2; 10 - п. 1 к. 2.

Согласно отчету, основная насыпь высотой 0,45 м и диаметром 17,5 – 18 м возведена над энеолитическим погребением 3. У ее основания выложен кромлех подовальной формы из редких мелких камней – 18 м по линии З – В и на 16 м по линии С – Ю. К нему примыкал ров шириной около 3 м и глубиной до 1,5 м, заполнение из которого и послужило материалом для курганной насыпи, в которую впущены остальные погребения. Не исключено, что над одним из них сделана досыпка, увеличившая его размеры. Близкая интерпретация представлена в одной из опубликованных работ [3, с. 17].

Учитывая данные стратиграфии, уровень фиксации контуров (отметка 0,6 м для погребения 3 и 1,5 м для погребения 4), их расположение в пределах кромлеха и рва, не исключается и основное положение захоронения 4.

Курган № 2

Располагался в 50 м к ЮВ от кургана № 1. Высота – 2,7 м, диаметр – 60 м (рис. 4, 2). Вершина кургана повреждена воронкой на глубину до 2 м при строительстве площадки под топоним. Выявлено 16 погребений эпохи бронзы и одно эпохи средневековья.

Погребение 1 – эпохи бронзы (рис. 2, 10). В 4,2 м к ЮЗ на глубине 1 м. Костяк взрослого человека лежал скорченно на правом боку головой на В. Левая рука вытянута вдоль туловища, правая – согнута в локте, кисть – перед лицевой частью черепа.

Погребение 2 – эпохи бронзы. В 10,5 м к ЮЗ на глубине 2,55 м. Костяк плохой сохранности лежал скорченно на левом боку головой на В. Рядом с лопатками находился крупный фрагмент лепного сосуда.

Погребение 3 – эпохи бронзы. В 11 м к ЮЗ на глубине 3,15 м. Захоронение разрушено. Предположительно погребенный лежал скорченно на правом боку головой на В.

Погребение 4 – эпохи бронзы. В 8,5 м к ЮЮВ на глубине 3,9 м. Захоронение разрушено, кости обильно покрыты охрой. Среди них каменный растиральник размерами 7 x 5,5 x 2,8 см.

Погребение 5 – эпохи бронзы. В 14,5 м к СВ на глубине 2,62 м. Контур ямы не прослеживались. Костяк лежал скорченно на правом боку головой на ЮВ. Левая рука вытянута к коленям, кости правой – отсутствуют. Кости слегка окрашены охрой.

Погребение 6 – ЯК, основное (рис. 2, 7). В 2,5 м к СЗ на глубине 2,65 м в яме, близкой к трапециевидной (1,6 x 1,2 x 1,1 м), глубина которой 1,2 м. Яма перекрыта тонким слоем дерева.

Костяк лежал на спине, ноги распались ромбом, руки чуть согнуты в локтях. Ориентирован на З. Кости интенсивно окрашены охрой. В левом крыле таза найден наконечник стрелы (1).

Инвентарь: кремневый наконечник стрелы, покрыт ретушью. Высота – 2,2 см, ширина скошенного основания – 1,4 см (рис. 2, 6).

Погребение (?) 7 – эпохи средневековья. В 14 м к ЮВ на глубине 2,2 м. Выявлены перемешанные кости лошади и небольшой фрагмент поливного золотоордынского сосуда.

Погребение 8 – ЯК (рис. 3, 1). В 20 м к СЗ на глубине 3,53 м. Совершено в яме с уступом. Размеры верхней ямы прямоугольной формы – 2,6 x 2,55 м, отмеченная глубина до поверхности уступа – 0,5 м. Нижняя яма (1,7 x 1,12 м) имела глубину 0,75 м, перекрывалась поперек 6 – 7 тонкими плахами, под которыми отмечен тлен циновки.

Костяк лежал на спине с разворотом вправо, колени ног — вправо. Правая рука вытянута к коленям, левая — согнута в локте. Ориентирован на юг. На дне отмечен тонкий слой коричневого тлена.

Погребение 9 — ЯК (рис. 3, 9). В 7,1 м к З на глубине 2,3 м. Совершено в яме с уступом. Верхняя яма прямоугольной формы (3 x 2 м), прослеженная глубина до поверхности уступа — 0,2 м. В ЮЗ углу находился фрагмент трубчатой кости со следами заполированности. Нижняя яма (1,75 x 1,12 м) перекрывалась циновкой (сохранился белесый тлен), деревянными плахами вдоль и по диагонали ямы. Ее глубина от уступа — 1,15 м. По углам отмечены углубления от столбиков.

Костяк лежал скорченно на спине, колени ног — влево под прямым углом, руки чуть согнуты в локтях. Ориентирован на ЮВ. Череп и кости ног покрыты охрой.

На дне отмечен тлен коричневого цвета.

Погребение 10 — КМК (рис. 3, 3). В 11,5 м к ЮВ на глубине 2,15 м. Контуры ямы прослеживались нечетко, она перекрывалась песчаниковой плитой (1,2 x 0,4 x 0,25 м), непосредственно под которой находился погребенный.

Костяк лежал скорченно на левом боку головой на ЮЮЗ, кисти согнутых в локтях рук — под нижней челюстью. На локтевом изгибе находилась костяная пряжка (1), перед черепом стоял лепной сосуд (2).

Инвентарь: 1 — округлая костяная пряжка с центральным отверстием и двумя боковыми. Размеры пряжки — 5,5 x 5,4 см, диаметр отверстия — 1,7 см, боковых отверстий — 0,2 см (рис. 3, 5).

2 — лепной биконический сосуд, венчик слегка отогнут. Высота — 17,1 см, диаметр венчика — 14,6 см, дна — 12,5 см (рис. 3, 4).

Погребение 11 — ЯК (рис. 3, 8). В 6 м к В на глубине 2,4 м. Совершено в яме с уступом, размеры последнего не прослежены. Нижняя яма (1,75 x 0,95 м) перекрывалась 3 — 4 бревнами крупных размеров (диаметр — 0,2 — 0,5 м), положенных по длинной оси. Глубина ямы — 1,2 м.

На дне ямы находились костяки взрослого и двух младенцев. Первый погребенный лежал скорченно на спине, колени ног вправо, с уложенными вдоль туловища руками. Ориентирован на С. Костяк первого младенца располагался справа от плечевой кости, лежал на спине головой на С, возможно, с поднятыми кверху коленями ног. От третьего скелета, лежащего слева, на уровне черепа, сохранились отдельные кости. Костяки обильно покрыты охрой. За черепом первого ребенка стоял сосуд (1). Слева от черепа взрослого выявлены: комок охры, у височной кости — медная спиралевидная подвеска в полтора оборота диаметром 1,5 см, а в СВ углу найден обломок шила, сечение — ромбовидное. Изделия очень плохой сохранности. Дно ямы покрыто тленом циновки.

Инвентарь: лепной черноглиняный сосуд, его высота — 7,4 см, диаметр венчика — 9,3 см, дна — 4,6 см (рис. 3, 7).

Погребение 12 — ЯК (рис. 3, 6). В 14,6 м к ЮЗ на глубине 3,87 м. Контуры ямы не прослеживались. Она перекрывалась тонким деревянным настилом. В заполнении выявлен фрагмент лепного сосуда с примесью ракушки в тесте и шнуровым орнаментом на поверхности. Костяк лежал на «животе» с разворотом влево, головой на СЗ. Левая рука согнута в локте, кисть у нижней челюсти, кисть правой — на колене левой ноги. Кости слегка покрыты охрой. Под скелетом отмечен тлен.

Погребение 13 — ЯК (рис. 4, 3). В 12 м к ЮЗ на глубине 4 м. Яма прямоугольной формы с округленными углами (0,9 x 0,6 м), отмеченная глубина — 0,55 м. Костяк

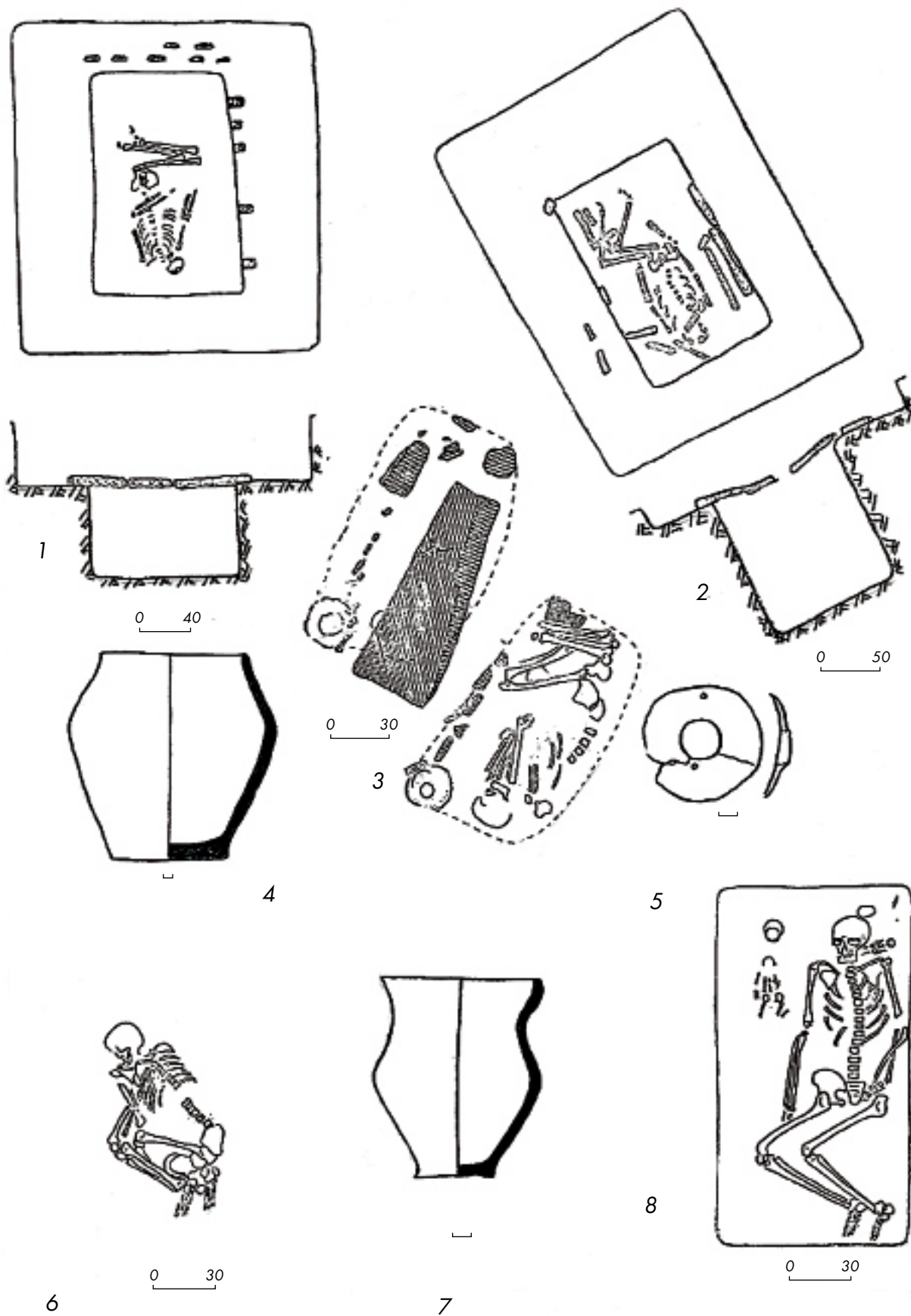

Рис. 3. Планы и материалы погребений кургана 2 у с. Богатое.
 1 – п. 8; 2 – п. 9; 3-5 – п. 10; 6 – п. 12; 7-8 – п. 11.

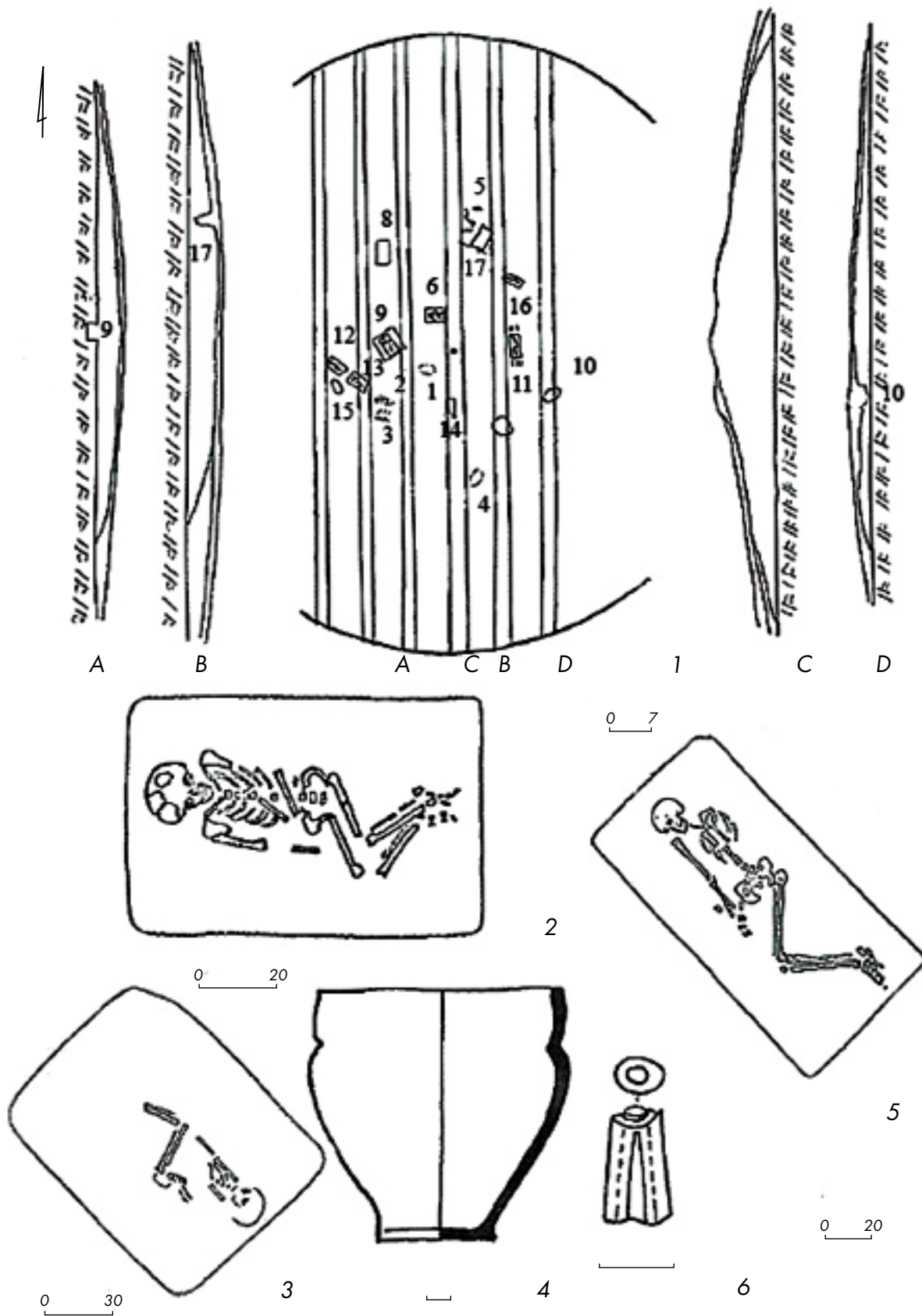

Рис. 4. План, разрезы кургана 2 у с. Богатое (1), планы и материалы погребений. 2 – п. 14; 3 – п. 13; 4 – п. 15; 5–6 – п. 16.

ребенка лежал на правом боку головой на ЮВ, ноги подогнуты под прямым углом. Правая рука вытянута к коленям, кости левой — отсутствуют. Скелет покрыт охрой.

Погребение 14 — ЯК (рис. 4, 2). В 6 м к Ю на глубине 2,25 м. Захоронение совершено в яме прямоугольной формы с округленными углами (0,9 x 0,6 м). Яма перекрывалась деревянными плахами. Костяк ребенка лежал на спине, ноги — коленями вправо. Правая рука уложена вдоль туловища, левая — согнута в локте. Ориентирован на З. Дно ямы выше черепа и под костями ног обильно покрыто охрой. Отмечен также тлен коричневого цвета.

Погребение 15 — ЯК. В 6 м к ЮЗ на глубине 2,97 м. Яма прямоугольной формы (1 x 0,5 м), вытянута по линии СЗ — ЮВ. Кенотаф. В СЗ углу стоял сосуд (1). Дно ямы интенсивно окрашено охрой.

Инвентарь: лепной сосуд высотой 9,8 см, диаметр венчика — 11,3 см, дна 5,5 см (рис. 4, 4).

Погребение 16 — ЯК (рис. 4, 5). В 9,5 м к СВ на глубине 2,25 м. Яма прямоугольной формы (1,45 x 0,73 м), отмеченная глубина — 0,5 м. Перекрывалась ветками диаметром 2 — 4 см.

Костяк лежал на правом боку головой на СЗ. Ноги согнуты в коленях. Правая рука вытянута вдоль туловища, левая — согнута в локте под тупым углом. Вблизи лучевой кости правой руки лежал костяной предмет (1). Кости и дно ямы обильно окрашены охрой.

Инвентарь: изделие из кости в виде трубочки усеченно-конической формы, длина — 4 см, диаметр — 2,6 x 1,7; 1,7 x 1,4 см (рис. 4, 6).

Погребение 17 — ЯК (рис. 2, 8). В 12 м к С на глубине 2,55 м. Прямоугольная яма (1,8 x 1,2 м) перекрывалась деревянным настилом. Глубина могилы 1,2 м.

Костяк лежал на спине головой на СЗ, ноги — коленями вправо. Руки уложены вдоль туловища. Кости обильно покрыты охрой. У локтя левой руки находилось сильно окисленное шило (1).

Инвентарь: медное шило длиной 2,5 см (рис. 2, 9).

Курган создан в один прием над ямными погребениями 6 и 14. Насыпь состояла из чернозема, ее высота составляла 2,4 м, диаметр достигал 40 м. Не исключено, что над впускными ямными погребениями создавались локальные подсыпки.

Курган № 3

Курган находился в 20 м к югу от кургана 2. Поверхность распахана. Выявлено два потревоженных погребения.

Погребение 1 — ЯК, основное. В центре насыпи на глубине 2,2 м. Яма овальной формы (1,7 x 1 м), в черноземном заполнении выявлены отдельные кости человеческого скелета, покрытые охрой, почти целый скелет собаки и отдельные кости лошади. С ямным погребением связан и ров диаметром 18 — 21 м и шириной до 3 м при глубине 1 м.

Погребение 2 — скифское (рис. 5, 1). Перекрывало ямное погребение. Совершено в прямоугольной яме (2,2 x 1 м), имеющей две ступеньки, вытянутой по линии З — В. Конфигурация повреждена вследствие ограбления. В могилу вел грабительский лаз, начало которого располагалось с СВ стороны, где был найден скелет собаки, нижняя часть которого находилась частично в ямном погребении. Еще один грабительский лаз отмечен с В стороны. В заполнении скифской могилы найдены обломки фрагментов эллинистических амфор, 12 наконечников стрел —

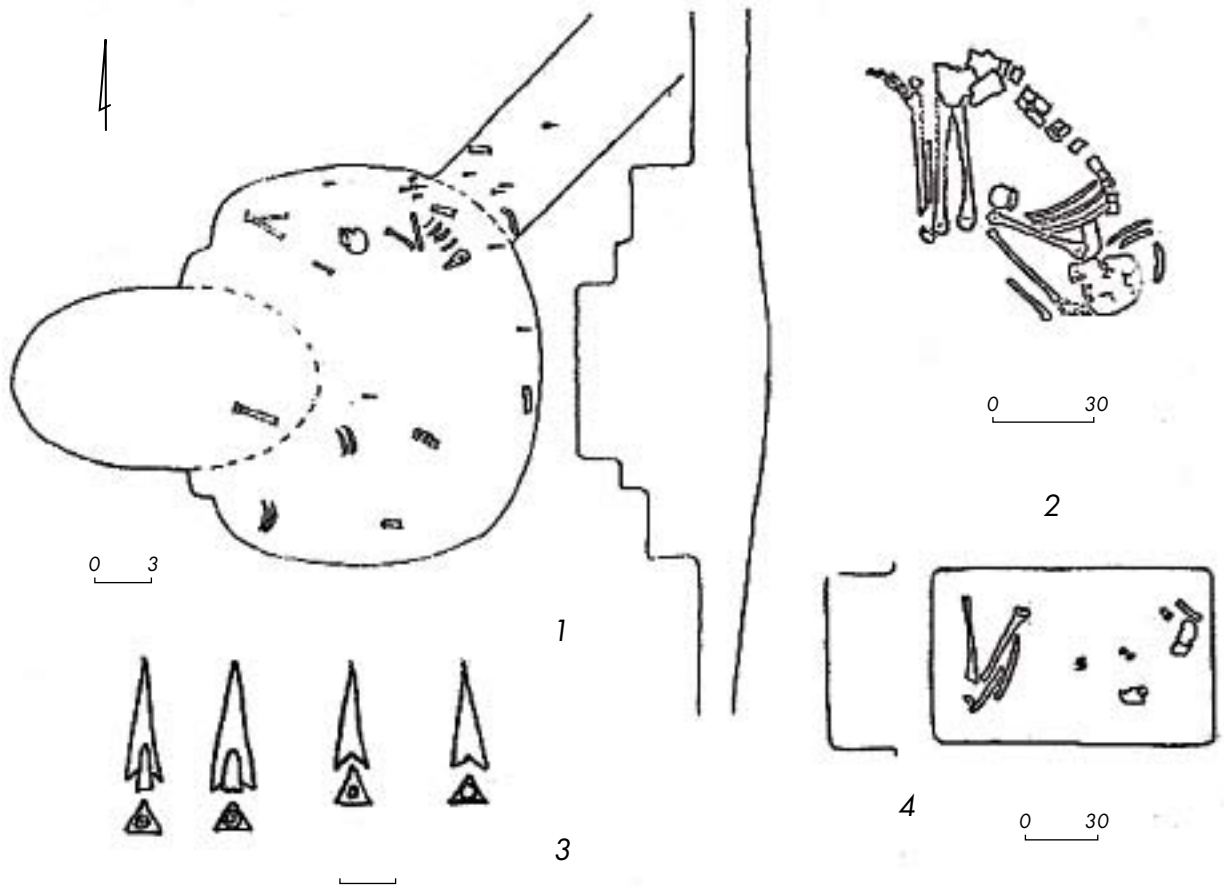

Рис. 5. Планы (1-2, 4), материалы (3) и вид (5) погребений.
1, 3 – п. 2 к. 3; 2 – п. 1 к. 4; 4 – п. 2 к. 4; 5 – вид п. 4 к. 1 у с. Богатое.

трехлопастных и трехгранных (рис. 5, 2), с остатками древков, хранящих синюю краску, обломки железных предметов.

Курган № 4

Курган высотой 0,3 м и диаметром около 40 м располагался в 2 км к Ю от могильника, в 500 м к С от насосной станции. Выделялся светлым пятном на темном фоне поля. Выявлено два погребения.

Погребение 1 — эпохи поздней бронзы (рис. 5, 2). В 5,5 м к ЮЗ на глубине 1 м. Контуры ямы не прослеживались. Костяк взрослого человека лежал скорченно на левом боку головой на ЮВ. Руки согнуты в локтях, кисти у лицевой части черепа. У локтей находился раздавленный в древности лепной сосуд (1).

Инвентарь: лепной горшок с отогнутым наружу венчиком. Высота — 8,5 см, диаметр венчика — 8,5 см, дна — 6 см.

Погребение 2 — ЯК, основное (рис. 5, 4). В центре кургана на глубине 0,5 м. Яма прямоугольной формы (1,6 х 1,1 м), отмеченная глубина — 0,7 м. В черноземном заполнении обнаружены окрашенные охрой отдельные кости. По сохранившимся костям можно полагать о В ориентировке погребенного.

Насыпь возведена в один прием над ямным захоронением.

Библиография

1. Алексеева И. Л. Курганы эпохи палеометалла в Северо-Западном Причерноморье / И. Л. Алексеева // Монография. — К. : Наукова думка, 1992. — 132 с.
2. Тощев Г. Н. Средний период бронзового века Юго-Запада СССР / Г. Н. Тощев // Монография депонирована в ИНИОН АН СССР. 19. 06. 1987 г. № 29907. — 227 с. — Новая советская литература по общественным наукам. ИСТОРИЯ. АРХЕОЛОГИЯ. ЭТНОГРАФИЯ. — 1987. — № 11.
3. Алексеева И. Л. Доусатовские погребения в курганах Северо-Западного Причерноморья / И. Л. Алексеева // Новые исследования по археологии Северного Причерноморья. — К. : Наукова думка, 1987. — С. 17 — 26.

Алексеева И. Л., Тощев Г. М.

Курганна група біля с. Богатого Одеської області

У науковий обіг вводяться матеріали 27 різночасових поховань з 4 курганів, які досліджувалися загоном Ізмаїльської експедиції біля с. Богатого Ізмаїльського району Одеської області у 1978 році.

Alexeeva. I. L. Toshev G. M.

The group of burial mounds near village Bogatoe in odesskiy region

The article brings in the scientific circulation the materials about 27 burials from 4 burial mounds which were made in different time and were studied by brigade of Ismail expedition near village Bogatoe in odesskiy region in 1978.

ЕЩЕ ОБ ОДНОМ ШЛЕМЕ ТИПА МОНТЕФОРТИНО

О шлемах типа Монтефортино написано довольно много публикационных и аналитических статей [1, 2, 3]. Не касаясь вопроса их происхождения и путей распространения, ибо в дискуссию вовлечены многие специалисты-сарматологи, автор хотел бы остановиться на двух моментах. Первый из них связан с корректным использованием первоисточников, сообщающих о местоположении находок и комплексах, в которых они обнаружены. Примеры того, каким образом возникают оплошности, речь идет о шлеме из Богазкея, приведены в появившихся с интервалом в два года в журнале «Археология» статей Ю. П. Зайцева [4] и Г. М. Казакевича [5]. Еще одна неточность существует в отношении так называемого «шлема из Мелитополя» [6], который у некоторых авторов фигурирует, как шлем из Токмака, Большого Токмака, Мелитополя [7]. В статье Пауля Рейнеке «Ein neuer bronzehelm italischer form aus der Ukraine», на которую часто ссылаются исследователи, имеется четкое указание географической точки, и описание условий находки шлема в октябре 1941 года. Шлем обнаружен после боев, в разрытой окопами насыпи большого кургана, возле «Могила-Токмак», который находится в 60 км к северо-востоку от Мелитополя [8, с. 91]. Под фотографией находки, размещенной в этой же статье, имеется надпись «Helm von Mogila-Tokmak». К чему автор приводит такие подробные сведения? Ни г. Мелитополь, ни г. Токмак, являющиеся центрами одноименных районов Запорожской области, не имеют никакого отношения к находке. Токмак-Могила это второй по высоте (307 м над уровнем моря) гранитный останец Приазовского кристаллического щита, и расположен он на границе Пологовского и Черниговского районов области. Токмак-Могила имеет и второе название «Гора Синяя». Ближайший к нему населенный пункт с. Новополтавка Черниговского района. Следовало бы вернуться к старому названию места находки шлема, чтобы не вводить в заблуждение будущих исследователей.

Второй момент — это противоречивые высказывания, касающиеся техники изготовления шлемов. Следует отметить, что некоторые исследователи, вообще умалчивают об этом. В 1978 году Ю. П. Шилов [1], описывая известные на тот момент четыре шлема из Мариентала, Антиповки, Марьевки и хут. Веселого, отмечает, что они все литые. А. В. Симоненко в статье «Кельто-италийские шлемы на территории Восточной Европы», рассматривая уже восемь шлемов, добавив к четырем выше названным находки из Новопрехоровки, Новочеркаска, ст. Сергиевской и могильника Чегем, осторожно склоняется к мысли о том, что они должны быть коваными. При этом он ссылается на работу Г. Робинсона [2, с. 111], который утверждает, что все литые шлемы являются поддельными. В более поздней работе, в которой были учтены уже 18 шлемов типа Монтефортино, он без сомнений утверждает, что: «Все шлемы бронзовые, кованные», и далее: «Специальный анализ наших шлемов не проводился, но я ориентируюсь на визуальное изучение и подтвержденные металлографическим и трассологическим анализами данные Робинсона» [3, с. 263]. Хотя в 1990 году в статье «Этрусско-италийские и кельтские шлемы в Восточной Европе», трое соавторов — Б. Раев, А. Симоненко и М. Трейстер, утверждали, что визуальные наблюдения публикуемых ими шлемов свидетельствуют о сочетании двух приемов изготовления — литья с последующей доработкой ковкой [9, с. 123]

Необходимо заметить, что работа Г. Робинсона вышла в 1975 году и, судя по всему, обследованию подвергалась только некоторая часть шлемов, обнаруженных в Западной Европе. А поскольку речь идет о находках, выявленных на просторах бывшего СССР, то следовало бы больше доверять тем исследователям, которые впервые опубликовали те или иные шлемы и описали технику их изготовления. Отличить литье отковки способен почти каждый опытный археолог.

Так, Гущина И. И., которая впервые опубликовала шлем из Антиповки (Воронежская область) отмечала, что он бронзовый, литой [10, с. 241]. Такое же свидетельство имеется у Савенко С. Н. по поводу шлема из Кисловодска [11, с. 47]. Шлем из могильника Чегем II помимо того, что он определен как литой, еще и подвергнулся химико-металлургическому анализу. Как пишет Кереев Б. М.: «Результаты свидетельствуют о том, что шлем из погребения 10 отлит из волжско-уральской бронзы (12, с. 199).

Хотя в публикационной статье о шлеме из Беленького (Белгород-Днестровский музей), авторы не упомянули технику изготовления изделия [7], в личной беседе Игорь Викторович Бруйко сообщил о том, что шлем изготовлен способом литья. П. Рейнеке также подчеркивал, что шлем из района Токмак-Могила литой — «Bronzeguß» [8, с. 91].

В связи с изложенным выше, утверждение о том, что все литые шлемы являются поддельными, а также, что они «все кованные», является спорным. Нет сомнений в том, что некоторые из них могут быть варварскими подражаниями, поскольку такие факты имеются (тот же шлем из Чегема). Количество находок шлемов типа Монтефортино постоянно возрастает. В настоящее время опубликовано 19 шлемов, обнаруженных на территории Восточной Европы. Еще об одном речь пойдет ниже.

Зафиксированы несколько районов концентрации шлемов этого типа. Один из них — Прикубанье (Краснодарский край) — Северный Кавказ. Это находки из ст. Сергиевской, Владимирской, Серегинской, совхоза им. Мичурина, могильника Чегем II, Кисловодска, Заманкула [13]. Три шлема обнаружены в Ростовской области: в Новопрохоровке [14], Новочеркасске, хут. Веселом. Шесть шлемов — из Северного Причерноморья, с территории Украины: два — из Одесской области (Беленькое и Веселая Долина), один — из Николаевской области (Марьевка), два — из Запорожской (Токмак-Могила и Приморское) и один — из Донбасса (Приволье). Два наголовья обнаружены в Воронежской (Антиповка, Ездочное) и одно — в Саратовской (Мариенталь) областях.

Летом 2009 года автору этой статьи показали бронзовый шлем, купленный на рынке г. Васильевки, под видом «каска пожарника» (рис. 1). По легенде он был обнаружен в районе села Приморское Васильевского района Запорожской области. По договоренности с владельцем шлема, Приходько Романом Анатольевичем, были произведены замеры предмета, фотографирование и зарисовка, а также

Рис. 1

Рис. 2

получено разрешение на публикацию.* Рассматривалась и технология изготовления шлема, для чего были привлечены специалисты, работающие с разными металлами.**

Шлем литой с последующей проковкой, с полусферической тульей и цилиндрической формы шишаком, завершающимся полой, глухой, грибовидной формы кнопкой (рис. 2). Край тульи утолщен, образует узкий валик. Назатыльник серповидной формы, узкий (ширина в центральной части — 2 см). По бокам тульи, с обеих сторон имеются по два симметрично расположенных отверстия для закрепления

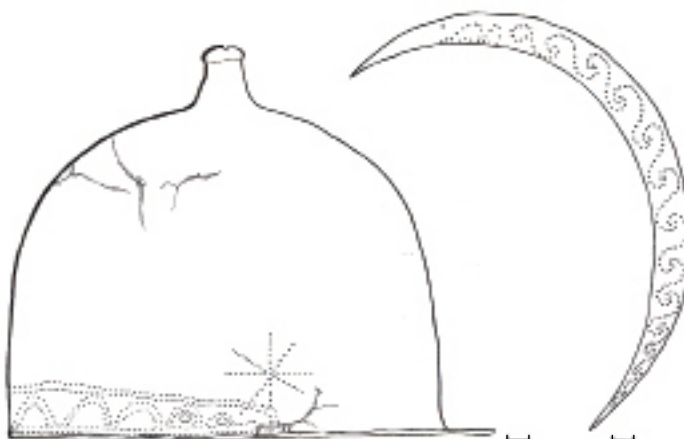

Рис. 3

нащечников (диаметры отверстий — 4 мм). При обработке поверхности изделия применялся механический давилник. Назатыльник украшен гравировкой в виде «бегущей волны», выполненной в точечной технике (рис. 3). Низ тульи спереди опоясан двумя неровными двойными гравированными точечными линиями, между которыми расположен орнамент из чередующихся двойных арок. Количество арок — 18, они различаются по высоте и ширине, не составляя единого шаблона. Завершается этот сюжет с двух сторон назатыльника четырьмя перекрещивающи-

* Автор выражает ему свою благодарность.

** Благодарю Ушакова Г. Л. за техническую консультацию.

мися гравированными точечными линиями, образующими восьмилучевую фигуру. Такая же фигура расположена в центре налобной части тульи (рис. 4).

Высота шлема с шишаком составляет 18,5 см, диаметры — 19,5 см и 22,1 см с назатыльником. Изделие слегка деформировано, имеются вмятины, трещины и разломы.

Близкими ему по форме являются шлемы, обнаруженные в районе Токмак-Могилы и с. Приволье [15, рис. 4, 2], у которых низ тульи ровный, а шишак округлый, не орнаментированный с грибовидным концом. Орнамент на назатыльнике в виде «бегущей волны» имеется на шлемах из Новопрехоровки, Беленького, Роговской, Ездочного [16] а также на тулье шлема из Чегема. Отличие заключа-

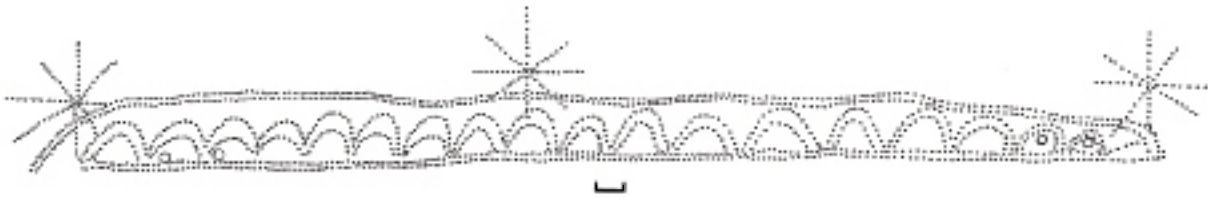

Рис. 4

ется в том, что на указанных шлемах, кроме Чегемского, изображена так называемая «встречная волна», и выполнена она в иной манере, чем на находке из с. Приморского. Украшения в виде полукруглых арок использованы на шишаках шлемов из Сергиевской, Новочеркаска, Марьевки, Новопрехоровки. А на назатыльниках этих же шлемов, кроме последнего, орнамент — в виде треугольных арок. На публикуемом шлеме полукруглые арки расположены на фронтальной части тульи. Кроме того, на нашем шлеме присутствует еще один орнаментальный мотив, не встречающийся ни на одном шлеме из Восточной Европы — это восьмилучевая «звезда», украшающая центральную часть налобника и боковые стороны, за нащечниками.

Как указывают исследователи, шлемы с назатыльниками, украшенными «бегущей волной», бытовали во II — I вв. до н. э. [3, с. 267]. А двойные арки украшают этрусские шлемы IV — III вв. до н. э. [9, с. 119].

Согласно разработанной А. В. Симоненко классификации шлемов, обнаруженных в Восточной Европе, шлем из с. Приморское можно отнести к группе 1, некоторые признаки, которых, в частности орнаментация, характерны для типов В-Робинсон [3, с. 265 — 266]. Датируется он III — I вв. до н. э.

Библиография

1. Шилов В. П. «Кельтские» бронзовые шлемы в степях Восточной Европы / В. П. Шилов // Проблемы советской археологии. — М.: Наука, 1978. — С. 109 — 112.
2. Симоненко А. В. Кельто-италийские шлемы на территории Восточной Европы / А. В. Симоненко // Памятники бронзового и раннего железного веков Поднепровья. — Днепропетровск, 1987. — С. 104 — 113.
3. Симоненко А. В. Тридцать пять лет спустя: послесловие-комментарий / А. В. Симоненко // Хазанов А. М. Избранные научные труды. Очерки военного дела сарматов. Санкт-Петербург, 2008. — С. 238 — 289.

4. Зайцев Ю. П. Шоломи типу Монтефортино і галатський некрополь у Богазкеї: один казус у вітчизняній сарматології / Ю. П. Зайцев // Археологія. — 2007. — № 3. — С. 101 — 108.
5. Казакевич Г. М. Про етрусько-італійські та кельтські шоломи у Північному Причорномор'ї. / Г. М. Казакевич // Археологія. — 2009. — № 3. — С. 19 — 25.
6. Раев Б. А. Бронзовый шлем из коллекции Новочеркасского музея / Б. А. Раев // КСИА. — 1988. — № 194. — С. 37 — 39.
7. Бруяко И. В. Кельто-италийский шлем из коллекции Белгород-Днестровского музея / Бруяко И. В., Росохацкий А. А. // Петербургский археологический вестник. — Санкт-Петербург, 1993. — № 7. — С. 78 — 81.
8. Reinecke Paul. Ein neuer bronzehelm italischer form aus der Ukraine / Paul Reinecke // Festschrift fur Otto Tschumi. — Frauenfeld, 1948. — S. 91 — 96.
9. Раев Б. А. Этруско-италийские и кельтские шлемы в Восточной Европе / Б. А. Раев, А. В. Симоненко, М. Ю. Трейстер // Древние памятники Кубани. — Краснодар, 1990. — С. 117 — 135.
10. Гущина И. И. Случайная находка в Воронежской области / И. И. Гущина // СА. — 1961. — № 2. — С. 241 — 246.
11. Савенко С. Н. Бронзовый шлем типа «Монтефортино» из фондов Кисловодского музея / С. Н. Савенко // Античная цивилизация и варварский мир. — Краснодар, 1998. — С. 46 — 50.
12. Кереев Б. М. Чегемский курган-кладбище сарматского времени / Б. М. Кереев // Археологические исследования на новостройках Кабардино-Балкарии. — Нальчик : Эльбрус, 1985. — Т. 2. — С. 135 — 259.
13. Туаллагов А. А. Две новые находки импортных шлемов из Центрального Предкавказья / А. А. Туаллагов // Античная цивилизация и варварский мир. — Краснодар, 2002. — С. 100 — 103.
14. Косяненко В. М. Два шлема из фондов Ростовского областного музея краеведения / В. М. Косяненко, С. И. Лукьяшко, В. Е. Максименко // СА. — 1978. — № 2 — С. 265 — 268.
15. Симоненко О. В. Ранньосарматський період у Північному Причорномор'ї / О. В. Симоненко // Археологія. — 1994. — № 1. — С. 32 — 48.
16. Ворошилов А. Н. Находки шлемов типа Монтефортино на северной периферии сарматского мира / А. Н. Ворошилов // Пятая Кубанская археологическая конференция. — Краснодар, 2009. — С. 60 — 64.

Попандопуло З. Х.

Ще про один шолом типу Монтефортино

Стаття присвячена новій знахідці широко відомих в Західній Європі і рідкісних в Східній Європі кельто-італійських шоломів III — I ст. до н. е. Також розглядаються деякі спірні питання коректного використання першоджерел.

Popandopulo Z. H.

About one more helmet of the type Montefortino

The article is dedicated to a new find of Celtic- Italian helmets III-I century b.c., which are well-known in west Europe and rare in east Europe. Arguable questions of the proper usage of original sources are also discussed.

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ 1968 РОКУ Р. О. ЮРИ. ФОНДОВЕ ЗІБРАННЯ ЗАПОРІЗЬКОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ

В 1968 році Хортицькою археологічною експедицією на о. Велика Хортиця, на правому березі Дніпра, на о. Мала Хортиця під керівництвом Р. О. Юри проводилися археологічні дослідження. У роботі цієї експедиції приймали участь і працівники обласного краєзнавчого музею А. Г. Ширяєв та В. Ф. Пешанов. Звіт експедиції зберігається в Науковому архіві Інституту археології НАН України та в фондовому зібранні Запорізького краєзнавчого музею [1, спр. 116], де також знаходиться і увесь комплекс знахідок. Частина матеріалів експонується в музейних залах, аналіз деяких з них був проведений музейними співробітниками. До наукового обігу був введений господарський інвентар з військових землянок XVIII століття та унікальний атрибут влади військового писаря — каламар [2, 3].

В 1971 році результати досліджень були опубліковані Юрою Р. О. лише частково [4]. Згідно рішення Вченої ради Запорізького обласного краєзнавчого музею публікується звіт Хортицької археологічної експедиції 1968 р. під керівництвом Р. О. Юри. Це рішення обумовлено тим, що багато сучасних дослідників посилаються на результати цієї роботи, але при тому висловлюють жаль з приводу того, що немає публікації звіту в повному обсязі. Мова про це також йшла під час роботи науково-практичної конференції «Історія запорозького козацтва: в пам'ятках та музейній практиці», яка проходила у жовтні 2008 року у м. Запоріжжі.

Позитивним результатом роботи експедиції 1968 року було те, що до матеріалів різних археологічних культур були додані ще і знахідки XVI століття. Так, ще на початку 70-х років XX ст. Р. Юра загострив увагу археологів на ряді питань, котрі можуть і повинні бути досліджені археологічною наукою і котрі пов'язані з вивченням матеріальної культури періоду, що не вважався «підвідомчим» археології [5, с. 200]. Адорікають Р. О. Юри за те, що він «припустив помилку, вважаючи, що весь культурний шар, який передував валу XVIII ст., був зруйнований при його будівництві. Отже перспектив знайти неушкоджені залишки козацького часу, на його думку, не було. Цей висновок авторитетного ученого вплинув на наукову громаду таким чином, що археологи на двадцять років позбавляють своєї уваги острів Байда» [6].

Такі теми, як о. Хортиця і князь Дмитро Вишневецький, місцезнаходження о. Мала Хортиця, історичне значення пам'яток о. Мала Хортиця та їх музеєфікація привертають до себе увагу і тому вважаємо актуальною публікацію звіту. Вона здійснюється мовою оригіналу, збережені авторські мовні особливості та розподіл тексту на абзаци. Фотоматеріал, таблиці та креслення, про які йде мова у звіті, в музеї відсутні. Закінчення аркушу позначено похилими рисками, перед ними в квадратних дужках подана нумерація.

Бібліографія

1. Юра Р. О. Звіт про роботу Хортицької експедиції в 1968 р. / Р. О. Юра. — Архів ЗОКМ.
2. Мірущенко О. П. Господарський інвентар з військових землянок XVIII ст. (за матеріалами ХАЕ — 68) / О. П. Мірущенко // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — К., 2003. — № 12. — С. 89 — 97.

3. Яценко С. П. Козацькі клейноди. До історії формування фондової збірки ЗОКМ періоду XVII – XVIII сторіч / С. П. Яценко // Музейний вісник. – Запоріжжя, 2007. – № 7. – С. 72 – 74.

4. Юра Р. А. Работы Хортицкой экспедиции в 1968 г. / Р. А. Юра // Археологические исследования на Украине в 1968 г. – К. : Наукова думка, 1971. – С. 245 – 249.

5. Козачок Н. Л. Козацький зимівник на о. Хортиці / Н. Л. Козачок // Матеріали першої республіканської науково-практичної конференції «Проблеми історії Запорозького козацтва в сучасній історичній науці та музейній практиці». – Дніпропетровськ, 1990. – С. 200 – 202.

6. Пустовалов С. Ж. Князь Дмитро Вишневецький, велике історичне значення острова Мала Хортиця (Байда) та інше... / С. Ж. Пустовалов // Музейний вісник. – Запоріжжя, 2003. – № 3. – С. 133 – 139.

ЗВІТ ПРО РОБОТУ ХОРТИЦЬКОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ В 1968 РОЦІ

Хортицька комплексна експедиція Інституту археології АН УРСР і Запорізького краєзнавчого музею була організована в зв'язку з постановою Ради Міністрів УРСР від 18 вересня 1965 р. «Про увічнення пам'ятних місць, пов'язаних з історією запорозького козацтва» і рішенням Уряду УРСР про створення на острові Великій Хортиці Державного заповідника історії запорозького козацтва (в роботі Хортицької експедиції від Запорізького краєзнавчого музею приймали участь старші наукові співробітники А. Г. Ширяєв – зам. начальника експедиції та В. Ф. Пешанов – консультант). Попередньо в 1967 р. було проведено обстеження пам'яток козацьких часів, розташованих на Великій Хортиці і в її околицях та вибрано для розкопок найбільш цікаві в науковому відношенні (дивись звіт Р. О. Юри про обстеження пам'яток запорозького козацтва в Дніпропетровській і Запорізькій областях в 1967 р. Науковий архів Інституту археології АН УРСР).

Першим об'єктом для розкопок було обрано **залишки укріпленої лінії**, розташованої в північно-східній частині Великої Хортиці, яку в народі називають «Валами Сагайдачного», пов'язуючи її будівництво з діяльністю запорозького гетьмана Петра Сагайдачного, що протікала в першій половині XVII ст. Проте квадратна форма редутів, що входили в цю фортифікаційну систему, свідчить про те, що її споруджено не раніше початку XVIII ст. Не виключалась можливість, що укріплення XVIII ст. могли бути зведені на місці більш ранніх, козацьких. З метою перевірки цього припущення, було вирішено перерізати траншеєю вал і рів в найкраще збереженій його частині, на відстані 25 м на захід від редута, повністю розкопаного в 1963 р. В. Ф. Пешановим. Зараз цей відрізок валу має вигляд незначного підвищення шириною 5,5 м. Перед валом помітно сліди рову, що сильно заплив. Вершина валу підвищується над дном рову всього на 1 м. [1] //

Поперек рову і валу було закладено траншею (14 x 2 м) (табл. I, фото 1 – 3). До глибини 0,25 – 0,3 м скрізь йшов темно-коричневий дерновий шар (креслення № 1). На глибині 0,3 м в валу під дерновим шаром залягала темно-сіра земля, товщина якої дорівнювала 0,45 – 0,5 м. Під нею виявлено материкову глину. На відстані 3,25 м від вершини валу на стінках траншеї було простежено сліди окопу (шириною 0,6 м), певно, одночасового з валом; на поверхні його зовсім не помітно.

Материкове дно було виявлене на глибині 1,1 м від сучасного. Первісна ширина рову дорівнювала 2,1 м. Крім двох осколків сучасних снарядів і картечі в заповненні рову нічого не знайдено.

Як показав переріз валу і рову укріплена лінія була споруджена на чистому місці — будь-яких залишків більш ранніх укріплень під нею не було.

З метою визначення часу спорудження цієї укріпленої лінії було вирішено дослідити також і редут, розташований на відстані приблизно 200 м на захід від траншеї, що перерізала вал і рів. (Цей редут в 1963 р. частково був розкопаний В. Ф. Пешановим). Редут має квадратну форму з довжиною сторін 25 м. Вали його сильно розповзлися. Їх ширина становить біля 5 м. Над рівнем площадки редута вали підвищуються всього на 1 м. З зовнішнього боку їх висота сягає 2,2 — 2,5 м. В середині редута було закладено три розвідкових шурфи.

Шурф 1 (5 x 3 м) було закладено в північно-західному кутку редута. В дерновому шарі, який складався з світло-коричневої землі, на глибині 0,2 — 0,3 м були знайдені кусочки перепаленої глини, вуглики, кістки тварин і риби, фрагменти сучасного посуду і віконного скла, шматочок свинцю, кусочки листової міді, а також декілька фрагментів керамічного посуду XVIII ст. [2] //

В центральній частині шурфа на глибині 0,4 м, на фоні темно-коричневої землі показала продугувата пляма (1,6 x 0,6 м) жовтої глини з вкрапленнями темної землі. В одному з таких вкраплень при зачистці плями була знайдена кругла свинцева куля XVIII ст., що не була ще в ділі. На глибині 0,5 — 0,6 м трапилися сучасний гвіздок, два залізні предмети невідомого призначення (один зігнутий у вигляді скоби, другий — закручений на зразок штопора) та уламок горщика XVIII ст. На глибині 0,6 м показала чиста материкова глина.

Шурф 2 (3 x 3 м) було закладено в північно-східному кутку редута. В північній частині шурфа зразу ж під дерновим шаром показався материковий лес — насип валу, що розсунувся. Шар лесу поступово потоншувався до центра редута. В східній частині шурфа його товщина становила 0,65 м, в західній — 0,4 м. В південній частині шурфа до самого материка, який залягав на глибині 0,6 м, йшла сіро-коричнева земля. В цій землі на глибині 0,45 м знайдено уламок керамічної посудини XVIII ст.

Шурф 3 (4 x 2,5 м) було закладено в південно-східному кутку редута. Під дерновим шаром пішла сіра земля. В південно-східному кутку шурфа на глибині 0,3 м виявлено декілька уламків сучасної цегли, а в центральній частині — три фрагменти горщиків XVIII ст., уламок сучасної скляної посудини і сучасний цвях. На глибині 0,6 м пішла материкова глина.

Таким чином, редут, як і всю укріплену лінію, було споруджено у XVIII ст., а саме під час російсько-турецької війни 1735 — 1739 рр. Можна погодитись з думкою запорізького краєзнавця В.Г. Фоменка про те, що укріплення, які збудував Сагайдачний знаходились на підвищеній площадці, розташованій на схід від підніжжя Савутиної скелі і які були цілком знищені в 1900 р., коли тут відкрили [3] // кар'єр (В. Г. Фоменко. Остров Хортиця. Исторический очерк. Рукопись, стор. 5). З часом місцеположення укріплень Сагайдачного могло забутись і в народі стали називати «Валами Сагайдачного» укріплення, розташовані в північно-східній частині Великої Хортиці.

Другим об'єктом для розкопок на Великій Хортиці була обрана **Савутина скеля**, де за припущенням деяких істориків в другій половині XV ст. знаходився укріплений козацький табір — «кіш». Зараз в західній частині Савутиної скелі

знаходяться три паралельні валоподібні підвищення шириною 14,6 і 4 м, довжиною 25 м і висотою біля 1,5 м (табл. I, фото 4). Поперек найширшого підвищення (крайнього з заходу), на відстані 4,5 м від його південного кінця було закладено траншею (14 x 2 м). До глибини 0,35 — 0,4 м йшов дерновий шар у вигляді темно-коричневої землі, перемішаної з дрібним щебенем, в якому трапилися уламки сучасного керамічного посуду, шматки дроту, кусочки заржавілого листового заліза і трапецієвидна крем'яна пластинка. Під дерновим шаром залягала темно-сіра земля з прошарками світло-коричневої землі і білої глини (креслення 2). В цій землі було знайдено багато уламків керамічного посуду епохи бронзи і скіфського часу. Траплялося тут і дрібне каміння. На глибині 1,3 м пішла темно-коричнева гумусована земля з рештками зотлілої трави — давня денна поверхня. На глибині 1,3 — 1,7 м зустрінуті декілька уламків посуду епохи бронзи.

Було також прокопано розвідковий шурф (1 x 0,5 м) в центральній частині найвужчого валоподібного підвищення (крайнього зі сходу). З самого верху і до глибини 1 м залягала біла глина, перемішана з дрібним щебенем. На глибині 0,8 м було знайдено уламок ручки амфори.

Для з'ясування характеру культурного шару на Савутиній скелі на відстані 4,5 м на північ від середнього підвищення було закладено [4] // ще один шурф (5 x 3 м). Під дерновим шаром тут залягала темно-коричнева земля, в якій на глибині 0,3 — 0,4 м були знайдені три уламки посуду епохи бронзи, два фрагменти стінок амфор та кусочок тонкої мідної пластинки, можливо, фрагмент браслета. Материкова світло-коричнева глина показала в південній частині шурфа на глибині 0,6 м, в північній — 0,3 м (в зв'язку із значним ухилом місцевості на північ). Слід підкреслити ту обставину, що ні в траншеї, ні в шурфах не трапилося жодної речі, яку можна було б віднести до XV — XVIII ст., тобто до козацьких часів. Розріз і шурфовка валоподібних підвищень показали, що вони утворились в результаті знімання культурного шару з поверхні Савутиної скелі під час установки мачт для високовольтної лінії в роки будівництва Дніпрогесу. До цього ніяких валів в західній частині Савутиної скелі не було. Зустрінуті під час розкопок в різних частинах Савутиної скелі уламки керамічного посуду свідчать про те, що тут знаходились поселення лише епохи бронзи і скіфського часу.

Під час розвідки в північно-східній частині Великої Хортиці були знайдені залишки двох земляних укріплень, виявлених аерофотозйомкою, яку провів запорізький краєзнавець К. В. Шишкін. Перше з цих укріплень, що має форму трикутника з довжиною сторін біля 25 м, розташоване на схилі високого берега, на відстані приблизно 150 м на північний схід від редута, в якому було закладено нами три шурфи.

Зараз укріплення має вигляд ледь помітного валоподібного підвищення шириною біля 1 м і висотою 0,3 — 0,5 м. В найкраще збереженій частині поперек валу було закладено траншею (3 x 0,5 м). Траншея була поглиблена до материка (у вигляді світло-коричневої глини), що залягав на глибині 0,7 м. З'ясувалося, що перед валом знаходився рів шириною 1,2 м і глибиною 0,7 м. В насипу валу трапилися лише осколок сучасного снаряда і уламок долотовидного залізного предмета. До якого часу відноситься це укріплення сказати важко із-за відсутності будь-якого датуючого матеріалу. [5] // Проте трикутна форма укріплення дозволяє його віднести до часів російсько-турецької війни 1735 — 1739 рр. Друге укріплення, позначене на аерофотозйомці К. В. Шишкіна як квадратний редут, розташоване на відстані приблизно 70 м на північний захід від трикутного укріплення. Зараз це

укріплення має вигляд незначного підвищення невизначеної форми (20 x 15 м). Від валів не збереглося жодних слідів. Підвищення, як і вся навколишня місцевість, було глибоко переоране під час посадки дерев. Біля підвищення лежало три великі камені. Для визначення характеру споруди в центральній частині підвищення було закладено траншею (3 x 0,5 м). На глибині 0,4 м виявлено великий плоский камінь. На відстані 2 м від каменя на глибині 0,5 м простежено горілий шар, в якому трапилися ручка від відра і уламок сучасної пляшки. Траншею було розширено в шурф (3 x 2,7 м). Під дерновим шаром пішла темно-коричнева земля. На північній стінці шурфа простежено контури окопу (шириною 0,7 м), певно, часів Великої Вітчизняної війни, судячи із знахідки в його заповненні шматка колючого дроту. В північно-східному кутку шурфа на глибині 0,8 м трапилося скупчення попелу товщиною біля 10 см, під яким лежав великий плоский камінь. Поряд з цим знаходився другий, значно менший. Під каменями, на фоні материкового лесу, що залягав на глибині 1,1 м, чітко вималювалася пляма темної землі невиразної форми (2,1 x 1,5 м), яка частково заходила у східну стінку шурфа. На рівні материка (глибина 1,2 м) в заповненні цієї плями в східній стінці шурфа були виявлені гомілкові кістки ніг людини, орієнтовані з північного заходу на південний схід. Заповнення ями вичерпалось на глибині 1,2 м. Ніяких інших знахідок в ньому не трапилося. Під першою плямою темної землі, в її західній частині була виявлена друга пляма овальної форми, значно менших розмірів (1,0 x 0,9 м). Заповнення цієї ями вичерпалось на глибині 1,3 м і також не дало знахідок. [6] //

З метою з'ясування питання куди був орієнтований головою скелет людини, в східній стінці шурфа в районі кісток ніг скелета було викопано невеличку нішу (0,6 x 0,4 x 0,3 м) (табл. II, фото 1). Кістки ніг заходили в стінку шурфа всього на 12 см — далі йшов материковий лес, в якому не зустрінуто жодних слідів кісток. Біля північної кістки трапився лише невеличкий уламок ліпної посудини епохи бронзи. Отже, скелет лежав головою на північний захід і був майже повністю знищений під час земляних робіт, певно, пов'язаних з копанням окопу. Можна висловити припущення, що окопом було знищене курганне поховання епохи бронзи.

З розмови з старим робітником, який приймав участь під час будівництва Дніпрогесу в установці мачт для високовольтної лінії в північній частині В. Хортиці, ми дізнались, що тоді були знайдені два людських скелета разом з кривими ржавими шаблями, які були перезахоронені неподалік від мачт. На жаль, робітник не міг нам показати місце перезахоронення, бо воно зараз засаджене молодим лісом. Було вирішено в районі мачт закласти кілька розвідкових траншей, бо не виключена можливість, що там знаходиться кладовище, можливо, козацьке. Біля північних мачт східної високовольтної лінії було закладено чотири десятиметрові траншеї — три на південь від мачт і одну на північ. Ні в одній із траншей не було виявлено поховальних ям.

З метою перевірки припущення про те, що укріплення часів російсько-турецької війни 1735 — 1739 рр., розташовані в північно-західній частині В. Хортиці, могли бути споруджені поверх більш ранніх, козацьких було вирішено перерізати траншеєю вал і рів північного редута. Цей редут відносно добре зберігся.

Він має квадратну форму з довжиною сторін 25 м. Хоча вали редута розсунулись, їх висота сягає зараз 2,5 м, а ширина [7] // підосви дорівнює 6 м. Південний вал редута в центрі має вхід шириною 5 м і глибиною 1 м. Поперек західної частини південного валу редуту було закладено траншею (11 x 1 м), яка захоплювала

і рів (табл. II, фото 1,3). В рові під дерновим шаром залягала темно-коричнева гумусована земля, яка перейшла на глибині 0,3 м в материкову світло-коричневу глину. Таким чином, первісна глибина рову становила всього 1 м від рівня сучасної поверхні.

Основний масив насипу валу складався з жовтого лесу (креслення № 3). Слід зазначити, що цей лес був звідкілясь привезений, бо в районі редута материк являє собою світло-коричневу глину. Зовнішній і внутрішній схили валу були насипані з темно-коричневої і темно-сірої землі, яка була взята з рову. У внутрішньому схилі валу, біля самої підшви знайдено фрагмент залізного обруча від відра або бочки.

Вал було насипано поверх дернового шару — давньої денної поверхні. Ніяких залишків більш ранніх укріплень під валом редута не виявлено.

На правому березі Дніпра, на південь від кар'єру, між Царською пристанню і Канцерівським ярмом збереглися залишки укріплень часів російсько-турецької війни 1735 — 1739 рр., які були споруджені для прикриття «Запорозької верфі», розташованої на острові Малій Хортиці. В середині укріплень, на відстані приблизно 40 м на південний схід від західного редута школярами запорізької школи № 22 були прокопані два шурфи. Під час зачистки цих шурфів нами в гумусованому піску були простежені вкраплення вугликів і попелу, а також знайдені речі XVIII ст. — дві пружини від замків крем'яних рушниць, великий залізний риболовний гачок, мідний гудзик від солдатського мундира, уламок ножа, точильний брусок, ковані цвяхи тощо. Не викликало сумніву, що шурфи натрапили на солдатські землянки, позначені на плані правобережних укріплень [8] // (Ф. Ласковський. Матеріали для истории инженерного искусства в России, ч. III, СПб, 1866, лист 48, изображение I.). На місці шурфів були закладені два невеличких розкопи.

Розкоп 1 спочатку мав розміри 6,0 x 3,5 (креслення 4). Під дерновим шаром пішов сірий пісок, в якому трапилось багато цвяхів, уламки керамічного і скляного посуду XVIII ст., кістки тварин. На глибині 0,4 м біля стінок розкопу показався жовтий материковий пісок на фоні якого чітко вималювалась велика пляма темно-сірого піску невизначеної форми (4,5 x 3,0 м). В заповненні плями були знайдені уламки горщиків, ковані цвяхи, два курки від замків крем'яних рушниць, чотири кремні для рушниць, два уламки сирцевої цегли, залізні речі невідомого призначення, кістки тварин. Місцями траплялися скупчення попелу. В південно-західній частині плями розчищено нижню частину зотлілого дубового стовпа (діаметром 0,3 м), що стояв вертикально. На відстані 1,3 м на північний захід від стовпа простежені залишки зотлілої дубової колоди довжиною 0,5 м. В північно-західній частині плями знаходилась горіла смуга (шириною 0,7 м і довжиною 2 м), що складалася з попелу і вугликів (табл. II, фото 5, 6). При її розчистці були знайдені два фрагменти розривного ядра (гранати), втульчате долото, уламок леза ножа, карабін (заскочка).

Пляма темно-сірого піску і горіла смуга заходили в північну стінку розкопу, в зв'язку з чим були зроблені необхідні прирізки (креслення 5). В центральній частині прирізної частини розкопу на глибині 0,4 м трапилися три зотлілі дошки підлоги шириною 0,2 — 0,25 м і довжиною 3,6 — 4 м (табл. III, фото 4, 5). Під дошками уціліла поперечна лага. Розчистка підлоги дозволила визначити розміри і орієнтацію **землянки I**. Землянка мала майже правильну квадратну форму (4,5 x 4,6 м) і була орієнтована по сторонам світу. Вхід знаходився з південного боку. Перед входом були видовжені сіни. Ямок від стовпів по кутах землянки вия-

вити не вдалося. Стіни землянки були зроблені з дощок або плах, про що свідчить велика кількість крупних цвяхів (в тому числі з загнутими кінцями) [9] // і скоб, які були знайдені в заповненні житла. Вікна землянки були застеклені круглим склом діаметром 15 см, уламки якого трапилися на підлозі. В південно-західному кутку житла знаходилась піч-кам'янка, від якої уцілів розвал з каменів, сирцевої цегли і глини (табл. III, фото 7). Челюстями піч була звернена на схід. Черинь печі було викладено з сирцевої цегли. Поверх череня, а також між каменями залягав потужний шар попелу. В процесі розчистки підлоги землянки було знайдено численний і різноманітний речовий матеріал — уламки керамічного і скляного посуду, мідні і кістяні гудзики, уламки глиняних люльок, мідні і залізні пряжки від поясів, ножі, господарські ножиці, точильні бруски, три долота, два наконечники списів, замок крем'яної рушниці, кремені для рушниць, свинцеві обкладки для кременів, свинцеві круглі кулі і картеч, два маленькі чавунні ядра для гармат, мідний риболовний гачок, окислену мідну російську монету-полушку тощо.

Розкоп 2 (6,5 x 4 м) було закладено на відстані біля 10 м на північний захід від розкопу 1. Після зняття дернового шару на фоні жовтого материкового піску показала невизначеної форми пляма темно-сірого піску (5,5 x 3,5 м) витягнута з півночі на південь (креслення 6). Пляма заходила в північну і східну стінки розкопу. Для повного розкриття землянки були зроблені необхідні прирізки (креслення 7). Північну стінку землянки виявити не вдалося — її зруйнувала траншея для кабелю. Східна стінка житла простежена на відстані 0,15 м від східної стінки розкопу. Таким чином, приблизні розміри землянки 2, орієнтованої також з півночі на південь, склали 5,6 x 3,8 м. Під час виймання темного піску з заповнення житла в центральній і північно-західній частинах землянки трапилося значне скупчення крупних каменів, між якими залягав досить потужний (0,2 м) шар попелу (табл. III, фото 8). Розчистка каменів показала, що це залишки печі-кам'янки, челюсті [10] // якої були звернені на схід. Частково зберігся черинь печі, викладений з плоских каменів. Камені, що входили в конструкцію стін і склепіння печі скріплювалися між собою за допомогою глини. В нижній частині житла залягав шар попелу з вкрапленнями вугликів і кусків обгорілих плах, який міг утворитися лише в результаті пожежі. Долівка житла у вигляді жовтого материкового піску з слідами дії сильного вогню виявилась на глибині 0,8 — 1,0 м від рівня сучасної поверхні. Ямок від стовпів по кутках землянки не простежено.

В заповненні житла і на його долівці знайдено велику кількість різноманітних речей: маленьке чавунне ядро, осколки розривних ядер (гранат), круглі свинцеві кулі і картеч, курки від крем'яних і фітільної рушниць, кремені для рушниць, свинцеві обкладки для кременів, уламок штика, ефес шпаги, два наконечники від піхов шпаг, шпору, фрагмент сокири, свердло, шило, ножі, точильні бруски, остень, риболовні гачки, глиняне грузило від сітки, мідні і кістяні гудзики, підківку від чобота, залізні і мідні пряжки від поясів, уламки глиняних люльок, фрагменти керамічного і скляного посуду, уламки круглого віконного скла, цвяхи, скоби, мідну російську монету — «денгу» 1737 р. Серед уламків керамічного посуду XVIII ст. трапилося декілька фрагментів давньоруської кераміки XII — XIII ст., які потрапили в заповнення землянки, певно з навколишнього культурного шару. До епохи Київської Русі належить також і знайдений в житлі залізний наконечник стріли.

Поза житлом, біля його південної стінки трапилися обгорілі рештки військового кітеля, поряд з яким лежав мідний гудзик і якийсь загадковий мідний виріб (табл. II,

фото 7, 8). Можна висловити припущення, що обидві землянки згоріли в результаті бойових дій. Про це зокрема свідчать знайдені в житлах осколки розривних ядер (гранат), розплющені свинцеві кулі, а також незвичайно великий речовий матеріал, який міг бути залишений в землянках тільки під час бою. [11] // Варто зазначити, що в літературі, присвяченій російсько-турецькій війні 1735 — 1739 рр., ніде немає згадок про бойові дії на Великій Хортиці або в її околицях.

З метою з'ясування призначення підковоподібного підвищення, розташованого всередині редуту, що знаходився на відстані 34 м на захід від розкопа 2, поперек підвищення було закладено траншею (12 x 1 м). Своім південним кінцем траншея частково захопила внутрішній схил південного вала редута. Тут до глибини 1 м йшов насипний жовто-сірий пісок, в якому не трапилося жодної знахідки. В центральній і північній частинах траншеї на глибині 0,7 — 1,0 м знайдені уламки зотлілих колод, сучасні цвяхи, уламки сучасного віконного скла, шматки толі і повст, гільза патрона від автомата. Материковий світло-рожевий пісок показався на глибині 1,0 — 1,3 м. Отже, підковоподібне підвищення в середині редута утворилося в результаті копання котлована для бліндажів часів Великої Вітчизняної війни.

В північній частині острова Малої Хортиці (острів Байди) відносно добре збереглися залишки укріплень фортеці «Запорозька верф», що була споруджена в 1737 р. під час російсько-турецької війни 1735 — 1739 рр. Наукова цінність розкопок фортеці полягає в тому, що за свідченням Еріха Ласоти на острові Малій Хортиці Дмитро Вишневецький в 1556 р. побудував замок, який був зруйнований кримським ханом Давлет-Гіреєм в 1558 р. Відкриття хоч будь-яких решток цього замку покладе край дискусії про розташування острова Малої Хортиці на Дніпрі (В. І. Голобуцький. Запорозьке козацтво. К., 1957, стор. 75; В. Г. Фоменко. Кічкаська переправа і городок на Малій Хортиці. «Історичні джерела та їх використання», в П, К., 1966, стор. 110 — 113).

Фортеця «Запорозька верф» мала трапецієвидну форму (150 x 50 м). Найкраще уціліли південний вал і рів фортеці. [12] // Висота валу дорівнює біля 3 м, ширина — 6 — 6,5 м. Рів має ширину до 7 м і глибину до 2 м. В південному і східному валах були проходи. Всередині фортеці знаходяться невизначеної форми заглиблення, певно, сліди солдатських землянок. На місці одного з цих заглиблень, яке розташовувалось в центральній частині фортеці, було закладено розкоп 1 (8,5 x 7,5 м). Під дерновим шаром пішов темно-сірий гумусований пісок, в якому трапилися уламки ліпного посуду епохи бронзи, фрагменти амфор античного часу, дрібні камені, кістки тварин.

В північно-східному і південно-східному кутках розкопу розчищено два уламки обгорілих деревин (довжиною 1,2 і 0,5 м), орієнтовані з півночі на південь. На захід від уламка обгорілої деревини, що знаходилась в північно-східному кутку розкопа, виявлено скупчення обгорілого зерна, уламки жорен і великій ніж. В центральній частині розкопа розчищено скупчення каменів і попелу — залишки печі-кам'янки. На глибині 0,45 м вдалося виявити західну і частково північну стінки землянки 1 (креслення 8). Східну і західну стінки житла на цій глибині простежити не вдалося — до самих бортів розкопа тут залягає однорідний темно-сірий пісок. Західна стінка землянки добре простежувалася завдяки жовтому материковому піску, який чітко відділявся від темно-сірого піску, що заповнював житло. Північною межею житла служив виступ материкової скелі (табл. IV, фото 6, табл. V, фото 1). Під час виймання темно-сірого піску з заповнення житла на глибині 0,4 — 0,9 м

знайдено багато різноманітних речей: ковані цвяхи, скоби, фрагмент сокири, ножі, стамеску, точильні бруски, залізні і бронзові пряжки від поясів, підківку від чобота, кістяні і мідні гудзики (в тому числі один з позолотою), глиняну люльку, пружини, кремені і свинцеві обкладки для кременів від крем'яних рушниць, мідний наконечник [13] // від піхов шпаги, круглі свинцеві кулі і картечі, дві мідні російські монети — «денги» 1731 і 1736 рр.

Поряд з уламками керамічного і скляного посуду XVIII ст. в заповненні житла трапилися фрагменти керамічного посуду епохи бронзи і черняхівської культури, які потрапили сюди з навколишнього культурного шару. Знайдено також два залізні наконечники стріл часів Київської Русі. Особливий інтерес становить знахідка залізного втульчастого наконечника списа, який можна віднести до XV — XVI ст. В нижній частині заповнення землянки простежено шар попелу і вугликів, який свідчив про загибель житла в результаті пожежі. Землянка була заглиблена в пісок до материкової скелі, яка залягала на глибині 0,8 — 0,9 м від рівня сучасної поверхні. Під час зачистки підлоги житла вдалося виявити невеличкий відрізок південної стінки землянки (на протязі 1,5 м), а також ямку від стовпа біля західної стінки. В заповненні ямки знайдено рештки зотлілого стовпа. Таким чином, вдалося визначити приблизні розміри землянки 1 — 7 x 6 м. Розкоп 2 (9 x 7,5 м) було закладено на місці лійкоподібного заглиблення, розташованого проти східного проходу. Під дерновим шаром на фоні світло-коричневого піску вималювалася темна прямокутна пляма (5 x 4 м), витягнута зі сходу на захід (креслення 9). Біля південної стінки розкопа розчищено два уламки зотлілої деревини, орієнтованої зі сходу на захід, яка, певно, входила в конструкцію південної стінки житла. Заповнення землянки 2 у вигляді темно-сірого піску було вибрано до глибини 0,5 — 0,6 м на якій залягав чистий материковий пісок жовто-оранжевого кольору — підлога житла (табл. V, фото 5). З чотирьох стінок землянки вдалося виявити лише одну — західну, яка складалася з чистого жовтого материкового піску. Північна материкова стінка житла була виявлена на відстані 1,7 м від північного борта розкопаної частини землянки. Вона збереглася на висоту 0,6 м. [14] // В північно-східному кутку землянки вдалося простежити на протязі 0,9 м і східну стінку житла з материкового жовтого піску. Далі східна стінка обривалася. Тут розчищено скупчення каменів і попелу — залишки печі-кам'янки, яка виступала за лінію східної стінки на 0,5 м (табл. V, фото 6). На південь від печі продовження східної стінки простежити не вдалося. Розміри землянки становили 7,2 x 5,4 м.

Біля північної стінки землянки розчищено верхню частину скелі, що підвищувалася над рівнем підлоги на 0,2 — 0,3 м. В центральній частині житла виявлено овальної форми (2,5 x 1,7 м) виїмку глибиною 0,1 м. Біля південної стінки житла знаходилася видовженої форми (2,2 x 1,2 м) яма глибиною 0,2 м, в заповненні якої знаходились у значній кількості кістки і луска риб, попіл, вуглики, уламки залізного відра і дві залізні підківки від чобіт.

На підлозі житла, а також в його заповненні знайдено ковані цвяхи, скобу, ніж, точильні бруски, ложкар, шило, штопор (для шомпола), кремені, свинцеві обкладки для кременів та деталі крем'яних рушниць, свинцеві круглі кулі й картечі, залізні і бронзові пряжки від поясів, бронзові фігурні бляшки (від поясів або збруї), мідні і кістяні гудзики, великий шматок шкіри, шкіряний каблук від чобота, уламки глиняної люльки і дві мідні російські монети — «полушку» 1731 і «денгу» 173... р. Виявлено також уламки керамічного та скляного посуду XVIII ст. і фрагменти

круглого віконного скла. Серед кераміки трапилося декілька фрагментів посуду епохи бронзи і часів Київської Русі (XII – XIII ст.).

На особливу увагу заслуговує бронзова орнаментована чорнильниця-каламар, яку було знайдено поза житлом, поряд з його західною стінкою. Слідів пожежі в процесі розкопок землянки 2 не простежено.

Для з'ясування характеру культурного шару поза солдатськими [15] // землянками, а також для можливого виявлення решток замку Дмитра Вишневецького було закладено два невеликі шурфи.

Шурф 1 (3,8 x 1,5 м) було закладено біля підніжжя внутрішнього схилу південного валу фортеці, на відстані 12 м на схід від проходу. В темно-сірому піску до глибини 0,45 м знайдено уламки посуду епохи бронзи, дрібні камені і кістки тварин. Особливо багато їх трапилося в північно-східному кутку шурфа. На глибині 0,3 – 0,5 м було виявлено фрагменти обгорілих колод, що мали нахил на північ, відповідно нахилу внутрішнього схилу валу (креслення 10). Під горілим шаром, який мав товщину біля 0,1 м, залягав білий материковий пісок. Певно, колоди первісно стояли вертикально і лише в результаті пожежі упали всередину укріплень. Можна висловити припущення, що це залишки частоколу, який оточував замок Дмитра Вишневецького, зруйнованого татарами в 1558 р. До укріплень фортеці «Запорозька верф» він не має ніякого відношення, бо, як відомо, у XVIII ст. дерев'яні частоколи у фортифікаційних спорудах вже не застосовувалися.

На жаль, в зв'язку з закінченням експедиції залишки дерев'яних укріплень не вдалося розкрити на більш широкій площі. Це необхідно зробити в майбутньому.

Шурф 2 (4,0 x 3,5 м) було закладено в південно-західній частині фортеці, в місці з'єднання південного і західного валів. До глибини 0,5 м в шурфі залягав темно-сірий пісок з вкрапленнями попелу і вугликів, в якому зустрінуто декілька уламків керамічного посуду епохи бронзи, дрібні камені і кістки тварин. Знайдено також крем'яний скребок і уламки двох ножів XVIII ст. На глибині 0,5 – 0,6 м виявлено материк-скелю.

На цьому роботи Хортицької експедиції 1968 року було закінчено. Весь археологічний матеріал було передано Запорізькому краєзнавчому музею.

Начальник Хортицької експедиції, старший науковий співробітник Інституту археології АН УРСР Р. О. Юра. [16] //

Яценко С. П.

**Археологические исследования 1968 года Р. А. Юры.
Фондовое собрание Запорожского краеведческого музея**

В научный оборот вводится отчет о работе Хортицкой экспедиции 1968 г. под руководством Р. А. Юры.

Yatsenko S. P.

**Archeological researches R. A. Ura of 1968.
Fund collection of Zaporozhye local history museum**

The report about work of expedition on the island Hortica in 1968 after R. A. Ura leadership.

**ДО ПИТАННЯ ПРО МІСЦЕЗНАХОДЖЕННЯ СЛОБОДИ ТА ПЕРЕВОЗІВ
БІЛЯ УСТЬ-САМАРСЬКОГО РЕТРАНШЕМЕНТУ
(ЗА ПИСЕМНИМИ ТА АРХЕОЛОГІЧНИМИ ДАНИМИ)**

Ігреньський (Огреньський, Огрінський) півострів, що зараз знаходиться в межах Самарського району м. Дніпропетровська, давно відомий науковцям та краєзнавцям своїми видатними пам'ятками археології. Тут протягом ХІХ — ХХ ст. виявлені й досліджені численні стоянки, поселення та могильники кам'яного віку, епохи міді-бронзи, ранньослов'янської культури, доби Київської Русі, золото-ординського часу та періоду існування запорозького козацтва [1, сс. 294 — 295; 2, сс. 10 — 34; 3, сс. 105 — 107; 4, сс. 16, 36].

Матеріали часів запорозького козацтва, виявлені на території півострова, на жаль, з багатьох причин довгий час зоставалися поза увагою дослідників. Однак, слід відзначити, що починаючи з кінця ХІХ ст. на Ігреньському півострові було зібрано велику кількість речей датованих ХVІІ — ХVІІІ ст. (деякі з них зберігаються у фондах Дніпропетровського історичного музею ім. Д. І. Яворницького). Переважна більшість цих знахідок походить з ділянки півострова, розташованої вздовж прибережної смуги між колишнім селом Стара Ігрень (Огрень, Огрінь) і місцевістю, де зараз знаходиться Дніпропетровський будинок-інтернат для людей похилого віку та інвалідів, а також з території Попова мису. В історіографії ХІХ — ХХ ст. зазвичай ці знахідки пов'язували з битвою між запорозькими козаками під проводом кошового отамана Івана Сірка з татарами. За твердженням Макаревського та Д. І. Яворницького, що головним чином базується на народних переказах, зазначена битва, нібито відбулася на піщаних кучугурах Ігреньського півострова у 1660 р. [5, с. 1015; 6, сс. 16, 23; 7, с. 167]. П. А. Козар події битви козаків з татарами на Ігрени відносив до 1672 р. [8, с. 69]. Натомість, більшістю дослідників практично не надавалося значення інформації стосовно існування в даній частині півострова залишків давніх земляних укріплень з якими, вірогідно, і пов'язані знахідки речей часів запорозького козацтва. Науковий інтерес до цих пам'яток відродився лише наприкінці ХХ — початку ХХІ ст., в результаті чого отримані нові матеріали, які суттєво розширили джерельну базу вивчення історії козацької доби Подніпров'я.

У 2000 році дніпропетровськими дослідниками-краєзнавцями В. В. Бінкевичем та В. М. Камеко було висунуто припущення, що саме тут у північно-західній частині Ігреньського півострова на великому мисоподібному виступі берега у ХVІІІ ст. знаходився російський військовий форпост Усть-Самарський ретраншемент (Усть-Самарська фортеця) [9, сс. 100 — 101, 138]. Зазвичай, більшістю авторів, починаючи з Ф. Макаревського [5, с. 519], Усть-Самарський ретраншемент традиційно ототожнювався з Богородицькою (Новобогородицькою) фортецею, залишки земляних укріплень якої знаходяться на території сел. Шевченко в межах Самарського району м. Дніпропетровська. Наприклад, у недавно виданій колективній праці дніпропетровських науковців «Історія міста Дніпропетровська» читаємо таке: «... колишня Новобогородицька фортеця, яка під назвою Усть-Самарський ретраншемент відродилася під час російсько-турецької війни 1735 — 1739 рр. за ініціативи фельдмаршалів П. П. Лассі і Б. Х. Мініха» [2, с. 146]. На вищенаведене можна зауважити наступне: ще у 1998 р. професором

Г. К. Швидько на основі результатів аналізу картографічних матеріалів кінця XVII – XVIII ст. зроблено висновок, що Богородицька (Новобогородицька) фортеця кінця XVII – початку XVIII ст., Старосамарський ретраншемент, який постав на місці цієї фортеці у 30-х рр. XVIII ст. та Усть-Самарський ретраншемент є двома зовсім різними укріпленнями [10, сс. 93 – 96]. Це підтверджується і останніми дослідженнями з історії поселень XVI – XVIII ст., що розташовувалися в межах території сучасного міста Дніпропетровська [11, сс. 53 – 68].

Ще Д. І. Яворницький у коментарях до однієї зі своїх праць вказував де саме слід шукати залишки Усть-Самарського ретраншементу: «На левом берегу Днепра, между сел Огренью и Чаплями, прямо против середины острова Станового, у самого берега Днепра» [7, с. 75].

До нашого часу зберігся невеликий опис земляних укріплень біля с. Стара Ігрень, складений краєзнавцем Д. Чернявським у 1925 році. Тобто ще до того, як в результаті введення до експлуатації греблі Дніпрельстану, велика частина прибережної смуги Ігреньського півострова опинилася під водами новоутвореного водосховища. Д. Чернявський відмічає, що «... вони знаходяться при вусті Самари, на лівому її боці, якраз проти о. Старуха й поблизу Старої Ігрени. Місцевість, де була кріпость, площею коло 8 – 10 десятин трохи підвищена, але заливається у велику воду; з двох боків по берегу з північно-західного і північно-східного була оточена лісом, зараз вирубленим, і на північний схід упирається в високий берег Дніпра. Цю площу обнесено глибоким замуленим ровом, що місцями поріс деревами, а на самім березі Дніпра й Самари ще добре помітно вали й руїни колишніх будівель. Ще недавно, за часів революцій тут стояли дві хати лісників, що охороняли ліс поміщика Воронцова-Дашкова, і сумним свідком недавнього життя, крім руїн, залишається самотній кам'яний надгробок над могилами, як переказують, дітей лісників та поодинокі кущі на місці бувших осель. Майже вся місцевість в межах переднього рову вже декілька років розорюється й на ній навіть вже не помітно ніяких валів та насипів. Підвищену частину кріпості (береги Дніпра й Самари) порізано ровами громадянської війни, почасти покопано шукачами грошей та зброї, що тут іноді трапляються. Розглянута місцевість відома серед населення під назвою «городка», як взагалі звуться на Україні руїни колишніх кріпостей» [12].

Зараз місцевість, відома під назвою урочище Городок або Ігрень-Городок [4, сс. 16, 36], частково затоплена водами Дніпра, частково зайнята сучасною забудовою [13, сс. 41 – 42]. Тільки на острові Мийка збереглися невиразні фрагменти оборонного валу. Зазначений острів і є незатопленим останцем підвищеної частини колишнього урочища Городок. Останнє підтверджується і другою назвою о. Мийка, яка й досі використовується місцевим населенням – острів Городок. Саме під такою назвою цей острів зафіксований Д. Я. Телегіним та О. В. Бодянським у роботі, присвяченій пам'яткам археології Дніпровського Надпоріжжя [4, с. 36].

У 2006 р. на прибережній частині Ігреньського півострова навпроти о. Мийка проведено невелику за обсягом археологічну розвідку. У південно-західному напрямку від будівель Дніпропетровського будинку-інтернату для людей похилого віку та інвалідів на мису площею близько 1,25 га було виявлено залишки культурного шару XVIII ст. [13, сс. 42 – 43]. Монети та речі військового спорядження знайдені на цьому місці у 2001 – 2005 рр. [14, сс. 41 – 43] та під час розвідки 2006 р. [13, с. 43], на нашу думку, дозволяють припустити, що ми маємо справу з

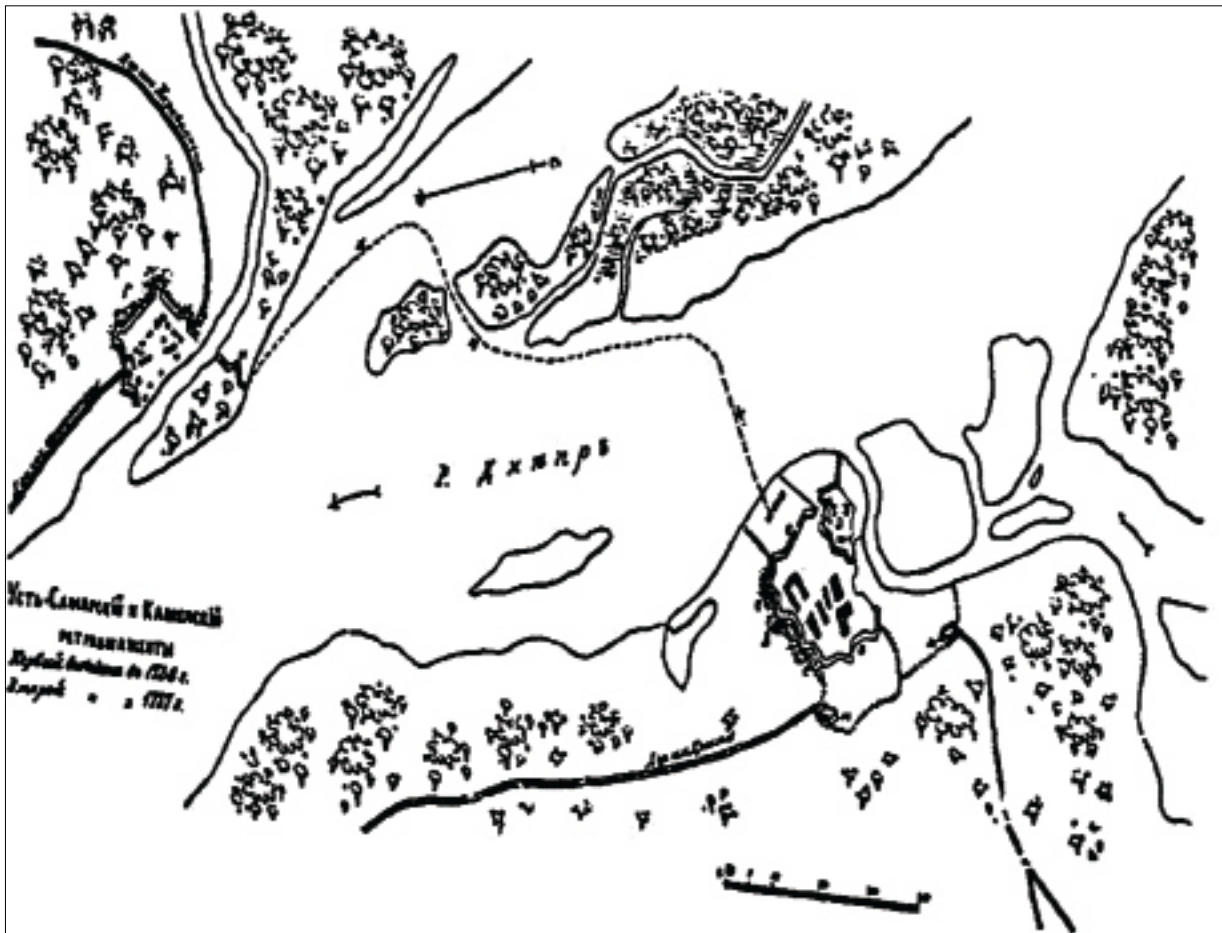

Рис. 1. Усть-Самарський та Кам'янський ретраншементи.
План складений генералом О. К. Байовим у 1905 р. (за Г. Г. Шпитальовим)

залишками культурного шару військового форпосту відомого з писемних джерел під назвою Усть-Самарський ретраншемент. Якщо наші висновки вірні, то постає питання про місцезнаходження таких об'єктів, як слобода та перевози біля ретраншементу. Для з'ясування цього доцільно звернутися до наявних писемних та нових археологічних джерел.

Як відомо з писемних джерел, за задумом російського командування споруджений у 1736 р. Усть-Самарський ретраншемент повинен був контролювати стратегічно важливі переправи через річки Дніпро та Самару, а також виконувати функції однієї з основних баз постачання російських військ, що діяли на Кримському напрямку. Для цього в ретраншементі були розташовані продовольчі склади — «провиантськіе магазини» [15, с. 190]. Крім того місцевість при впадінні р. Самари у р. Дніпро з її островами, зручними протоками та затоками, протягом всього періоду російсько-турецької війни 30-х рр. XVIII ст. використовувалась як місце зосередження суден Дніпровської флотилії перед їх спуском Дніпровими порогами [16, с. 44; 17, сс. 42 — 43]. Вірогідно існувала при Усть-Самарі й невелика верф. На цій верфі в гирлі р. Самари добудовувались та ремонтувались кораблі й човни Дніпровської флотилії [18, с. 70]. У самому ретраншементі перебували команди набрані з російських солдатів, лівобережних, слобідських та запорозьких козаків [17, сс. 42 — 43]. Такі команди повинні були допомагати проводити судна флотилії через пороги [15, с. 176].

В тому ж 1736 р. гарнізоном ретраншементу побудовано три перевози [19, с. 41]. Один через р. Дніпро і два через р. Самару. Перевіз через р. Дніпро йшов від самого ретраншементу на протилежний берег цієї річки з виходом в районі сучасного сел. Лоцманська Кам'янка, де також було споруджено укріплення — Кам'янський ретраншемент [11, с. 98]. Саме так перевіз через р. Дніпро показано на плані складеному генералом О. К. Байовим в Академії генерального штабу російської армії у 1905 році (рис. 1). Джерелами до вказаного плану слугували картографічні матеріали XVIII ст. з військових архівів Російської імперії [17, сс. 54, 56; 20, с. 6]. Що ж стосується перевозів через р. Самару, то перший з них знаходився біля колишньої Новобогородицької фортеці, відновленої під назвою Старосамарський ретраншемент [11, с. 202]. Місце розташування другого перевозу досі точно не визначено. Скоріше за все він знаходився на одній з гілок шляху, відомого під назвою Чумацького або Кримського [11, сс. 86 — 89]. Відтинок цього шляху, що виходив до гирла р. Самари, активно використовувався ще в середньовіччі. За даними археологічних досліджень, у XII — XIV ст. на території сучасного Ігреньського півострова існувало велике поселення з досить високим рівнем матеріальної культури [1, с. 295; 3, сс. 105 — 107]. Як вважають деякі дослідники, одним з основних видів занять мешканців цього та інших подібних поселень Дніпровського Надпоріжжя було влаштування і охорона переправ через річки на традиційних комунікаційних та торговельних шляхах [3, с. 165; 21, сс. 191 — 192].

У XVI — XVII ст. на переправі в гирлі р. Самари запорозькі козаки багато разів влаштовували засідки та перехоплювали гінців та купців, а нерідко й цілі татарські загони, які часто верталися цим шляхом після набігів на Україну. Так у 1568 р. запорожці на чолі з отаманом Андрієм Ляхом перехопили в цьому місці московського гінця Змеєва та кримського посланця з кількома купцями. Козаки тридцять купців вбили, а трьом відрубали руки за те, що вони купували в Москві литовських полонених [22, с. 28]. У 1660 р. татар на Ігреньському півострові розгромили запорожці, очолювані кошовим отаманом Іваном Сірком [6, с. 16,].

Також в зазначений історичний період, територією Нижнього Присамар'я, неодноразово проходили війська Речі Посполитої, Московської держави та Гетьманщини. Згідно спогадів шляхтича Богуслава Маскевича у 1647 р. через Самару в самому її гирлі двічі — під час походу на Запорожжя та на зворотному шляху переправилося військо князя Я. Вишневецького. Також Маскевич у своїх спогадах повідомляє цікавий факт про те, що армія князя на декілька днів зупинилася табором десь у районі сучасного Ігреньського півострова: «У неділю (13 жовтня) ми прийшли до Кодака, власне не до нього самого, але стали за милю від нього у межиріччі між Самарою й Дніпром. Князь, переночувавши у таборі, на завтра наказав їхати байдаком до Кодака ... Назавтра у понеділок (14 жовтня) приплив князь на байдаку до табору, у вівторок, взявши з собою з три тисячі кінноти, рушив у поля до Молочних Вод, поглядаючи над Дніпром спеціально пороги ...

Ми повернулись з Запорожжя у неділю (20 жовтня), перейшли Самару вбхід, а затримались там на шість днів. Назавтра я поїхав до Кодаку з паном Закревським ... там же ми й заночували. Назавтра у вівторок (22 жовтня), князь на світанку ... рушив додому. Ми з паном Закревським, сівши у човен, хоч і хвилі були на Дніпрі, попливли до місця табору, але там уже нікого не застали, тільки прив'язаних до дуба коней мого й пана Закревського. А на цьому дубі князь наказав вирізати свій герб й насипати коло дуба могилу ...» [23, сс. 169 — 172].

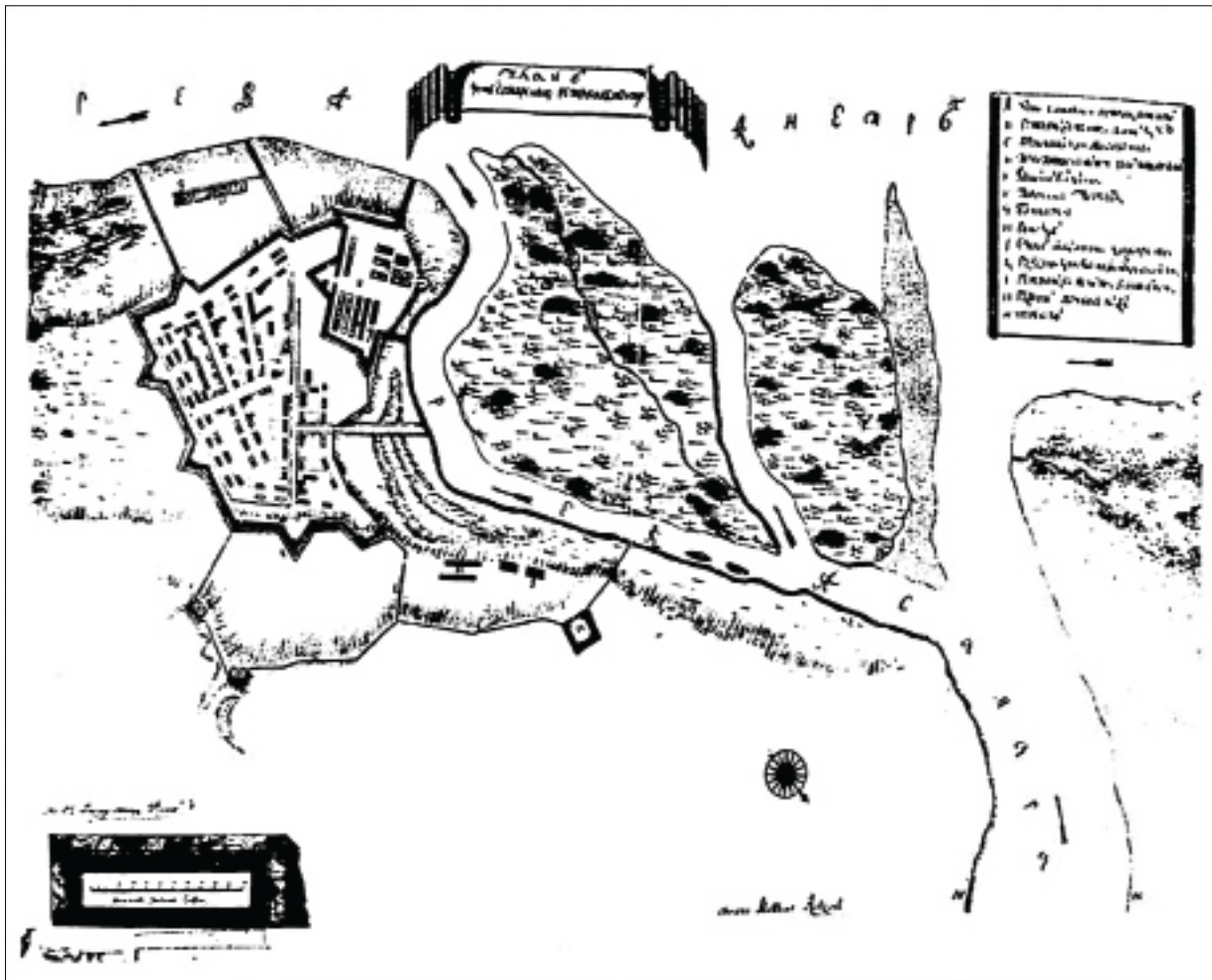

Рис. 2. План Усть-Самарського ретраншементу складений М. Ретшем. РДВІА

За припущенням дніпропетровського краєзнавця В. С. Старостіна у 1687 р. під час першого Кримського походу вояки князя В. В. Голіцина та козаки лівобережних полків гетьмана І. С. Самойловича переправлялись через Самару саме в гирлі цієї річки. І далі, продовжуючи свою думку, дослідник пише: «Певним підтвердженням цього місця переправи є й заснування, під час повернення армії, укріплення на Дніпрі «на Кодацькому острові», яке, найімовірніше, розташовувалось на Ігреньському півострові в районі пізнішої фортеці Усть-Самара» [11, с. 92].

Ймовірно, саме на цій давній переправі в гирлі р. Самари і знаходився побудований у 1736 р. перевіз. На плані Усть-Самарського ретраншементу складеному інженер-майором Матіасом Ретшем, який у 30-х рр. XVIII ст. працював на будівництві Української лінії, укріплень Лівобережної і Слобідської України та на Запоріжжі [16, с. 142; 18, сс.71 – 72], перевіз позначено латинською літерою N значно вище за течією р. Самари від укріплень ретраншементу (рис. 2). Приблизно в районі сучасної вулиці Нагатинської. Виходячи з відомостей про берегову смугу річок Дніпра та Самари до побудови Дніпрогесу, позначений на плані перевіз слугував для переправи через сучасну Ігреньську затоку на великий півострів (а можливо в певні періоди і острів), останцем якого є сучасний Попов мис. Переправа на правий берег р. Самари здійснювалася другою частиною перевозу від Попова мису.

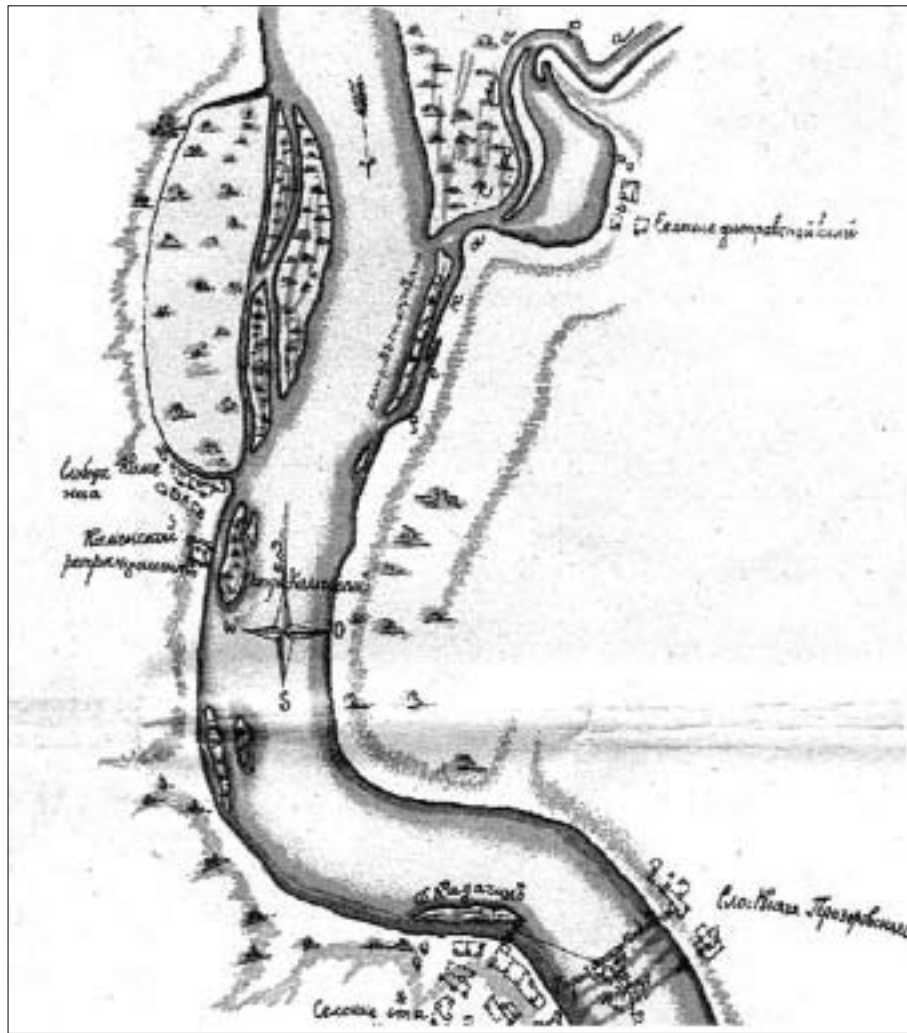

Рис. 3. Фрагмент мапи Дніпровських порогів 1779 року. (за Д. І. Яворницьким)

По закінченню російсько-турецької війни 1735 — 1739 рр. Усть-Самарський ретраншемент виконував функцію одного із головних осередків російської імперської влади на землях Війська Запорозького. У ретраншементі розташовується постійна залога російських військ, яка складалась з драгунів-ландміліціонерів та нараховувала близько 100 осіб [24, с. 46]. Між гарнізоном ретраншементу та запорожцями постійно виникали конфлікти. Особливої гостроти набули суперечки стосовно перевозів. Спочатку перевози використовувалися суто у військових потребах, але у 1742 р. в гирлі річки Самари комендантом Усть-Самарського ретраншементу полковником Чичаговим був влаштований перевіз для купецтва [25, с. 5]. Переправи на Усть-Самарському перевозі здійснювались на державних суднах безмитно [11, сс. 42 — 43]. Такий стан справ викликав невдоволення та протести з боку запорозьких козаків. Кош не міг погодитись з тим, що потік купецьких та чумацьких караванів, який рушив через перевози біля Усть-Самари, не приносив прибутку до військової скарбниці. Але незважаючи на чисельні скарги запорожців до владних структур Російської імперії, перевози біля Усть-Самари як через Самару, так і через Дніпро ліквідовані не були. Згадки про них зустрічаються в документах 40 — 50-х рр. XVIII ст. [25, с. 8].

У 1744 р. Військовою Колегією було визначено Усть-Самарський ретраншемент залишити, залогу з нього вивести, а артилерію передати до Нової Січи [11,

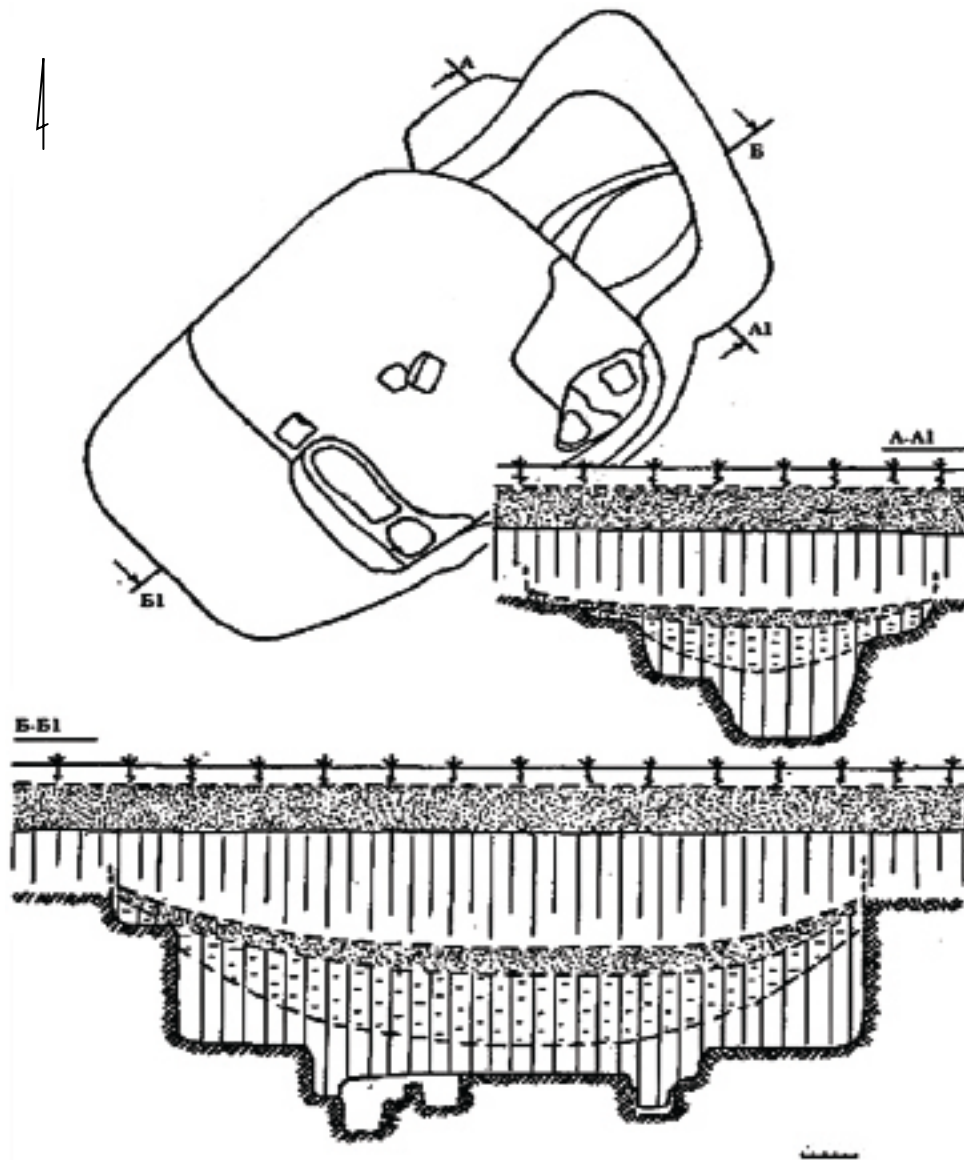

Рис. 4. Житло XVIII ст. поселення Попов Мис

с. 68]. Скоріше за все, цей намір не був реалізований, бо відомості про ретраншемент містяться і в документах 50 – 70-х рр. XVIII ст. [24, сс. 146 – 148; 26, с. 105]. Остаточно Усть-Самарський ретраншемент було ліквідовано у другій половині 70-х – на початку 80-х рр. XVIII ст. [7, с. 75; 14, сс. 39 – 40].

Практично одночасно з ретраншементом біля нього виникла і слобода. Її населення склали ландміліціонери зі своїми родинами, а також переселенці з Гетьманщини та Правобережної України [5, с. 72; 11, с. 205]. У 1741 р. за дозволом генералісімуса Брауншвейг-Люнебургського частина мешканців слободи перейшла до Старосамарського ретраншементу [19, с. 44]. За указом Сенату 1743 р. поселення біля Усть-Самарського ретраншементу підлягало підпорядкуванню адміністрації Старосамарської сотні Полтавського полку Гетьманщини [11, с. 150]. Останнє викликало обурення з боку запорожців, які вважали ці землі невід'ємною частиною своїх володінь [19, сс. 158 – 162]. Низовики всіляко заважали усть-самарцям вільно господарювати у пониззі р. Самари. В результаті під тиском запорожців населення почало покидати слободу та переселятися у поселення, що

перебували під юрисдикцією Коша. Хоча внаслідок конфлікту з запорозькими козаками кількість мешканців поселення біля Усть-Самарського ретраншементу в другій половині 40 – 50-х років XVIII ст. значно зменшилася [24, с. 47], воно все ж таки продовжувало існувати і надалі. Під час російсько-турецької війни 60 – 70 рр. XVIII ст. слобода починає знову зростати. Цей процес відбувався за рахунок населення, яке прагнуло переселитись ближче до існуючих укріплень. Люди сподівалися у випадку татарського нападу отримати в них притулок та захист залог. Після ліквідації ретраншементу слобода під назвою Ігрень (Огрень, Огрінь), разом зі слободою Чаплі (рис. 3), що знаходилася у південно-східній частині сучасного Ігреньського півострова, стає власністю князя О. О. Прозоровського [11, с. 223; 24, с. 334]. Завдяки своєму вигідному географічному розташуванню перед порогами колишня слобода Усть-Самарського ретраншементу у першій половині XIX ст. перетворюється на один із найбільших у Російській імперії центрів торгівлі лісом [6, с. 23].

Щодо локалізації місцезнаходження слободи, то у початковий період свого існування це поселення розташовувалося під захистом укріплень ретраншементу – у його посаді (рис. 2). М. Міллер стосовно місця розташування поселення при Усть-Самарському ретраншементі, яке він називав селом і відносив його існування до кінця XVII – початку XVIII ст., писав наступне: «Залишки такого великого та багатого села виявлено у вигляді культурного шару при березі Огрінського півострова по Дніпрі. Це село було розташоване впритул до Усть-Самарської фортеці і на початку 18 ст. так само знищене упень. На місці цього села вже не виникло нового, і його залишки знаходяться на 2 км від нинішньої Старої Ігрени» [27, с. 161]. За думкою дослідника зазначене поселення було знищене російськими вояками полковника П. Яковлева у 1709 р. під час сумнозвісної каральної експедиції на Запоріжжя [27, с. 161]. Скоріше за все це твердження помилкове, а вищенаведений фрагмент тексту є описом місцерозташування залишків посаду Усть-Самарського ретраншементу. Також слід відмітити й те, що відстань між колишнім селом Стара Ігрень і урочищем Городок як раз становить близько 2 км.

Після закінчення російсько-турецької війни 1735 – 1739 рр. мешканці Усть-Самари починають активно переходити до поселення біля Старосамарського ретраншементу [19, с. 44]. Населення, яке залишилося, розселяється за межами укріплень ретраншементу. Слобода дуже швидко переміщується ближче до перевозу в гирлі р. Самари. Використання останнього не тільки для військових, але і для комерційних потреб сприяло зростанню матеріального добробуту слобожан та приваблювало в ці місця нових поселенців.

Отже можна припустити, що у середині – другій половині XVIII ст. житла та господарські будівлі мешканців слободи при Усть-Самарському ретраншементі займали зручні ділянки в північно-західній частині сучасного Ігреньського півострова. Вони тягнулися вздовж прибережної смуги від укріплень Усть-Самари в урочище Городок (зараз район Дніпропетровського будинку-інтернату для людей похилого віку та інвалідів і о. Мийка) до сучасного Попова мису включно. На мапі Дніпровських порогів 1779 року [28] слобода позначена як поселення Дніпровської лінії у вигляді трьох невеликих садиб та трьох окремих будинків, розташованих на березі Ігреньської затоки від сучасної вул. Дежньова і до початку Попова мису (рис. 3). Скоріше за все тут показано тільки центральну частину поселення з будинками найзаможніших слобожан. Значно скромніші помешкан-

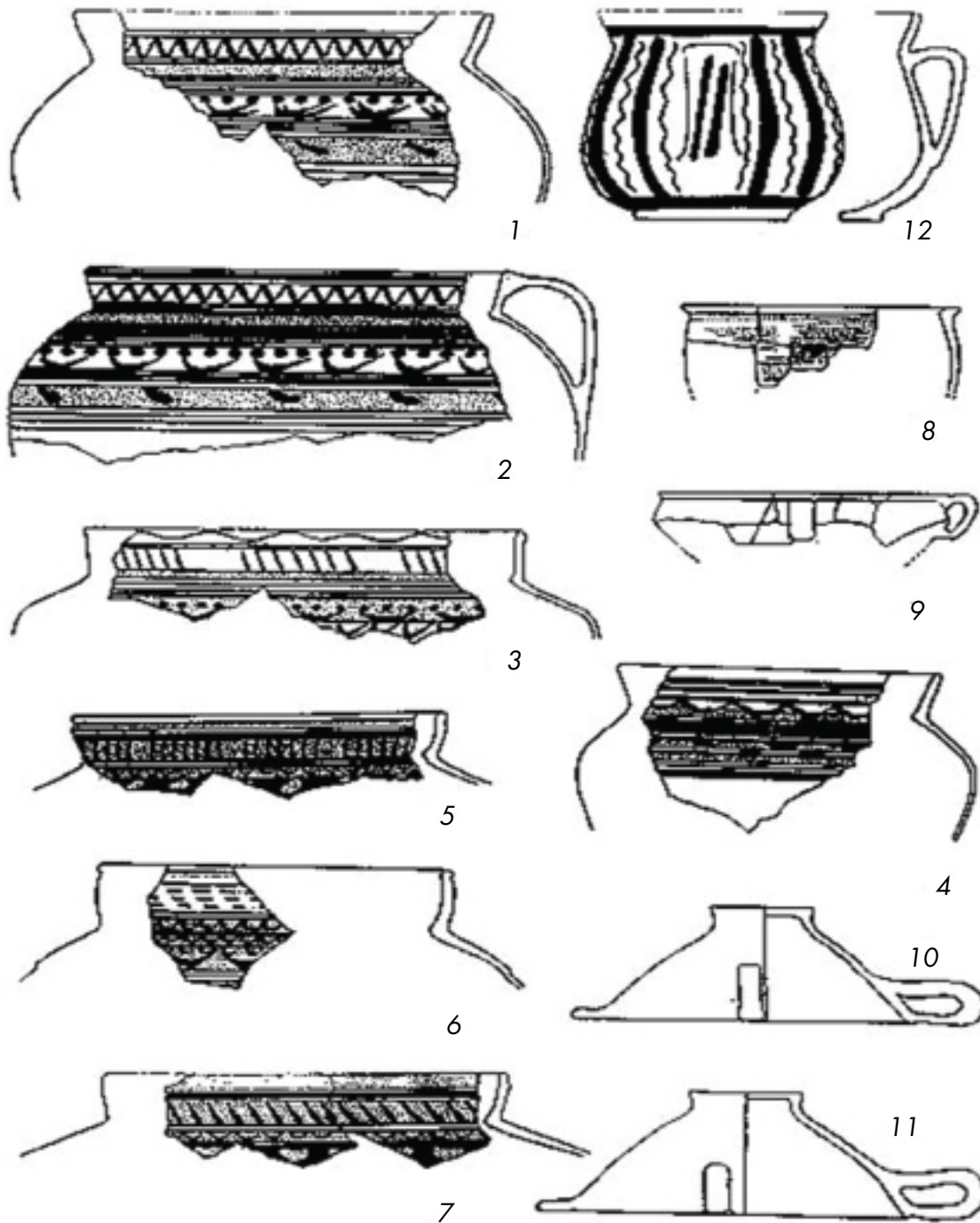

Рис. 5. Керамічний посуд з житла XVIII ст. поселення Попов Мис

ня — землянки та напівземлянки, так звані бурдюги [29, сс. 88 — 89], в яких жила основна маса населення цих місць, на вказаній мапі звісно позначені не були.

Присутність на Ігреньському півострові у XVIII ст. жител саме такого типу підтверджують і новітні археологічні знахідки. У 2006 р. експедицією Дніпропетровського національного університету проводилися розкопки багаточислового поселення на Поповому мисі в урочищі Підкова. В розкопі 3 досліджене житло доби козацтва, яке в польовій документації зафіксоване під № 3 [30, с. 42]. Воно являло собою землянку складної в плані форми розмірами 5,7 x 3,15 м, що була вирита з рівня давнього горизонту (0,55 м від сучасної поверхні). На момент

розкопок житло було перекрито шаром супіску із значними домішками побутового та будівельного сміття другої половини ХХ ст.

Контури землянки зафіксовані на рівні материкового суглинку на глибині 1,1 м від сучасної поверхні, 0,55 м від давнього горизонту. Конструктивно землянка складалася із трьох частин: тамбура, центрального приміщення та лежанки. Вхід в землянку знаходився з північно-західної сторони. На рівні материка його ширина складала 0,4 м, довжина 0,95 м. Розміри тамбура трапецієподібної в плані форми дорівнюють 2,35 x 1,9 – 1,1 м, глибина від рівня сучасної поверхні 2,4 м, від рівня давнього горизонту 1,85 м (від рівня материка 1,3 м). В тамбурі знаходилися чотири сходинки, що розташовані відповідно на глибині 0,1 м, 0,25 м, 0,8 м та 1,3 м від рівня материка. Остання сходинка на 0,2 м врізається у підлогу і таким чином формує вхід до центральної частини землянки шириною 1,1 м, що примикав із південно-західної сторони тамбура (рис. 4).

Центральна частина землянки в плані прямокутної з закругленими кутами форми, розміри 3 x 2,6 м, підлога рівна. Глибина від рівня сучасної поверхні 2,65 м (від рівня давнього горизонту 2,1 м, від материка 1,55 м). Вздовж південно-східної стіни простежено кілька ямок, три з них були стовповими. Їх діаметри 0,35 – 0,25 м, глибина від рівня підлоги 0,25 – 0,5 м. На підлозі землянки лежали три гранітних камені розмірами 0,3 x 0,25 x 0,2 – 0,25 x 0,25 x 0,2 м із слідами кіптю на поверхні. Можливо, це залишки печі, місцезнаходження якої встановити не вдалося. Лежанка знаходилася в південно-західній частині землянки, вона відділена від центральної частини сходинкою висотою 0,25 м. Розміри лежанки – 2,5 x 1,3 м (рис. 4).

Котлован землянки, що утворився після її руйнації, використовувався місцевими жителями як смітник. В нижній частині він заповнений чорноземом із домішкою піску і майже не утримує знахідок, у верхній – шарами супіску та супіску із чорноземом, які були насичені культурними залишками козацького часу [30, сс. 43 – 45].

Вироби із глини утворюють найбільш численну групу знахідок, які за функціональним призначенням поділяються на побутові та архітектурно-декоративні.

Побутова кераміка представлена майже усіма типами тогочасного українського посуду. Домінують горщики, які різняться поміж собою за висотою та профілем вінець, розмірами та декором. Відповідно до цих показників виділяються дві групи. До першої віднесені фрагменти від 73 посудин, які виготовлені із щільної глиняної маси із домішкою дрібного піску. Вони з розтрубоподібною або циліндричною шийкою та невеликою вертикальною петельчастою ручкою, що кріпилася до верхньої частини шийки і до плеча. Характерною ознакою є потовщення внутрішнього ребра в основі шийки. З зовнішнього краю вінця мають прогладжену канелюру, зрідка канелюри на всю висоту прикрашають вінця та корпус. Орнаментом, що виконаний мінеральними фарбами різних відтінків коричневого (брунатного) або червоного кольорів, прикрашені вінця та верхня частина посуду. Зрідка використана біла фарба, яка слугує фоном або обмежує орнаментальне поле, яке утворюють прямі та хвилясті лінії різної амплітуди та товщини, зигзагоподібні лінії з потовщенням, ряди мазків у вигляді перегорнутих ком, крапок, скісних мазків та гачків, косої сітки. Зовнішня поверхня сірого кольору із плямами нагару. Діаметри вінець – від 14 до 19,5 см. Максимальний діаметр тулуба – 23,5 – 25 см (рис. 5, 1 – 4).

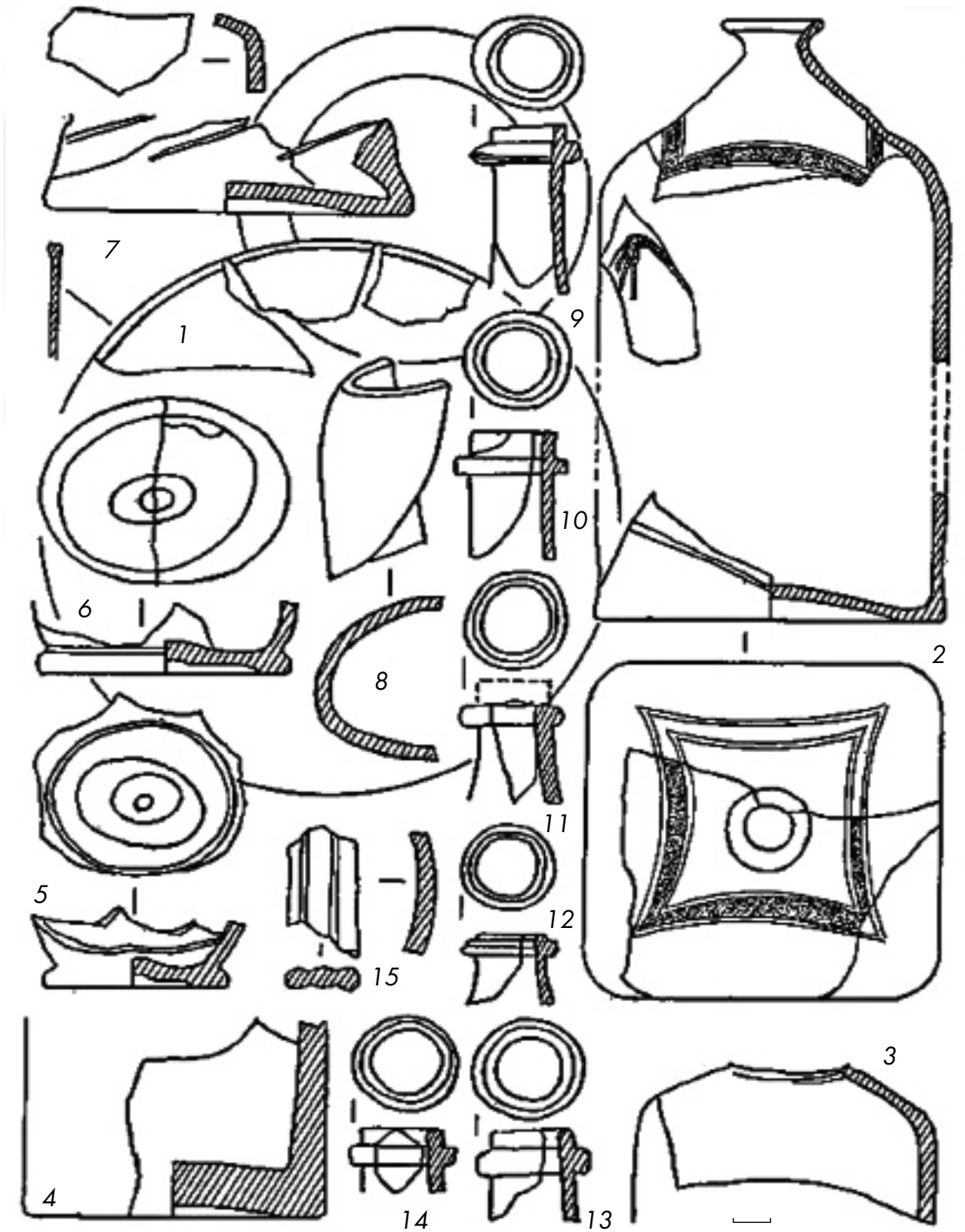

Рис. 6. Скляні вироби з житла XVIII ст. поселення Попов Мис.

До другої групи віднесено 6 горщиків, які, при збереженні інших ознак, вирізняються від розглянутих жолобчастими вінцями. Діаметри вінців коливаються від 14 до 18 см (рис. 5, 5 – 7).

Знайдені також фрагменти 4 посудин, які відносяться до нечисленної і на інших пам'ятниках регіону групи так званого задимленого посуду. Орнамент прокреслений, відбитками штампу та канелюрами. Поверхня підлощена. Одним екземпляром представлені макітра (рис. 5, 8) та сковорода-ринка (рис. 5, 9).

В даній серії миски об'єднують 8 виробів покритих прозорою поливою та 3 теракотових. Це глибокі приземкуваті форми з визначеним ребром на середині корпусу. Криси різняться шириною та кутом відігнутості. Полив'яні миски з «фляндраваним» орнаментом, теракотові — мають описку, основними елементами якої є «кривульки» та смуги різної товщини та амплітуди. Використані фарби темно-коричневого, темно-червоного та білого кольорів. Деякі з них мають гранчасте оформлення. Діаметри коливаються від 24 до 32 см. Ідентифікуються 4 екземпляри тарілок. Вони з широкими крисами та незначним потовщенням по краю. Орнамент мальований у вигляді прямих і хвилястих смуг та рослинних композицій. Миски-кришки традиційної конусоподібної форми з неширокими крисами, з виступом-упором для фіксації на вінцях горщиків та двома симетричними петельчастими ручками. Поверхня з плямами сажі (рис. 5, 10 — 11).

Цікавою є знахідка двох кухлів із білої глини. Орнамент мальований у вигляді вертикальних фризів, що нанесені темною та більш світлою фарбою по білому тлі. Діаметр вінець — 10 см, діаметр дна — 6,8 см, висота — 10,5 см (рис. 5, 12). Другий екземпляр зберігся у фрагментах, діаметр вінець — 5,8 см. Аналогічні вироби знайдені нами в котловані житла (розкоп 2) Богородицької фортеці [31, с. 57].

Серед виробів із глини викликає інтерес мундштук духового музичного інструменту на зразок сопілки. Робоча частина покрита прозорою жовто-зеленою поливою. Довжина мундштука — 5,5 см, діаметр в центральній частині — 1,7 см. Глиняні грузила (6 екз.) круглі в плані, переважно циліндричної або бочкоподібної в перетині форми [30, сс. 44, 249].

До декоративно-архітектурної кераміки віднесені уламки лицьових кахлів з рослинним орнаментом [30, сс. 44, 249].

Вироби із гутного скла достатньо різноманітні. Найбільшу групу складають фрагменти віконниць із світлого непрозорого тонкого скла з зеленкуватим відтінком. Шибки круглі з закраїною, загорнутою досередини, діаметр — 15,8 — 16 см (рис. 6, 1).

Посуд для зберігання речовин представлений наступними типами. Штофи (3 екз.) — вироби із зеленого скла чотиригранної форми, дно масивне, слабо ввігнуте, плече плавно переходить в маленьку шийку. Один виріб по плічках та корпусу орнаментований жовтою та червоною фарбами. Висота — 17 см, діаметр — 9,5 см (рис. 6, 2), діаметри двох інших — 8 та 8,1 см (рис. 6, 3, 4). Барильця та плесканки (фляги) ідентифікуються за фрагментами стінок та днищ. Останні сформовані із скляної стрічки (рис. 6, 5 — 8). Найбільш численними в колекції є горловини пляшок (6 екз.), що перевиті скляним джгутом для кріплення дроту, що утримує пробку (рис. 6, 9 — 14). Скло різних відтінків зеленого та синього кольору, непрозоре. Посуд для пиття презентований фрагментом тристрічкової ручки кухля зеленого скла (рис. 6, 15) та верхньою частиною гладкостінної чарки чи стопки із світлого напівпрозорого скла.

Серія виробів із заліза дуже різноманітна. До неї входять: портупейна пряжка із бронзовим язичком, три пряжки від поясів або кінського обладунку, фрагменти ножів, цілі та пошкоджені скоби, частина сокири, цвяхи і таке інше. Знайдені також вироби із кольорових металів: свинцова гральна бита у формі «бабки», бронзовий формений гудзик, фрагмент латунної обойми [30, сс. 44 — 45, 248, 250, 257 — 267].

Знаряддя із каменю нечисленні — це абразиви та брусок із пісковіку [30, сс. 45, 249, 256].

Хронологічні межі побутування комплексу із котловану житла № 3 визначаються кінцем XVII — серединою XVIII століть. Про це свідчить наступне. Керамічний посуд за типологічними ознаками близький до комплексів середньовічних пам'яток суміжних територій (Луганської, Черкаської, Донецької областей), які датуються авторами XVII — XVIII ст. [32, 33, 34]. На XVIII ст. вказує присутність в колекції так званої задимленої кераміки, яка типологічно, на думку Л. Данченко [35], тяжіє до посуду Східної України. Цим же часом датує аналогічні зразки полтавського гончарського осередку і О. В. Ханко [36, сс. 54 — 66]. Наприкінці XVII — XVIII ст. з'являється така технологічна ознака виготовлення горщиків як потовщення внутрішнього виступу в основі шийки [37, с. 70]. Цей прийом притаманний переважній більшості посуду, що походить із котловану житла № 3. До цього ж хронологічного періоду відноситься побутування і такого технологічного засобу обробки посуду як «огранка» дна мисок. Посуд із такою ознакою зустрічається в матеріалах Попового мису. Розташування орнаменту у верхній частині посудини та характер орнаментальних схем також вказує на другу половину XVII — XVIII ст. За спостереженнями Л. І. Виногородської, саме з середини XVIII ст. збільшується з 1,5 — 2 см до 3 — 3,5 см і поверхня відростка миски-кришки [38, с. 70]. Хронологічною ознакою у нашому випадку виступає і така риса орнаменталії як поява білого ангобу або взагалі вживання білої фарби, що з'являється на українському посуді з другої половини XVIII століття.

Близькі часові репери для матеріалів, що розглядаються, ми отримуємо і при аналізі технологічних та типологічних ознак виробів із гутного скла. Як зазначалося вище, колекція з Попового мису виготовлена переважно із скляної маси зеленого (різних відтінків) кольору, виробництво якої в українських гутнях було характерним до середини XVIII ст. Також тільки до середини XVIII ст. побутували віконниці круглої форми, які в наступний час виходять із ужитку і їх заступають квадратні шибки невеликих розмірів [37, с. 140]. Таким чином, вказане датування гутного посуду з пам'ятки фіксує верхню хронологічну межу її побутування.

Нумізматичні матеріали, що об'єднують три мідні російські монети та білонову монету Кримського ханства, знайдені у верхніх шарах котловану житла підтверджують таким чином кінцеву дату його функціонування у якості смітника. Номінал російських монет — «денга». Дві з них, зразку 1730 — 1754 рр., карбовані у 1734 та 1747 роках, одна — у 1760 році. Білонова монета Кримського ханства карбована у середині XVIII ст. в м. Бахчисарай (висловлюємо подяку В. М. Шалобудову, який провів визначення нумізматичного матеріалу) [30, сс. 45, 271 — 272].

Таким чином, доцільно дійти до висновку, що землянка № 3 на Поповому мисі є одним з жител слободи при Усть-Самарському ретраншементі, яка існувала на Ігреньському півострові у 30 — 70-х рр. XVIII ст. Скоріше за все, це житло було тимчасовим помешканням. Після того, як його мешканці або зовсім залишили ці місця, або переселилися в більш зручну новозбудовану оселю, котлован землянки використовувався у якості смітника. Саме така ситуація з облаштуванням постійних поселень на Запоріжжі підтверджується документально. Зокрема в рапорті М. В. Муромцева князю Г. О. Потьомкіну, датованому липнем 1775 р., про будівництво запорозьких зимівників між іншим сповіщається: «... а избы свои делают по большей части плетневые из помянутой вербины, обмазывают глиною, употребляя только на главные связи не больше шести бревен, а куда обселятся, живут в землянках» [29, с. 92].

Археологічні матеріали, здобуті розвідками та розкопками початку XXI ст., показують, що навіть враховуючи негативні наслідки тотального антропогенного впливу на територію Ігреньського півострову, значна його частина ще зберегла залишки пам'яток не тільки мезоліту, нео-енеоліту, бронзового віку та епохи середньовіччя, а й XVII-XVIII ст. Саме вони спроможні реально розширити джерельну базу дослідження історії Подніпров'я часів існування запорозького козацтва, чим зумовлена перспективність подальших досліджень у цьому напрямку з метою підтвердження положень, запропонованих авторами цієї публікації.

Бібліографія

1. Балакин С. А. Раскопки у села Игрень на Днепре / А. С. Балакин, А. А. Козловский // АО 1978 г. — М. : Наука, 1979. — С. 294—295.
2. Історія міста Дніпропетровська / [за ред. А. Г. Болебруха]. — Дніпропетровськ : Грані, 2006. — 596 с.
3. Козловський А. О. Історико-культурний розвиток Південного Подніпров'я в IX—XIV ст. / А. О. Козловський. — К. : Наукова думка, 1992. — 184 с.
4. Список археологічних пам'яток Дніпровського Надпоріжжя (Дніпропетровська і Запорізька області) / [Упор. Д. Я. Телегін, О. В. Бодянський]. — К., 1990. — 48 с.
5. Макаревский Ф. Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии / Ф. Макаревский. — Днепропетровск : Дніпрокнига, 2000. — 1080 с.
6. Яворницький Д. І. Дніпрові пороги / Д. І. Яворницький. — Дніпропетровськ : Промінь, 1989. — 142 с.
7. Яворницький Д. І. Запорожжя в залишках старовини і переказах народу / Д. І. Яворницький. — Дніпропетровськ : АРТ-ПРЕС, 2005 — Ч. І. — 312 с.
8. Козар П. А. Лоцмани Дніпрових порогів: історичний нарис / П. А. Козар. — Дніпропетровськ : ДДУ, 1996. — 96 с.
9. Бинкевич В. В. Городок старинный запорожский Самарь с перевозом / В. В. Бинкевич, В. Ф. Камеко. — Днепропетровск, 2000. — 156 с.
10. Швидько Г. К. Картографічні матеріали Російського державного військово-історичного архіву як джерело до історії Південної України / Г. К. Швидько // Наддніпрянський історико-краєзнавчий збірник. — Дніпропетровськ, 1998. — Вип. 1. — С. 92—97.
11. Репан О. Полімпсест. Коріння міста: поселення XVI—XVIII ст. в історії міста Дніпропетровська / О. Репан, В. Старостін, О. Харлан. — К. : Українські пропілеї, 2008. — 268 с.
12. Чернявський Д. Історичні околиці Катеринославу / Д. Чернявський // Зоря. — 1925. — Серпень. — Ч. 8.
13. Філімонов Д. Археологічні розвідки на території Ігреньського півострова / Д. Філімонов // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — К., 2007. — Вип. 16. — С. 41—46.
14. Філімонов Д. До питання про місцезнаходження Усть-Самарського ретраншементу / Д. Філімонов // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — К., 2006. — Вип. 15. — С. 38—43.
15. Апанович О. М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. / О. М. Апанович. — Дніпропетровськ : Січ, 2004. — 229 с.

16. Кобалія Д. Р. «Запорозька чайка»: історія однієї знахідки / Д. Р. Кобалія, В. В. Нефьодов. — Запоріжжя : Дике Поле, 2005. — 168 с.
17. Шпитальов Г. Г. Запорозьке військо в російсько-турецькій війні 1735—1739 років / Г. Г. Шпитальов // Запорозька спадщина. — Запоріжжя : Тандем-У, 2002. — Вип. 13. — 72 с.
18. Ленченко В. Хортицький ретраншемент / В. Ленченко // Пам'ятки України: історія та культура. — К., 2004. — Ч. 2. — С. 70—77
19. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків / Д. І. Яворницький. — К. : Наукова Думка, 1990. — Т. 1. — 592 с.
20. Заїка Г. П. Українська лінія / Г. П. Заїка. — Київ — Полтава, 2001. — 88 с.
21. Сміленко А. Т. Слов'яни та їх сусіди в степовому Подніпров'ї (II—XIII ст.) / А. Т. Сміленко. — К. : Наукова думка, 1975. — 209 с.
22. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків / Д. І. Яворницький. — К. : Наукова Думка, 1990. — Т. 2. — 560 с.
23. Мицик Ю. А. Козацький край / Ю. А. Мицик. — Дніпропетровськ : ДДУ, 1997. — 175 с.
24. Яворницький Д. І. Твори у 20 томах / Д. І. Яворницький. — Київ — Запоріжжя, 2004. — Т. 1. — 520 с.
25. Яворницький Д. І. До історії степової України / Д. І. Яворницький. — Дніпропетровськ, 2004. — 443 с.
26. Лащенко Х. Г. Проблема лісокористування на Запоріжжі в світлі документів з архіву Коша / Х. Г. Лащенко // Південна Україна XVIII—XIX століття. — Запоріжжя, 1996. — Вип. 2. — С. 100—107.
27. Міллер М. Дніпрельстанівська археологічна експедиція Наркомпросу України (1927—1932) / М. Міллер // Український вільний університет. Науковий збірник. — Мюнхен, 1956. — Т. VI. — С. 147—166.
28. Эварницкий Д. Планы части реки Днепра 1779 и 1780 гг. / Д. Эварницкий. — Екатеринослав, 1905.
29. Олійник О. Л. Запорозький зимівник часів Нової Січі (1734—1775) / О. Л. Олійник. — Запоріжжя : Дике Поле, 2005. — 256 с.
30. Ромашко В. А. Отчет о разведках и раскопках памятников археологии на Поповом Мысу у пос. Старая Игрень в г. Днепропетровске в 2006 г. / В. А. Ромашко, З. П. Марина, Д. Л. Тесленко. — Днепропетровск, 2006. — Архів Дніпропетровського обласного центру з охорони історико-культурних цінностей. — № 31. — 273 с.
31. Маріна З. П. Типологія керамічних виробів XVII—XVIII ст. з території Богородицької фортеці / З. П. Маріна // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — К., 2005. — Вип. 14. — С. 55—60.
32. Виногородська Л. І. Середньовічна кераміка із с. Суботів Черкаської області / Л. І. Виногородська, П. А. Горішний, Р. О. Юра // Археологія. — 1985. — № 50. — С. 73—78.
33. Ключнев М. М. Особливості українського пізньосередньовічного посуду з розкопок укріпленого поселення біля с. Нижньотепле Луганської області / М. М. Ключнев // Археологія. — 2001. — № 3. — С. 92—98.
34. Кравченко Э. В. Поселение Явир в среднем течении Северского Донца / Э. В. Кравченко, В. В. Мирошниченко, Ю. Б. Полидович // Донецкий археологический сборник. — Донецк, 2002. — С. 87—107.
35. Данченко Л. Народна кераміка Середнього Подніпров'я / Л. Данченко. — К., 1974. — 220 с.

36. Ханко О. В. Полтавський гончарський осередок у контексті новітніх археологічних досліджень / О. В. Ханко // Археологічний літопис Лівобережної України. — Полтава, 2000. — № 1–2. — С. 54–66.

37. Археологія доби українського козацтва XVI–XVIII ст./ Д. Я. Телегін, (від. ред), І. С. Винокур, О. М. Титова, І. К. Свешніков та ін. : Навч. посібник. — К., 1997. — 336 с.

38. Виногородська Л. І. До історії керамічного та скляного виробництва на Україні у XIV–XVIII ст. / Л. І. Виногородська // Археологія. — 1997. — № 2. — С. 129–140.

Марина З. П., Филимонов Д. Г.

К вопросу о местонахождении слободы и перевозов при Усть-Самарском ретраншементе (по письменным и археологическим данным)

В статье рассматриваются дискуссионные вопросы о местонахождении Усть-Самарского ретраншемента. Письменные источники XVIII ст. дополняются новыми материалами археологических разведок и раскопок в Нижнем Присамарье.

Marina Z. P., Filimonov D. G.

On the issue of settlement and ferry location near the Ust-Samarian entrenchment (according to the written and archaeological sources)

The article deals with the debatable question of the location of Ust-Samarian entrenchment. The written sources of XVIII century have been supplemented with the new material from the archaeological prospecting and excavation in the area of Nizhneye Prissamarie, the prospects of its further study outlined.

Кобаля Д. Р., Грабовецкий С. В.

**ОБСЛЕДОВАНИЕ ЗАПАДНОЙ ЯКОРНОЙ СТОЯНКИ
О. ЗМЕИНОГО В 2008 ГОДУ**

С 15 по 20 августа 2008 года в рамках Комплексной археологической экспедиции «Филоксия» проведено обследование акватории к юго-западу от о. Змеинового. Целью работ было изучение западной якорной стоянки, выявленной подводным клубом «Наварекс» в предыдущие годы. Как было отмечено ранее, в отличие от северной бухты, где также локализована якорная стоянка, памятник характеризуется хронологическим единством выявленных якорей. Практически все они имеют морфологическое сходство и, вероятно, турецкое происхождение. Эти железные кованые четырехрогие якоря отличаются в размерах, однако разница эта незначительна. Аналогичные якоря использовались на галерах. Всего выявлено 6 якорей и их отдельные фрагменты (рис. 1). Состояние предметов плохое.

Якорь № 1 расположен в зоне гранитных валунов к юго-западу от острова на глубине 12 метров. Ориентация веретена — запад-северо-запад. Якорь железный, кованый, четырехрогий (рис. 2, 1). Длина веретена — 2,35 м. Веретено округлое в сечении, в районе рыма имеет диаметр 70 мм, в районе ворота — около 100 мм. Рым круглой формы, внешний диаметр — 330 мм, внутренний — 290 мм. Рога якоря сохранились без лап. Вполне возможно, что лап у якоря не было. Толщина рогов

Рис. 2. Ситуационный план западной якорной стоянки

у основания достигает 80 мм, максимальный размах — 0,6 м. Отмечена деформация рогов, что повлияло на угол отклонения от веретена.

Якорь № 2 найден к востоку от первого и находится в непосредственной близости от него на глубине 11 метров (рис. 2, 2). Этот якорь также выявлен в зоне валунов, на границе с ровным дном, усеянным ракушкой. Ориентация веретена — восток. Якорь железный кованый, четырехрогий. Длина сохранившейся части веретена 1,9 м. Последнее округлое в сечении, в районе ворота имеет диаметр 130 мм. К сожалению, состояние предмета плохое. Веретено в верхней части обломано, поэтому полную длину якоря установить проблематично. Учиты-

вая, что диаметр рогов у основания составляет 80 мм и то, что веретено у ворота было массивней, чем у первого якоря, его полная длина должна составлять не менее 2,3 м. Рога якоря обломаны. Наиболее хорошо сохранившийся фрагмент имел максимальный поперечный размах 0,6 м. Возле якоря найден фрагмент рога с лапой треугольной формы. Длина фрагмента — 0,4 м, при этом диаметр рога здесь также составлял 80 мм.

Якорь № 3 расположен к востоку от якоря № 2 на том же участке. Глубина залегания — 11 м (рис. 2, 3). Ориентация веретена — юго-восток. Якорь четырехрогий, железный, кованый. Предмет сильно поврежден. Длина сохранившейся части округлого в сечении веретена — 1,1 м, диаметр — 50 — 60 мм. Диаметр сечения рогов якоря — 50 мм. Из этого можно сделать вывод, что данная находка имела меньшие размеры, чем две предыдущих. В 2008 году из грунта выступало веретено и один обломанный рог.

Якорь № 4 кованый, железный, располагается к северо-западу от описанной группы (рис. 2, 4). Этот якорь наиболее удален от острова и находится далеко за зоной валунов на ровном участке дна. Глубина залегания — 17,5 м. Якорь двурогий с деревянным штоком, находится не в рабочем положении. В 2008 году предмет опирался на конкрецию квадратных бугелей и окислов металла по контуру половинок штока. Сам шток не сохранился. Ориентация веретена — север, его длина 1,9 м, в сечении прямоугольное, с шириной лицевой плоскости 130 мм. Рога якоря имеют длину 0,8 м, без изгиба лопасти, лапы треугольной формы. На якоре сохранился рым с внешним диаметром 330 мм. Шейма практически не оформлена, что говорит о позднем происхождении якоря, ориентировочно, второй половине XVIII ст. На шейме имеются заплечики. Сохранившиеся квадратные бугели имеют

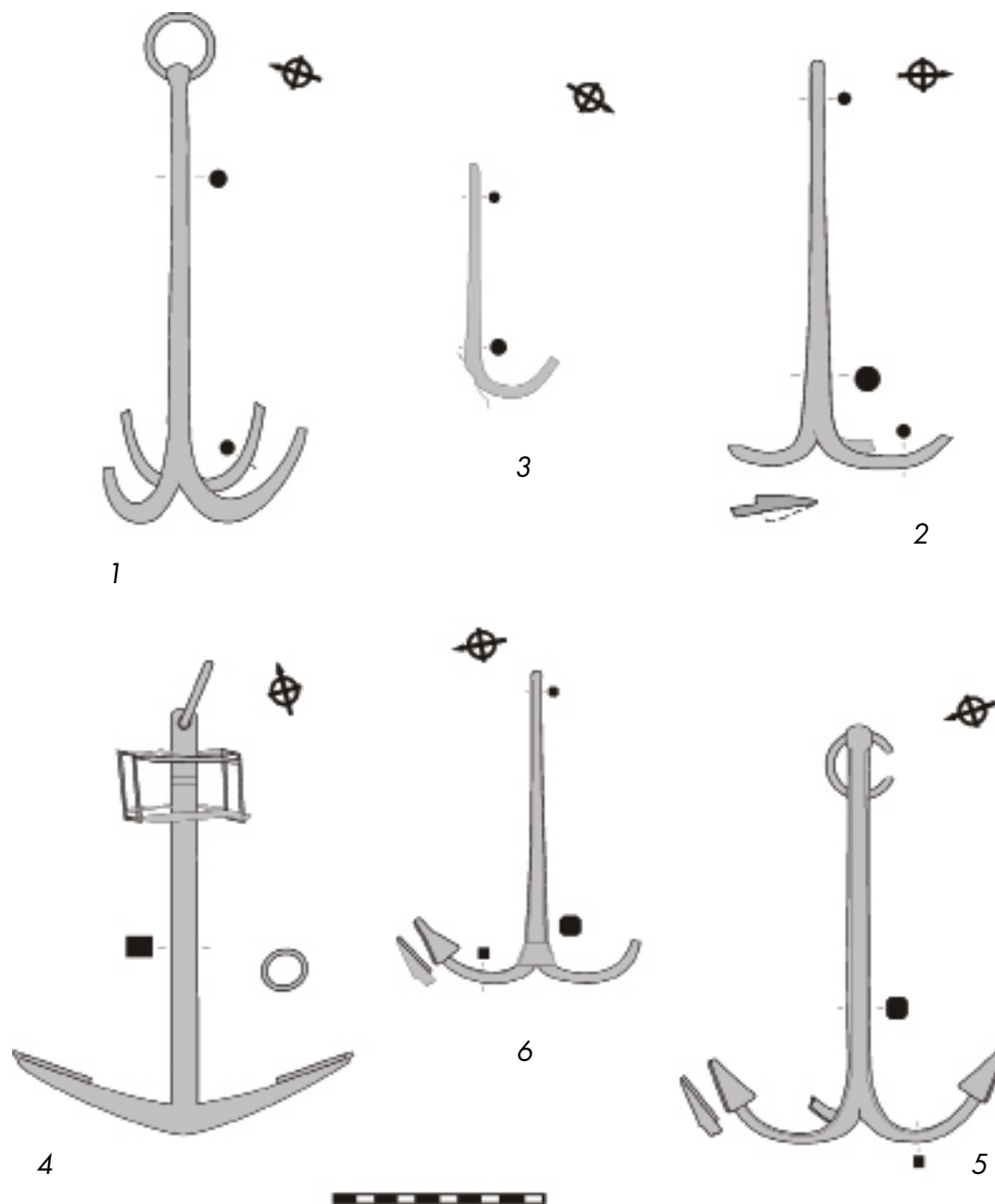

Рис. 1. Якоря, выявленные к юго-западу от о. Змеиный

длину стороны 330 мм. Возле якоря найден и круглый железный бугель с внешним диаметром 250 мм. Вероятно, окончания штока имели круглое сечение?

Якорь № 5 найден у северо-западной оконечности острова на глубине 10,5 м на границе зоны валунов (рис. 2, 5). Якорь железный, кованный, четырехрогий. Ориентация веретена — восток-северо-запад. Длина веретена — 1,95 м. Веретено восьмигранное в сечении с шириной стороны (с учетом скошенных углов) 100 мм. На якорю сохранилось два рога квадратного сечения. Ширина стороны — 50 мм. Рога завершаются наваренными треугольными лапами, длина которых составляет 260 мм, при ширине 250 мм. Лопать под лапой имеет пятку. На якорю присутствует круглый рым, его внешний диаметр — 330 мм. Рым поврежден.

Якорь № 6 кованный, железный, четырехрогий, найден к северу от группы якорей №№ 1 — 3 на границе зоны валунов (рис. 2, 6). Глубина залегания — 10 метров.

Ориентация веретена — восток. Предмет поврежден, длина сохранившегося фрагмента веретена без рыма составляет 1,5 м. Сечение веретена восьмигранное, с шириной стороны (с учетом скошенных углов) у ворота — 80 мм, в районе рыма — 60 мм. У якоря сохранилось два рога квадратного сечения. Ширина стороны — 50 мм. На одном роге сохранилась треугольная лапа в виде наваренной пластины длиной 180 и шириной 120 мм. Как и у якоря № 5 под лапами на лопасти присутствует пятка. Максимальный разлет рогов здесь составляет 0,5 м. Судя по замерам, эта находка близка предыдущей и отличается от нее меньшими размерами — ориентировочно до 1,8 м. Отличительной особенностью выступает наварной пояс в месте соединения веретена и рогов.

Общее взаиморасположение находок в акватории западной стоянки позволяет сделать следующие выводы:

1. На участке можно выделить три локальных зоны расположения якорей. Из них первая — «юго-восточная», включает три предмета близких по конструкции и расположенных в одну линию в непосредственной близости друг от друга. Вторая — «западная» состоит из двух находок. Эти четырехрогие якоря находятся на значительном отдалении один от другого но, в то же время, близки по технологии изготовления. Оба имеют восьмигранное веретено и квадратные сечения рогов. Третья — «южная», включает один двурогий якорь с остатками штока. Очевидно, что он не связан с остальными и представляет самостоятельное местонахождение.

2. Большинство якорей выявлено на границе зоны валунов, в непосредственной близости от береговой кромки. Это объясняет причину их потери. Это происходило в штормовых условиях, когда суда, прятавшиеся с подветренной стороны острова и знавшие характер дна, все же промахивались и клали их между валунами. В результате застрявшие в щелях якоря оставались на дне.

3. Пять из шести якорей близки по размерам, и соответствуют якорям галерного типа.

4. Учитывая конструктивные особенности и морфологию якорей, стоянка может быть датирована в диапазоне XVI — II пол. XVIII ст.

Кобалія Д. Р., Грабовецький С. В.

Обстеження західної якорної стоянки о. Зміїного в 2008 році

Стаття присвячена дослідженням якорної стоянки, що була розташована у XVI — XVIII ст. із західного боку о. Зміїного. У результаті пошуків вдалося знайти 6 залізних якорів різного розміру. П'ять з них відносяться до чотирирогих якорів галерного типу.

Kobaliya D. R., Grabovetski S. V.

Inspection of the west anchorage in Zmeinij island in 2008 year

The article is dedicated to the researches of an anchorage that was situated on the western side of the Zmiiniy island in the 16 — 18 centuries. 6 iron anchors of different size were found as a result of the search. Five of them are ascribed to quadricorn anchors of galley type.

СИСТЕМИ ЗЕМЛЕРОБСТВА СЛОВ'ЯН КІНЦЯ I ТИС. ДО Н. Е. – I ТИС. Н. Е.*

У статті проаналізовано дані, що вказують на розвиток та зміни землеробства у період з кінця I тис. до н. е. до кінця I тис. н. е. на території сучасної України. Встановлено, що певним періодам розвитку (та археологічним культурам) були притаманні різні системи землеробства. Виділено етапи найважливіших змін у застосуванні різних систем землеробства.

Станом на сьогодні положення про існування землеробських традицій у носіїв слов'янських культурних традицій ні у кого не викликає сумнівів і є практично аксіоматичним**. Основними формами землеробства були «заплавна» система землеробства, підсічно-вогнева форма освоєння земельних ділянок, а також перелогова система землекористування. Практично, могла змінюватися лише площа оброблюваних тим чи іншим способом полів.

Під системою землеробства розуміють сукупність агротехнічних заходів, спрямованих на підвищення родючості ґрунтів [1, с. 53]. Однак важко не погодитися з думкою, що на ранньому етапі розвитку землеробства способи підтримки родючості ґрунту, не виключаючи й способи його обробітку, були відсутні [2, с. 39]. Отже, описуючи системи землеробства за досліджуваний період, насамперед слід мати на увазі способи використання ґрунту для сільськогосподарських потреб і відновлення родючості ґрунтів за рахунок природних ресурсів. Щодо сукупності спрямованих заходів на відновлення комплексу необхідних поживних речовин у ґрунті для того часу можна говорити лише гіпотетично. Не виключена можливість внесення добрив природним шляхом (відходів від утримання домашньої худоби). Ймовірно, емпіричним шляхом поступово приходило розуміння корисної дії сівозміни на підтримування родючості ґрунту.

Свідчення з приводу використання різних земельних угідь ґрунтуються переважно на опосередкованих даних, отриманих під час вивчення давніх землеробських знарядь, ПБК (палеоетноботанічний комплекс) археологічних культур, топографії давніх поселень та потенційних ресурсних зон. Еволюція знарядь для обробітку ґрунту, що зумовила розвиток знарядь для збирання врожаю, є однією з головних причин змін, що відбулися в сільському господарстві, а зміни у ПБК — наслідком.

* Статтю підготовлено в ході роботи над темою «Землеробство давніх слов'ян (кінець I тис. до н. е. — I тис. н. е.)», виконану спільно з Г. О. Пашкевич. Попередні публікації див.: [26; 73, розділ 5].

** Історіографію з цього приводу див.: [73, розділ 1].

Дослідники відзначають, що наявність частин плугів (у широкому розумінні) і серпів розвинених форм є безсумнівною ознакою орного землеробства [3, сс. 25, 26]. Крім того, комплекс таких ознак, як поява спеціалізованих знарядь праці, форми і типи цих знарядь, поширення орного землеробства, зближує землеробство південної частини лісової зони з землеробством лісостепової смуги [1, с. 87]. Отже, існування орного землеробства не лише в лісостепу, а й у південній частині лісової зони, де розташована велика кількість слов'янських пам'яток, не викликає сумніву.

Необхідною умовою для оранки була наявність тяглової сили. Традиційно з цією метою використовували ВРХ і коней. Аналіз археозоологічного матеріалу зі слов'янських пам'яток* свідчить про достатню забезпеченість землеробства тягловою силою: ВРХ (велика рогата худоба) становила не менше третини стада, коні — близько 1/10.

1. Використання заплав

Використання земель у заплавах річок було не лише традиційним, а й доцільним із практичного погляду. Хлібороб мав добрі результати за мінімальних витрат зусиль на обробіток ґрунту. Як вважають дослідники, заплавні землі не потребують відпочинку чи комплексу заходів для відновлення родючості, оскільки ці ґрунти щороку відновлюються під час розливів річок [4, с. 20]. Зважаючи на це, очевидно, що надзаплавні тераси і заплави річок можна використовувати протягом необмеженого часу.

Наявність цільнодерев'яних орних знарядь, не укріплених залізним наконечником, є побічним доказом використання легко оброблюваних заплавних ґрунтів. За етнографічними даними такі знаряддя можна використовувати лише на «м'яких» ґрунтах [5, с. 76]. До таких знарядь належить українське рало — знаряддя для розрихлювання землі — найпростіше за конструкцією та найлегше для виготовлення.

ПБК культур, у яких важливе місце посідало просо, також побіжно вказує на використання заплав як ділянок для землеробства. Такі ПБК відомі з часів існування зарубинецької культури до VII ст. включно. Просо не вимагало доброго обробітку ґрунту та глибокої оранки. Більше того, такий обробіток ґрунту для проса не бажаний і призводить до уповільнення проростання зернівок [6, с. 9].

Чутливість цього злаку до засміченості полів також є важливим показником [7, сс. 7, 8; 8, с. 8], оскільки в початковий вегетаційний період просо характеризується низькорослістю й уповільненістю розвитку [6, с. 5]. На заплавних ділянках землі ґрунт не лише відновлював свою родючість під час розливів річок, а й очищався від засмічувачів.

Фактично для всіх археологічних культур зафіксовано розташування житлових пам'яток поблизу річок, хоча і в дещо різних топографічних умовах. Отже, у переважній більшості випадків існування заплавних ділянок поряд з ними під сумнів не ставиться. Однак, у різні періоди такі ділянки, імовірно, використовувалися по-різному.

Зарубинецькі та пізньозарубинецькі пам'ятки розташовувалися в лісистих місцевостях, а отже могли використовувати підсіку. Окрім того, зарубинецькі і пізньозарубинецькі поселення в основному незначні за розмірами [9]. Незначний набір землеробських знарядь [10] також свідчить про використання доволі про-

* Добірку див.: [73, табл. 18, 20]; посилання на першоджерела див. там само. Аналіз І. Г. Підоплічка, В. І. Цалкіна, Н. Г. Тимченко (Белан), О. П. Журавльова.

стих форм землеробства — запlavної чи підсічної. На це ж побіжно вказує і ПБК кінця I тис. до н. е. — початку I тис. н. е. [11; 12]*. Однак, відносна довготривалість означених пам'яток суперечить можливості використання підсічної форми землеробства у якості основної, оскільки за такої форми господарювання жителям довелося б часто переселятися. Матеріали інших археологічних культур того періоду в цілому не протирічать таким висновкам. Отже, основною формою землекористування на початковому етапі могло бути запlavне землеробство. На це ж опосередковано вказує і незначна кількість свідчень про бур'яни того часу**, оскільки заплави під час розливів річок очищалися від засмічувачів.

Те ж саме можна сказати і про зубрицькі поселення — серед досліджених пам'яток найбільша кількість житлових споруд (14) припадає на поселення Підберзізці, що проіснувало на протязі майже 4 століть. Загалом же, на поселеннях зубрицької культури досліджено від 1 до 14 жител (найчастіше — 5 — 7); час існування в основному від трьох чвертей століття до 150 років [детально див.: 13, табл. 1, 4; сс. 225 — 457].

Матеріали наступного періоду не свідчать про використання заплав як основних земельних фондів для землеробства. Тим не менше, пам'ятки цього часу також часто знаходилися поряд із заплавами. Так, поселення Роїще, на якому мешкали носії київської культури, розташоване в умовах, де заплавні ділянки переважають. Окрім того, половину потенційної ресурсної зони поселення складають ґрунти, на родючість яких постійно впливає близьке розташування із вологою місцевістю (заплавні ґрунти) [14].

В цілому ж, пам'ятки київської культури недовготривалі і мають загалом незначний культурний шар; черняхівські навпаки — мають більші розміри та довготриваліші [15, с. 110, прил. 5; 16, сс. 11, 12, табл. 3 — 5; 17, с. 43; 18, с. 45; 19, сс. 131 — 133].

Топографія поселень третьої чверті I тис. н. е. частково свідчить про використання під посіви, як і раніше, заплавних ділянок із наносним мулом. Побічно про це може свідчити значна кількість проса в ПБК носіїв пеньківської культури [20, сс. 233, 234]. Не виникає сумніву, що ці землі використовували повністю, оскільки вони були найбільш доступними і розміщувалися безпосередньо біля поселень.

Прикладом використання заплавних земель для потреб сільського господарства може слугувати топографія поселення Курган-Азак, розташованого на невисокій ділянці біля підніжжя правого корінного берега р. Псел. Річка робить поворот у цьому місці, відступаючи на 1,8 — 2 км. Таким чином, невелике поселення володіло близько 400 га придатних і зручних для землеробства земель. Аналогічні за топографією поселення волинцевсько-роменського періоду розташовані в басейнах рік Псел і Сейм [21, с. 88].

Інший яскравий приклад — місцезоташування поселення Тетерівка-1 [22]. Поряд з поселенням на зовнішніх (відносно розташування поселення до річок) берегах рр. Гнилоп'ять і Тетерів знаходяться низинні заплавні землі. З огляду на природні умови навколо пам'ятки, імовірно, саме ці ділянки використовувалися для землеробства, оскільки ділянка безпосередньо біля поселення має природні межі з двох сторін умовного трикутника і її доцільніше було використовувати для потреб тваринництва.

* Детальніше: [44].

** Слід, однак, пам'ятати, що для того періоду проаналізовано відбитки на кераміці, де бур'яни зустрічаються рідше, ніж в обгорілих рештках та у меншому асортименті.

Нещодавно було отримано чи не перше достовірне свідчення використання заплавних земель для землеробських потреб за давньоруських часів. У 2004 р. весною в околицях с. Старий Калкаєв Оржицького району Полтавської області було знайдено скарб землеробських знарядь праці. Виявлено його було на дюнному підвищенні заплави лівого берега р. Сула. У невеликій ямі на дні було виявлено «скарб» землеробських знарядь, що складався з поламаного навпіл наральника та серпа. Серп знаходився між двома половинами наральника. Район знахідки скарбу знаходиться за 1,5 км на південний схід від відомого в науковій літературі давньоруського городища, що знаходиться у центральній частині с. Тарасівка Оржицького району Полтавської області і ототожнюється з давньоруським літописним «містом» Горошин [23, с. 105]. У результаті аналізу доступних для цього даних скарб слід розглядати як своєрідну жертву для подальшого гарного землеробства на давніх полях, на краю одного з яких, імовірно, його й було закопано. Тому, окрім свідчення про використання заплав за давньоруських часів, маємо аргументи, що на таких землях не використовували знарядь типу 5, обмежуючись типом 4 [24, с. 73, рис. 1], оскільки чересла у скарбі знайдено не було (детальніше аргументацію див.: [25]).

Статистичні дані з приводу потенційних ресурсних зон поселень переконливо свідчать про інтенсивне використання ґрунтів, родючість яких залежала від водойм (у тому числі й заплав). Із пам'яток Лівобережної України третьої чверті I тис. н. е. 68 мали в потенційній ресурсній зоні різний відсоток таких територій. Мешканці 28 поселень (зі 111 проаналізованих) могли використовувати до 50 % таких ґрунтів від потенційної ресурсної зони; 25 — до 100 % включно цей тип ґрунтів потенційно могли використовувати найбільше [26, с. 302]. За даними А. П. Томашевського, котрий проаналізував розташування пам'яток Східного Поділля, у потенційні ресурсні зони пам'яток третьої чверті I тис. н. е. взагалі не входили ґрунти, родючість яких залежала від водойм [27].

Пам'ятки останньої чверті також нерідко мали у своїй потенційній ресурсній зоні заплави. Так, яскравий приклад використання заплавних ділянок демонструють пам'ятки поблизу с. Волинцеве волинцевсько-роменсько-давньоруського часу. Частково потенційну ресурсну зону складає заплава між рр. Горн і Сейм з рівною поверхнею і доволі значна за площею [28]. А поблизу поселень поряд з Рашковим (празька та райковецька культури) таких ділянок майже не було — на першій надзаплавній терасі поряд з пам'ятками (празької культури) знаходилося не більше 20 га придатної для оранки землі, та лугів [29; 30].

За аналізом ґрунтів у потенційній ресурсній зоні навколо пам'яток території Лівобережної України мешканці 41 (зі 137 проаналізованих) волинцевсько-роменської пам'ятки могли використовувати до 50 % таких ґрунтів від потенційної ресурсної зони; мешканці 26 пам'яток цей тип ґрунтів потенційно могли використовувати найбільше [26, с. 302]. За даними А. П. Томашевського у Східному Поділлі, до потенційної ресурсної зони пам'яток останньої чверті I тис. н. е. ґрунти, родючість яких залежала від водойм, не входили [27].

Отже, топографія та аналіз розташування пам'яток на ґрунтах указують на широке використання заплав та понижених ділянок для потреб сільського господарства. Впевнено можна говорити про те, що такі ділянки доцільно було використовувати не лише як поля, але і як пасовиська та для заготівлі сіна для ДРХ (дрібна рогата худоба), ВРХ і коней. Імовірно, саме таке використання цих ділянок переважало, починаючи з другої чверті I тис. н. е.

Окрім того, заплавні луки й нині використовують для заготівлі кормів на зимовий період. Для цих потреб використовували коси-горбуші, відомі з другої чверті I тис. н. е. у доволі значних кількостях [10].

2. Підсіка*

Суть підсічної системи землеробства полягає у тому, що на заздалегідь вибраній і підготовленій лісовій ділянці повалені дерева та кущі, трав'яний і дерновий покрив за допомогою вогню перетворюються на попіл. Таким чином, мінеральні солі, що містяться в органічній речовині, через застосування випалу стають доступними для засвоєння культурними рослинами [31, с. 67].

У науковій літературі наявність та особливо переважання проса в ПБК слов'янських культур інтерпретується як опосередковане свідчення використання підсічного землеробства. За етнографічними даними, асортимент злакових культур, у якому переважали невибагливі рослини (просо, ячмінь плівчастий, пшениця плівчата), а вимогливіші або представлені в невеликій кількості, або практично відсутні (пшениця голозерна, жито), свідчить про використання підсіки [32, сс. 13 – 15]. До того ж підсічні ділянки землі були звільнені від рослинності (у перший рік), їх родючість підвищувалася за рахунок повалених спалених дерев та іншої рослинності.

Природно, що підсічне землеробство було особливо поширеним у лісових районах, що підтверджують етнографічні матеріали [32, сс. 4 – 7]. До того ж, у лісовій зоні розташовано значну кількість слов'янських пам'яток.

Традиційно хлібороб вибирав придатну ділянку, зручну для посіву хліба. Навесні, коли ліс вбирився у листя, його підкреслювали, тобто знімали кору з дерев через увесь стовбур, щоб дерево швидше вислохло. Потім ліс рубали так, щоб дерева розпадалися рівномірно на всій ділянці. Після цього, через певний проміжок часу, коли стовбури підсихали, їх спалювали, отримуючи ділянку, удобрену попелом чи згнилими стовбурами. Це один із варіантів підсічно-вогневого землеробства [33, с. 33]. Можливо, використовували й інші форми, але суть процесу від цього не змінювалася [34, сс. 1 – 13]. У будь-якому випадку хліборобу потрібно було вибрати придатну для землеробства ділянку та розчистити її, знищивши на ній усю рослинність.

Побіжно про використання підсічного землеробства засвідчує простота обробітку ґрунту.

Для обробітку звільненої від лісу ділянки не підходили знаряддя плужного типу. Для підсіки у перший рік необхідно було лише заборонувати ділянку з посівами [35, с. 21] за допомогою знарядь для вторинного обробітку ґрунту – смик-борони та борони-суковатки. За етнографічними даними, під час подальшого використання підсічної ділянки простіше було обробляти легкими безполозими ралами [36, сс. 114 – 116].

Традиційність використання підсіки з найдавніших часів підтверджує її існування [37, сс. 15 – 30] до XVI ст. включно у лісових районах Росії [34, сс. 13, 14].

Окрім вищенаведених аргументів, залучених із етнографічних матеріалів, необхідно відзначити археологічні докази використання підсіки, до яких належить підсічне поле середини I тис. н. е., відкрите в ур. Прірва поблизу м. Трубчевськ [38, с. 34], що є беззаперечним доказом використання такої системи землеробства з середини I тис. н. е.

* Для різних періодів, підсіка, очевидно, мала різне значення. Так, видається слушним виокремити два значення: 1) як визначення форми землеробства; 2) як превентивна форма для розчищення ділянок під переліг на початковому етапі освоєння потенційної ресурсної зони.

Аналогічні свідчення було отримано під час дослідження давньоруської пам'ятки Автуничі та її околиць на Чернігівщині. Дослідники відзначають, що під час вивчення навколоселищної території шурфовкою майже скрізь було виявлено вуглики, а також борозни в матеріку. Ці свідчення стають ще ціннішими з огляду на те, що пам'ятка розташована в лісовій місцевості на ґрунтах, що сформувалися під сосновими лісами. Доповнюють цю картину знахідки вузьколопатевого наральника [39, сс. 31, 34], що доцільніше було використовувати на ралах із ральником, поставленим під кутом до ґрунту, а отже, таким, що дійсно міг залишити сліди борозни в матеріку (на відміну від широколопатевого наральника, поставленого горизонтально).

Одним із прикладів використання підсіки є пам'ятки поблизу с. Волинцеве, де було знайдено вузько- та широколопатеві наральники [28]. Пам'ятки розташовані безпосередньо на ґрунтах, що формувалися під лісовою рослинністю – у потенційній ресурсній зоні вони становлять близько половини цієї території. Знахідки на пам'ятці вузьколопатевого наральника вказують на те, що ці ґрунти почали широко використовувати під поля саме у час функціонування пам'яток, а не раніше [40]. Аналогічно можна оцінити і процес засвоєння потенційної ресурсної зони жителями Пастирського городища, оскільки умови та матеріали мають схожі риси [41, сс. 151 – 155].

Таким чином, завдяки археологічним матеріалам можна стверджувати про використання підсіки для потреб землеробства з середини I тис. н. е. до часів Київської Русі (XI – XII ст.) включно.

Однак наведені факти не дають змоги оцінювати ступінь поширення підсіки у досліджуваній період; не виключено, що таку екстенсивну форму землеробства застосовували за сформованою протягом століть традицією.

Як уже зазначалося, носії зарубинецьких і пізньозарубинецьких традицій, імовірно за все, для землеробських потреб використовували заплави; можливо, частково у використанні була й підсіка, але зважаючи на тривалість поселень, навряд чи вона могла бути основною формою.

Деяку іншу картину представляє результат аналізу опосередкованих даних щодо пам'яток київської культури. Невеликі поселення, що переважають, з незначним культурним шаром, що свідчить про недовготривалість існування пам'яток, та розташування головним чином в лісовій зоні можуть вказувати на переважання саме підсічної форми землеробства, за якої часто доводилося переселятися.

Пам'ятки третьої чверті I тис. н. е. часто розташовані гніздами («кущами») поселень, мають незначну потужність культурного шару, незначну кількість жител. Також гнізда поселень із незначною відстанню між пам'ятками вказують на послідовні переселення. Все це є аргументами на користь підсічної форми землеробства, що (також опосередковано) може слугувати поясненням незначної кількості землеробських знарядь праці третьої чверті I тис. н. е.

Про підсічну систему землекористування, за якої хліборобам доводилося періодично переселятися з місця на місце, побіжно можуть свідчити не лише археологічні дані щодо так званих гнізд поселень, а й писемні джерела. У Прокопія Кесарійського є відомості, що «живуть они [славяне] на большем расстоянии друг от друга, и все они часто меняют места жительства» [42, с. 297]. Тут слід зауважити, що ані під час використання заплавної землі (про що йшлося вище), ані впровадження розвинених форм перелогу як основної форми землекористування (про що йтиметься далі) не потрібно було часто міняти місце проживання.

Це повідомлення Прокопія збігається зі спостереженнями Є. О. Горюнова, який зазначав, що поселення, розташовані «гніздами» із незначним культурним шаром, — це не що інше, як місця переселень [38, с. 6]. Є. О. Горюнов пов'язував гнізда пам'яток із заняттям підсічним землеробством, обґрунтовуючи це тим, що в матеріалах Подесення III — VII ст. наральники не відомі [38, с. 34]. Приблизно у той час в науковий обіг введено матеріали розкопок київського поселення з лісової зони поблизу с. Улянівка біля м. Чернігів, де було знайдено фрагмент леза вузьколопатевого наральника київської культури [43, с. 96]. Ця знахідка коригує думку Є. О. Горюнова про використання підсічного землеробства. З огляду на це ймовірним є пояснення виникнення гнізд поселень не однозначно заняттям слов'ян підсічним землеробством, також можна припустити, що міграції могли бути зумовлені потребами примітивної форми перелогової системи землекористування, за якої оброблювані ділянки землі необхідно було на тривалий час залишати для відновлення родючості ґрунту.

Статистичні дані щодо розташування пам'яток третьої чверті I тис. н. е. на Лівобережній Україні на різних типах ґрунтів також побіжно свідчать про ймовірність використання ґрунтів, що сформувалися під лісовою рослинністю. 37 пам'яток мали в ресурсній зоні до 50 % такого типу ґрунтів, 36 — до 100 % [26, с. 302]. У Східному Поділлі, до потенційної ресурсної зони пам'яток третьої чверті I тис. н. е. ґрунти, що сформувалися під лісовою рослинністю були основними для 58 пам'яток з 83 [27].

Про застосування підсіки у волинцевсько-роменський період свідчать палеоетноботанічні [44] і палеогеографічні дані, а також етнографічні спостереження. Наприкінці I тис. н. е. спостерігалось скорочення лісових масивів [45, с. 184], що, ймовірно, слід пов'язувати з діяльністю людини — використанням лісу для розширення ділянок, що розорювалися. Це, на нашу думку, свідчить не про екстенсивність землеробства наприкінці I тис. н. е., а про інтенсифікацію цієї галузі сільського господарства у VIII — X ст., оскільки завдяки використанню підсіки від лісової рослинності звільнялися території, що надалі використовували нарівні з іншими освоєними землями. Етнографічні дані підтверджують такі висновки [35, с. 22].

На такі ж висновки побіжно вказує аналіз розташування деяких пам'яток третьої чверті I тис. н. е. Це, насамперед, Тетерівка-1, у зоні якої знаходилися на тому ж березі, де й пам'ятка, була розповсюджена лісова рослинність.

Картографування слов'янських пам'яток Лівобережної України останньої чверті I тис. н. е. дало такі результати. 53 пам'ятки мали до 50 % такого типу ґрунтів. Імовірно, жителі деяких поселень могли взагалі не використовувати ці ґрунти. Однак у більшості випадків (судячи зі статистичних даних) жителі могли використовувати ці ґрунти нарівні з іншими (насамперед із ґрунтами, на родючість яких впливало близьке розташування водойм). 62 пам'ятки мали у потенційній зоні землекористування до 100 % ґрунтів, що сформувалися під лісовою рослинністю [26, с. 302]. Очевидно, що ці землі використовували для потреб сільського господарства. У Східному Поділлі, до потенційної ресурсної зони пам'яток останньої чверті I тис. н. е. ґрунти, що сформувалися під лісовою рослинністю були основними для 23 пам'яток з 30 [27].

Лісові ділянки могли використовувати і як кормову базу для тварин. Однак важко припустити, що людина зводила рослинність на лісових ділянках для утворення пасовиськ для худоби. Зважаючи на це, ділянки, де проводили вирубку, майже напевно можна вважати підготовленими для потреб землеробства. Однак

не виключено, що під час переходу підсічних ділянок у перелогові їх могли використовувати і як пасовиська.

3. Перелогова система – двопілля – трипілля

У науковій літературі останніх років не ставиться під сумнів можливість використання перелогової системи в середині I тис. н. е. Можливість існування такої системи у носіїв черняхівської культури також не ставиться під сумнів. Об'єктивно для цього існували всі технічні можливості, формування яких відбулося за черняхівської культури.

Основна складність освоєння земель лісостепу (основних у фонді земель, які можна було використовувати при перелоговій системі на початковому етапі, переважно чорноземів) полягає у піднятті цілини.

За свідченнями, що навів Д. К. Зеленін, цілину степів можна орати ралом із залізним наральником. Такий спосіб застосовували в Середній Азії [36, сс. 117, 118]. Отже очевидно, що можливість обробляти цілинні землі з'явилася вже у III – V ст. У такий спосіб можна було розширювати вже існуючі посівні площі або освоювати нові.

У разі тривалого перелогу землі використовували 2 – 3 роки, потім давали їм «відпочити» 2 – 7 років під пасовищем або косовицею [46, сс. 38, 39; 37, сс. 41, 42]. За цей час землі відновлювали родючість, у тому числі завдяки відходам від тваринництва [46, сс. 38, 39].

На цих ділянках можна було встановлювати тимчасові літні загони для худоби, що мали досить просту конструкцію і швидко зводилися, оскільки не потребували застосування якихось особливих матеріалів (могли бути використані навіть відходи деревообробки). Такі загони особливо цінні тим, що могли бути розташовані безпосередньо біля оброблюваних у той час ділянок землі.

Ці ділянки можна було використовувати під рілля після початкового освоєння або після відновлення родючості. На ділянках землі, що була під перелогом, не потрібно було ретельно обробляти ґрунт важкими знаряддями плужного типу: наступного року їх достатньо було «ралити» – обробити легким ралом [5, с. 76]. Такі рала з'явилися на території України ще до часу освоєння цих земель слов'янами й у різних формах побутують досі. Крім того, на застосування староорних земель можуть вказувати знахідки зернівок бур'янів [47, с. 96] та їх відбитків на кераміці.

Загалом бур'яни відомі з матеріалів усіх археологічних культур. Однак проаналізувати їх досить складно, оскільки у співвідношенні їх частка залежить від кількості матеріалу, наданого на аналіз [44]. Тим не менше, варто відзначити, що для черняхівської культури і для археологічних культур останньої чверті I тис. н. е. участь бур'янів доволі значна.

Як відзначають дослідники, у степовій і лісостеповій смугах перелогова система вимагала освоєння нових ділянок шляхом розорювання цілини і поступово була замінена перелогом із використанням однолітнього пару [35, сс. 22, 23]. Для такого переходу повинні були існувати відповідні чинники – неможливість подальшого життєзабезпечення за рахунок простіших форм – підсічної чи заплавної. Існуючі дані щодо черняхівської культури; а також спеціальні дослідження з цього приводу [детально див.: 19; 48] переконливо свідчать, що носії черняхівської культури мали перейти на перелогову систему як прогресивнішу. Окрім того, Р. Г. Шишкін вважає, що саме це і послугувало однією з причин занепаду черняхівської культури, оскільки зайнявши властиву для себе нішу вони поступово вичерпали її можливість, але не змогли перепрофілюватися для засвоєння інших територій чи

форм господарювання. Частково ідентичні матеріали вельбарської та культури карпатських курганів, імовірно, свідчать про аналогічні процеси у носіїв означених археологічних культур. Для всіх перелічених культур характерні знахідки бур'янів, притаманних посівам на староорних землях.

Навряд чи у третій чверті I тис. н. е. рівень розвитку землеробства та брак земельних ділянок зумовили запровадження перелогової системи як необхідної умови ведення сільського господарства. Необхідність у ній виникла пізніше, що пояснюється збільшенням населення, а відтак, і браком родючих ділянок землі, які можна було б експлуатувати за допомогою перелогу [49, с. 29].

Для перелогу можна було використовувати «старі» підсічні ділянки [35, с. 21], але таке припущення не має жодних доказів, окрім доцільності використання освоєних та вже культивованих земель. Таке припущення слід брати до уваги як один із варіантів розвитку та переходу від одних систем землеробства до інших.

Прикладом такого переходу можуть слугувати кілька пам'яток другої половини I тис. н. е., розташованих переважно на ґрунтах, що формувалися під лісовою рослинністю, та на яких було знайдено виключно широколопатеві наральники чи деталі плуга. Так, на городищі Мохнач (роменські матеріали) знайдено леміш і два чересла [50]. Основний тип ґрунтів (до 80 %) – ті, що сформувалися під лісовою рослинністю; частина (до 20 %) – заплавні ґрунти. У цьому випадку наявність частин плуга вказує на його використання на полях, давно звільнених від лісу. Не виключено, що вузьколопатеві наральники не було знайдено. У разі ж, якщо їх взагалі не використовували, можна стверджувати, що раніше освоєних ґрунтів та, можливо, заплави було достатньо для задоволення потреб жителів городища Мохнач у землеробській продукції.

У Глухові знайдено два наральники типу I B 2 та втульчасте чересло [51, с. 70]. Потенційна ресурсна зона пам'ятки охоплює ґрунти, що формувалися під лісовою рослинністю; частина близьких до пам'яток ґрунтів (близько 10 %) розміщувалася в заплаві. Отже, як і у попередньому випадку, можна стверджувати, що ділянок, де ліс було зведено досить давно, та, можливо, заплави вистачало для вирощування хлібів [40].

На городищі Водяному знайдено два наральники типу I B 2 та чересло [52, рис. 1, 6, 7]. Пам'ятка розташована на межі трьох типів ґрунтів: заплавні (до 20 %), чорноземи (близько 30 %), ґрунти, що формувалися під лісовою рослинністю (приблизно 50 %) [53]. Отже, дані свідчать про використання земель без лісової рослинності. Це добре узгоджується з думкою Ю. Г. Чендєва, що початкове освоєння території відбувалося ще за скіфських часів. Таким чином, можемо стверджувати, що жителі городища Водяне розорювали чорноземи та ділянки, що раніше були під лісом, який було зведено ще до слов'янського заселення або на його початку [40].

На пам'ятках поблизу с. Волинцеве виявлено широколопатеві наральники, що можуть свідчити про використання частини ґрунтів, що формувалися під лісовою рослинністю, які через «лісовий» переліг поступово було введено у землекористування вже як звичайні (а не лісові) ділянки [40].

Пастирське городище також має у своїй потенційній ресурсній зоні ґрунти, що формувалися під лісовою рослинністю. На пам'ятці знайдено кілька наральників різних типів та знаряддя, що може бути інтерпретоване як чересло. Отже, для засвоєння ділянок навколо городища жителям треба було частково зводити ліси навколо з подальшим переведенням їх з підсіки у перелогові ділянки (детально див.: [41]).

Не виникає сумніву відносно того, що частина носіїв археологічних культур займалася орним землеробством. Суто теоретично на це вказують відсутність великих лісових масивів у місцях розселення носіїв пеньківської та празької культур; існування великих територій, придатних для землеробства; глибокі корені землеробства в місцях, освоєних носіями цих культур. Отже, існування перелогу в третій чверті I тис. н. е. цілком імовірне.

Важливим і доволі вірогідним свідченням цього виступає комплекс пам'яток поблизу с. Рашків. За екстенсивних форм землеробства (заплавної, де доступні незначні ділянки, або підсічної, коли треба часто переселятися) такі поселення просто не могли б проіснувати фактично на одній засвоєній сільськогосподарській території впродовж понад 4 століть — починаючи з середини і до кінця I тис. н. е. На поселенні останньої чверті I тис. н. е. також виявлено деталі для знаряддя плужного типу [30, рис. 36, 47, сс. 55, 56]. Однак такі комплекси досі становлять виняток, а не правило.

Неможливо впевнено визначити, як широко застосовували переліг та якими темпами його впроваджували під час функціонування слов'янських пам'яток на території сучасної України. Очевидно лише, що кількість таких ділянок була у прямій залежності від заселеності територій.

Загальний аналіз деталей на знаряддя для обробітку ґрунту і інших свідчень про землеробські процеси також слугує для аналізу розповсюдженості перелогу в різні часи. Так, велика кількість наральників другої чверті I тис. н. е. та існування чересел у черняхівців дає змогу реконструювати усі типи орних знарядь від найпростіших рал з прямим гряділем до знарядь плужного типу — кривоградільних рал, з ральником, укріпленим залізним широколопатовим наконечником, поставленим горизонтально до землі, череслом та відвальною дошкою. Більшість таких знарядь на заплавах та по підсіці використовувати було недоцільно.

Інші свідчення вказують на те, що кількість землеробської продукції у другій чверті I тис. н. е. зроста порівняно з попереднім періодом. Йдеться про широке розповсюдження та урізноманітнення і вдосконалення типів знарядь збирання та переробки врожаю [10]. Також привертає увагу існування великих комплексів зберігання землеробської продукції, досі відомі лише з пам'яток того періоду [54; 55, рис. 3 — 8; 56, сс. 6, 7, рис. 4, 5, фото 5 — 8].

Особливий інтерес для реконструкції систем землеробства становить знахідка широколопатевого наральника поблизу с. Тимченки. Такий наконечник орного знаряддя можна було використовувати у двох позиціях: під кутом до лінії ріллі чи горизонтально до землі. Однак доцільніше було використовувати знаряддя для обробітку ґрунту з наральником такого типу саме горизонтально до ґрунту. Про це свідчить і втулка такого наральника, ліпше пристосована до горизонтальної оранки, оскільки чітко зафіксувати наральник з такою широкою втулкою на ральнику, що стоїть під кутом до ґрунту, досить складно. Відносно широка лопать дає змогу стверджувати про високу продуктивність знаряддя, зумовлену передусім її шириною [57, сс. 56 — 60]. Знаряддя для обробітку ґрунту з таким наконечником, поставленим на горизонтальний полоз, могло слугувати для підрізання ґрунту горизонтально, суцільним шаром, одночасно знищуючи корені бур'янів [58, с. 88]. Таке рало також могло мати відвальну дошку, що відводила вбік зорану землю [59, сс. 177, 178].

Подібні орні знаряддя були поширені на півдні Східної Європи; їх могли застосовувати й на цілинних землях [57, сс. 73, 77]. Знахідка чересла на поселенні Занки також підтверджує думку, що у V — VII ст. обробіток цілинних земель був

відомий давнім землеробам. Застосування орного знаряддя плужного типу давало практично необмежені можливості у використанні земельних ресурсів сучасної України, багатих на лісостепові території з чорноземами. Однак такі знахідки поодинокі. Ймовірно, у V – VII ст. величезні простори, придатні для потреб землеробства, практично не використовувалися.

Порівняння загалом подібних між собою ПБК III – V ст. і третьої чверті I тис. н. е. [44] дає змогу припустити, що кількість землі, де здійснювали глибоку оранку, або не збільшилася у відсотковому співвідношенні, або приріст таких земель був незначним. До такого висновку можна дійти, беручи до уваги те, що жито вимагало якісного обробітку ґрунту. Однак, незважаючи на застосування знаряддя плужного типу, його приріст у ПБК основних зернових у пеньківців порівняно з попереднім часом не помітний. Це може бути пов'язано не лише з тим, що нові землі практично не освоювали, а й зі зміною клімату [60], що й зумовило повернення слов'ян у третій чверті I тис. до випробуваних невибагливих рослин.

У сільському господарстві слов'ян у VIII – X ст. порівняно з часом існування пеньківської, празької та колочинської культур, імовірно, відбувся певний прогрес у рівні обробітку ґрунту. Широке розповсюдження залізного наральника розширювало можливості давнього хлібороба, а збільшення частки жита та голозерної пшениці в посівах свідчить про підвищення якості оранки [61]. Ці опосередковані дані можуть свідчити про ширше, ніж у попередній період, застосування перелогу. Він зберігся в степових районах на території сучасної України як екстенсивна форма використання земельних ресурсів до середини XIX ст., що пояснюється великою кількістю ділянок, які можна було культивувати під поля [34, с. 53].

Остання чверть I тис. н. е. стала завершальною у розвитку систем землеробства. У VIII – X ст. використовували всі досягнення попередніх етапів еволюції землеробства. Разом із тим з'явилися прогресивні нововведення, що давали змогу не лише розширити площі орних земель, а й використовувати їх активніше.

Учені вказують на суттєву причину, що зумовила корінні перетворення у системі землеробства. На думку дослідників, у той час відбувалося заселення всіх вільних земель [49, с. 29]. Таке спостереження було добре проілюстровано широкими дослідженнями на території України, зокрема, Українського Прикарпаття. Так, під час суцільних обстежень 21 гнізда поселень другої половини I тис. н. е. всього було виявлено 25 поселень V – VII ст. проти 125 поселень VIII – X ст.; до того ж, площа останніх часто значно перевищує площу поселень V – VII ст. [62, с. 86]. Таку ж динаміку заселення територій спостережено й на матеріалах Лівобережжя гирла Дунаю, де на початковому етапі освоєння території кількість пам'яток осілого населення не значна, самі пам'ятки не великі та не тривалі. Натомість, другий період (IX – X ст.) відрізняється більшою осілістю – кількість поселень поступово зростає, а самі поселення мали більші розміри та тривалість [63, с. 19]. Аналогічну ситуацію було відзначено і для слов'янських пам'яток другої половини I тис. Житомирської групи [64, сс. 48 – 50].

З окремих регіонів, що аналізувалися у цьому відношенні, єдиний виняток становлять слов'янські пам'ятки Східного Поділля другої половини I тис. н. е., звідки відомо 83 поселення третьої чверті I тис. н. е. і лише 30 поселень останньої чверті. Однак і сам автор дослідження історії заселення цієї території звертає увагу на це нетипове явище [65].

За етнографічними даними, в середині XIX ст. перехід від перелогу до парової системи відбувся внаслідок збільшення щільності населення [34, с. 127]. Отже, зі

збільшенням населення екстенсивна форма ведення сільського господарства себе вичерпала. Ситуація вимагала якісно нового підходу до використання земельних ділянок. Виходом стало двопілля, що виникло внаслідок скорочення перебування перелогу в стані відновлення [37, с. 45].

Ще одна особливість, що, безперечно, сприяла прогресу в сільському господарстві, — розвиток знарядь для обробітку ґрунту — зумовила перехід до інтенсивнішого землекористування. У той час було остаточно сформовано плуг, хоча передумови до цього були у третій чверті I тис. н. е., а знаряддя плужного типу напевне існували у другій чверті I тис. н. е. Але за третьої чверті в активному використанні плуга, ймовірно, не було потреби.

Отже, плуг мав чересло, поставлене в одну лінію з полозом, укріпленим широколопатеvim наконечником зі слабо вираженою асиметрією. Відвальна дошка збоку від наконечника завершувала основну конструкцію плуга. Таким знаряддям для обробітку ґрунту можна було орати цілинні землі. Спочатку шар землі розрізав і розм'якшував плужний ніж, далі його підрізав наральник. При цьому підрізалися корені бур'янів, що сприяло знищенню значної кількості засмічувачів. Відвальна дошка, яку ставили збоку від наральника, підхоплювала шар землі, розрізаний зверху і підтягтий знизу, й обертала його, відсуваючи вбік [36, сс. 83 — 87].

Можливості, що з'явилися після впровадження плуга, з технічного погляду давали давнім хліборобам практично необмежений доступ до некультивованих земельних ресурсів [66, с. 63].

Отже, впровадження двопільної системи, ймовірно, стало можливим ще наприкінці I тис. н. е. За такої системи обробітку ґрунту поле розбивали на дві приблизно однакові частини, одну з яких відводили під цьогорічні посіви, а інша стояла «під паром», відновлюючи родючість ґрунту [67, с. 639]. Окрім того, такі ділянки могли використовувати для потреб тваринництва, як це було описано під час розгляду перелогової системи, що також мало позитивно позначатися на відновленні кількості поживних речовин у ґрунті.

Проте, як свідчать писемні джерела і побічно археологічні матеріали, розвиток землеробства наприкінці I тис. н. е. не зупинився на двопільній системі землеробства. Як повідомляв арабський автор Ібрагим Ібн-Якуб, слов'яни «... сеют [славяне] в два времени года, летом и весною и пожинают два урожая» [68, с. 54]. Таке повідомлення дає підстави припустити, що наприкінці I тис. н. е. слов'яни засівали й обробляли поля під різні культурні рослини — озимі та ярові. Це також побіжно може свідчити про введення такого прогресивного методу землеробства, як сівоzmіна, за якої родючість ґрунту частково відновлюється.

На використання різноциклічних культур в останній чверті I тис. н. е. можуть вказувати палеоетноботанічні матеріали. Стоколос житній є засмічувачем озимих посівів жита. Поряд з іншими бур'янами він був виявлений серед обгорілих решток з пам'яток Монастирок, Пастирське, Ревне ІБ, Стадники, Новотроїцьке; відбитки були виявлені на Битицькому городищі, ймовірно — Лтаві, Волинцевому [44].

Таким чином, писемні джерела й археологічні матеріали можуть свідчити про наявність сівоzmіни у слов'ян наприкінці I тис. н. е. на території сучасної України.

Поряд із сівоzmіною можна припустити появу в той час трипільної системи, що виникла з двопілля у результаті подальшого скорочення перебування землі під паром [69, сс. 47 — 49].

За етнографічними даними за трипілля першу частину поля орали навесні під яріві культури, другу розорювали влітку на пар, оранку під озимі проводили на початку осені [67, сс. 642, 643]. Якщо зіставити ці дані зі свідченнями Ібрагима Ібн-Якуба, виходить, що навесні засівали яріві, а влітку, точніше, на початку осені – озимі, що цілком відповідає реаліям сьогодення.

Запровадження сівозміни, використання дво- та трипілля запобігали передчасному виснаженню ґрунтів.

Слід відзначити збільшення наприкінці I тис. н. е. у ПБК частки культур, що вимагали якісного обробітку ґрунту – жита та голозерної пшениці [70, сс. 22 – 25; 71, с. 276]. Їх поширення і підвищення загальної частки серед інших вирощуваних у той час культурних рослин також є опосередкованим доказом підвищення якості обробітку ґрунту. До того ж, наприкінці I тис. н. е. остаточно склався плуг, оранка яким сягала завглибшки близько 15 см [72, сс. 87, 88].

Проведений аналіз розташування слов'янських пам'яток другої половини I тис. н. е. на різних типах ґрунтів також є побіжним підтвердженням використання перелогу, що міг еволюціонувати у дво- та трипілля системи. Зазначимо, що «у чистому вигляді» (не на ділянках, де використовували підсічну форму землеробства) переліг міг з'явитися в лісостеповій та степовій зонах, де були великі площі незалісених або незначно залісених земель. Таке спостереження підтверджується й картографуванням слов'янських пам'яток другої половини I тис. н. е. на різних типах ґрунтів. Отже, передусім йдеться про чорноземи різних типів.

Дослідники зазначають, що черняхівські пам'ятки тяжіють до легких чорноземів. З пам'яток третьої чверті Лівобережної України 13 мали до 25 %; 15 – до 50 %; 16 – до 75 %; 11 – до 100 % чорноземів. В останній чверті I тис. н. е. 18 пам'яток мали до 25 % чорноземів; 23 – до 50 %; 13 – до 75 %; 19 – до 100 % [26, с. 302].

Отже, понад 50 % проаналізованих пам'яток Лівобережжя у своїй потенційній ресурсній зоні мали близько 50 % чорноземів. Фактично, землероби могли не використовувати ці землі або розорювати разом із іншими типами ґрунтів. Однак мешканці 59 пам'яток, швидше за все, повинні були займатися перелоговою системою землеробства, використовуючи чорнозем як основний тип ґрунту для землеробських потреб.

На Східному Поділлі 25 пам'яток третьої чверті I тис. н. е. (до третини) мали у потенційній ресурсній зоні переважно чорноземи; в останній чверті це 7 поселень (близько 1/4) [27].

Про беззаперечне використання перелогу свідчать такі дані. На пам'ятках Битиця I і Новотроїцьке знайдено лише широколопатеві наральники типу I B 2 (3 і 2 відповідно) та чересла. Зважаючи на те, що пам'ятки розміщені на чорноземах, можна дійти висновку, що широколопатеві наральники використовували виключно для оранки саме чорноземів, або важких ґрунтів, де не було лісової рослинності, чи її давно було зведено, і коріння в землі не залишилося [40]. Таких же висновків можна дійти у результаті аналізу матеріалів комплексу Рашківських поселень.

Отже, переліг як первинна система землекористування міг скластися у лісостеповій зоні. Також можливо, що землі, звільнені від лісової рослинності, надалі не залишали для відновлення рослинного покриву, а після нетривалого відновлення родючості знову обробляли. Фактично це означає введення їх у перелогову систему землекористування, що загалом підтверджується етнографічними джерелами та природничими дослідженнями.

Надалі переліг мав стати основою для виникнення дво-, а потім і трипілля внаслідок скорочення часу для відновлення родючості ґрунту.

Оскільки нині не ставиться під сумнів положення про дво-, трипілля системи в Київській Русі, а матеріали з землеробства останньої чверті I тис. н. е. майже ідентичні давньоруським аналогам (знаряддя землеробства, ПБК), використання ретроспективного методу також дає підстави стверджувати про існування наприкінці I тис. н. е. дво- та трипілля.

* * *

Підводячи підсумок розвитку землеробства з кінця I тис. до н. е. до кінця I тис. н. е. на території сучасної України, слід підкреслити наступне.

1. Заплавні землі завжди приваблювали людину через легкість та універсальність їх використання. Це добре простежується на прикладі пам'яток досліджуваного періоду (особливо – зарубинецьких, пізньозарубинецьких та зубрицьких). Тільки наприкінці I тис. н. е. ситуація могла дещо змінитися. Поселення того часу знаходяться в основному на корінних берегах рік. Але, напевне, родючі землі заплав, що входили до потенційної ресурсної зони пам'яток, продовжували використовувати в сільськогосподарських цілях. Вірогідно, однак, що в останній чверті I тис. н. е. такі землі (досить часто – дещо відокремлені природними кордонами) використовували для потреб тваринництва.

2. Підсічне землеробство, як одна із найдавніших форм, існувало протягом усього досліджуваного періоду. Але якщо на початку I тис. н. е. воно могло бути одним з найважливіших, то вже наприкінці I тис. н. е. його поступово було витіснено прогресивнішими формами. Підсіка як основна форма господарювання могла бути широко розповсюдженою у другій – третій чверті I тис. н. е., особливо – в лісовій зоні. Це добре помітно на прикладі київської, колочинської культур, дещо менше – пеньківської та празької. Поступове зниження ролі підсіки відбулося, імовірно, не за рахунок скорочення ділянок, що були звільнені від лісу для землеробських потреб, а у результаті значних збільшень інших земельних ресурсів.

3. Перелог міг з'явитися ще на рубежі перших століть, можливо – раніше. Однак, ми не володіємо аргументами «за» чи «проти» для такого припущення. А до кінця I тис. н. е. уже були всі передумови для впровадження трипільної системи. Зрозуміло, що парова система не могла виникнути в остаточно сформованому вигляді. Тому логічно пояснити її появу існуванням у попередній час перелогу. Оскільки землеробство наприкінці I тис. н. е. розвивалося швидкими темпами, а попередній період протікав повільно, можна припустити, що така ж ситуація була і з розвитком систем землеробства. Перелогова система могла бути найважливішою у другій чверті I тис. н. е. для носіїв черняхівської, вельбарської культур, культури карпатських курганів. Можливо, що використання привнесених традицій та відсутність розвитку перелогової системи послугувало одним з чинників зміни археологічних культур в середині I тис. н. е. Надалі, під час існування археологічних культур третьої чверті I тис. н. е., використання перелогу припустиме, але фактів про його необхідність немає. Єдиний виняток становить комплекс пам'яток поблизу с. Рашків, що проіснував всю другу половину I тис. н. е. В останній чверті I тис. н. е. увесь комплекс аргументів вказує на широке розповсюдження та швидке еволюціонування перелогової системи на всій території існування слов'ян.

4. Усі ці дані свідчать, у першу чергу, про диференційний підхід у веденні сільського господарства та його різне значення у житті носіїв різних археологічних

культур. Оскільки в межах сучасної України майже вся територія була придатною для потреб землеробства (за виключенням в цілому незначних площ), та природні умови сприяли веденню сільського господарства, потреби землеробства не завжди були визначальним фактором під час вибору місця поселень, а звичні для землеробських потреб ділянки досить часто можна було знайти поруч. Так, заплавне землеробство могло бути основним для початкового етапу. На його зміну приходять дві інші форми – підсіка (на місцевій основі) і перелог (як привнесення традицій). Надалі підсіка могла переважати, а привнесена техніка бути у певному занепаді за відсутності в ній життєвої необхідності до останньої чверті I тис. н. е., коли постала потреба життєзабезпечення зростаючої кількості населення.

5. Поряд зі змінами значення тієї чи іншої системи землеробства, неможливо залишити без уваги якісний аспект обробітку ґрунтів. Всі археологічні матеріали, що відносяться до теми розвитку землеробства, побічно свідчать про поліпшення технічних можливостей якості оранки ґрунту. На початковому етапі існувала можливість розпушувати ґрунт простими формами рал. Привнесена техніка обробітку ґрунту була важливим кроком на шляху розвитку землеробства; фактично друга чверть I тис. н. е. стала визначальною з точки зору техніки обробітку ґрунту. У той період стає можливою глибока оранка. При цьому зорана земля, підхоплена відвальною дошкою, відсувається убік і трохи обертається, що позитивно позначається як на знищенні бур'янів, так і на підтримці родючості ґрунту.

Загальний занепад матеріальної культури у третій чверті I тис. н. е., тим не менше, очевидно, не позначився на отриманих раніше навичках. Однак, за відсутності потреби в них, можна припустити, що досягнення у техніці землеробства використовувалися не повною мірою та не на всій території. В останній чверті I тис. н. е. використання цих навичок знову стало необхідною умовою життєдіяльності слов'ян.

6. Суттєві зміни в галузях сільського господарства відбувалися зі змінами археологічних культур: у III ст., в середині I тис. та на зламі VII/VIII ст., з яких остання найважливіша. Як показали співставлення знахідок деталей орних знарядь із ґрунтами потенційних ресурсних зон пам'яток VIII – X ст., а також усі інші свідчення з цього приводу, саме той час слід вважати перехідним від підсічної форми землеробства як основної, до її використання лише для розширення ділянок під перелог (дво-, трипілля). Такі ж висновки випливають з того, що разом із соціальними змінами у той же час, земельні ресурси на інших територіях були розподілені, і, таким чином, повністю вичерпані, що і привело до інтенсифікації основних галузей сільського господарства. Саме останні зміни і досягнення стали основою землеробства Київської Русі.

Бібліографія

1. Краснов Ю. А. Раннее земледелие и животноводство в лесной полосе Восточной Европы / Ю. А. Краснов // МИА. — 1971. — № 174. — 167 с.
2. Новиков Ю. Ф. О возникновении земледелия и его первоначальных форм / Ю. Ф. Новиков // СА. — 1959. — № 4. — С. 29–41.
3. Краснов Ю. А. Из истории железных серпов в лесной полосе Европейской части СССР / Ю. А. Краснов // КСИА. — 1966. — № 107. — С. 17–27.
4. Краснов Ю. А. О системе и технике раннего земледелия в лесной полосе Восточной Европы / Ю. А. Краснов // СА. — 1967. — № 1. — С. 3–21.

5. Мамонов В. С. Старинные орудия для обработки почвы из с. Староселье на Днестре / В. С. Мамонов // СЭ. — 1952. — № 4. — С. 67—90.
6. Елагин И. И. Просо на целинных и старопахотных землях / И. И. Елагин. — М. : Знание, 1955. — Серия V, № 9. — 32 с.
7. Григорович Ю. Просо / Ю. Григорович. — Харьков : Держгоспвидав, 1933. — 91 с.
8. Лысов В. Н. Просо / В. Н. Лысов. — Л. : Колос, 1968. — 224 с.
9. Обломский А. М. Распад зарубинецкой культуры и его социально-экономические и идеологические причины / А. М. Обломский, Р. В. Терпиловский, О. В. Петраускас. — К. : Препринт, 1991. — 48 с.
10. Горбаненко С. А. Знряддя землеробства кінця I тис. до н. е. — I тис. н. е. Порівняльний аналіз / С. А. Горбаненко // Археологія. — у друці.
11. Пашкевич Г. А. Палеоэтноботанические находки на территории Украины: Памятники I-го тыс. до н. э. — II тыс. н. э.: Каталог I / Г. А. Пашкевич. — К. : Препринт, 1991. — 48 с.
12. Пашкевич Г. А. Палеоэтноботанические находки на территории Украины. Памятники I-го тыс. до н. э. — II тыс. н. э. : Каталог II / Г. А. Пашкевич. — К. : Препринт, 1991. — 47 с.
13. Козак Д. Н. Венеди / Д. Н. Козак. — К. : ІА НАН України, 2008. — 470 с.
14. Терпиловський Р. В. Землеробство мешканців ранньослов'янських поселень Роїще та Олександрівка 1 / Р. В. Терпиловський, Г. О. Пашкевич, С. А. Горбаненко // АЛУ. — 2005. — № 1—2. — С. 50—60.
15. Терпиловский Р. В. Славяне Поднепровья в первой половине I тыс. н. э. / Р. В. Терпиловский. — Monumenta Studia Gothica III. — Люблин, 2004. — 232 с.
16. Памятники киевской культуры в лесостепной зоне России (III — начало V в. н. э.) / А. М. Обломский, Г. Л. Земцов, О. А. Радюш, Я. П. Мулкиджанян, А. А. Хреков, Д. А. Сташенков, Р. В. Терпиловский // Раннеславянский мир. — М., 2007. — № 10. — 320 с.
17. Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н. э. / В. Д. Баран, Е. В. Максимов, А. Т. Смиленко, Л. В. Вакуленко, Д. Н. Козак, Б. В. Магомедов, Р. С. Орлов, О. В. Пархоменко, С. П. Пачкова, О. М. Приходнюк, О. В. Сухобоков, Р. В. Терпиловский, С. П. Юренко. — К. : Наукова думка, 1985. — 183 с.
18. Вакуленко Л. В. Пам'ятки підгір'я Українських Карпат першої половини I тисячоліття н. е. / Л. В. Вакуленко. — К. : Наукова думка, 1977. — 144 с.
19. Шишкін Р. Г. Господарсько-екологічна модель черняхівської культури (за матеріалами Середнього Подніпров'я) / Р. Г. Шишкін // Археологія. — 1999. — № 4. — С. 129—139.
20. Приходнюк О. М. Славянское население юго-восточной Европы V—VII вв.: Дисс. ... докт. ист. наук. ИА АН УССР / О. М. Приходнюк. — К., 1985. — 536 с.
21. Сухобоков О. В. Славяне Дніпровського Левобережжя (роменська культура і її предшественники) / О. В. Сухобоков. — К. : Наукова думка, 1975. — 168 с.
22. Томашевский А. П. Славянское поселение Тетеревка-1 / А. П. Томашевский, И. О. Гавритухин. — К. : Препринт, 1992. — 92 с.
23. Моргунов Ю. Ю. Древнерусские памятники поречья Сулы / Ю. Ю. Моргунов. — Курск: издание ИА РАН, Курск. гос. обл. муз. археологии, 1996. — 159 с.
24. Горбаненко С. А. Землеробство слов'ян останньої чверті I тис. н. е. / С. А. Горбаненко // Археологія. — 2006. — № 3. — С. 73—79.

25. Мироненко К. М. Скарб землеробських знарядь праці з околиць с. Старий Калкаєв / К. М. Мироненко, С. А. Горбаненко // Підготовлено до друку.
26. Горбаненко С. А. Сільське господарство слов'ян другої половини I тис. н. е. (за матеріалами Лівобережжя Дніпра) / С. А. Горбаненко // Археологія давніх слов'ян. Дослідження і матеріали. – К., 2004. – С. 301–314.
27. Томашевський А. П. Інформаційна основа дослідження історії та екології заселення східного Поділля слов'яно-руської доби / А. П. Томашевський // Археологічні студії. – 2008. – № 3. – С. 169–179.
28. Горбаненко С. А. Землеробство жителів городищ поблизу с. Волинцеве / С. А. Горбаненко // Археологія. – 2005. – № 1. – С. 75–81.
29. Баран В. Д. Пражская культура Поднестровья (по материалам поселений у с. Рашков) / В. Д. Баран. – К.: Наукова думка, 1988. – 160 с.
30. Баран Я. В. Слов'янська община / Я. В. Баран. – Київ; Чернівці: Зелена Буковина, 2004. – 192 с.
31. Петров В. П. Подсечное земледелие / В. П. Петров. – К.: Наукова думка, 1968. – 228 с.
32. Третьяков П. Н. Подсечное земледелие в Восточной Европе / П. Н. Третьяков // ИГАИМК. – 1932. – Вып. 1. – Т. 14. – 40 с.
33. Пачкова С. П. Господарство східнослов'янських племен на рубежі нашої ери / С. П. Пачкова. – К.: Наукова думка, 1974. – 136 с.
34. Советов А. В. О системах земледелия / А. В. Советов. – СПб.: Общественная польза, 1867. – 286 с.
35. Левашова В. П. Сельское хозяйство. Очерки по истории русской деревни / В. П. Левашова // Тр. ГИМ. – 1956. – № 32. – С. 19–103.
36. Зеленин Д. К. Русская соха, ее история и виды / Д. К. Зеленин. – Вятка: Губ. типография, 1907. – 189 с.
37. Слободин В. М. К вопросу о развитии и смене систем земледелия (от времен его возникновения на территории СССР до I тыс. н. э.) / В. М. Слободин // МИЗ. – 1952. – Т. 1. – С. 9–65.
38. Горюнов Е. А. Ранние этапы истории славян Днепровского левобережья / Е. А. Горюнов. – Л.: Наука, 1981. – 135 с.
39. Моця О. П. Просторові та еколого-господарські аспекти досліджень давньоруського селища Автуничі / О. П. Моця, А. П. Томашевський // Археометрія та охорона історико-культурної спадщини. – К., 1997. – № 1. – С. 28–42.
40. Горбаненко С. А. З приводу використання різних типів знарядь для обробітку ґрунту / С. А. Горбаненко // Проблемы истории и археологии Украины: Тез. докл. – Харьков, 2004. – С. 80–81.
41. Горбаненко С. А. Сільське господарство жителів Пастирського городища / С. А. Горбаненко, О. П. Журавльов, Г. О. Пашкевич. – К.: Академперіодика, 2008. – 188 с.
42. Прокопий из Кесарии. Война с готами. – М.: Наука, 1950. – 516 с.
43. Максимов Е. В. Поселение киевского типа у с. Ульяновка на Десне / Е. В. Максимов, Р. В. Терпиловский // Славяне и Русь. – К., 1979. – С. 21–48.
44. Пашкевич Г. О. Палеоботаничні матеріали кінця I тис. до н. е. – I тис. н. е. Каталог / Г. О. Пашкевич, С. А. Горбаненко // Підготовлено до друку.
45. Серебрянная А. Т. О динамике лесостепной зоны в Центральной Русской равнине в голоцене / А. Т. Серебрянная // Развитие природы территории СССР в позднем плейстоцене и голоцене. – М., 1982. – С. 179–186.

46. Зеленин Д. К. Восточнославянская этнография / Д. К. Зеленин. — М. : Наука, 1991. — 511 с.
47. Коробушкина Т. Н. Земледелие на территории Белоруссии в X — XIII вв. / Т. Н. Коробушкина. — Минск, 1979. — 120 с.
48. Шишкин Р. Г. К вопросу о природных условиях киевских и черняховских памятников среднего Поднепровья / Р. Г. Шишкин // *Stratum plus*. — 2001 — 2002. — № 4. — С. 360 — 369.
49. Беляева С. О. Відтворююче господарство в Лісостепові (історія і екологія) / С. О. Беляева, М. Ю. Відейко. — К. : Препринт, 1993. — 44 с.
50. Колода В. В. Новые исследования Мохначанского городища / В. В. Колода // АБУ за 1998 — 1999 рр. — 2000. — С. 98 — 100.
51. Приймак В. В. Орудия обработки почвы населения Днепровского Левобережья VIII — X вв. / В. В. Приймак // Проблемы археологии Южной Руси. — К. : Наукова думка, 1990. — С. 69 — 72.
52. Колода В. В. Работы на городище у с. Водяное на Харьковщине / В. В. Колода // АБУ за 2001 — 2002 рр. — 2003. — С. 126 — 129.
53. Колода В. В. Про землеробство жителів городища Водяне / В. В. Колода, С. А. Горбаненко // *Археологія*. — 2004. — № 3. — С. 68 — 77.
54. Щербакова Т. А. Усадьба на поселении первых веков н. э. у с. Будешты / Т. А. Щербакова, Г. Ф. Чеботаренко // АИМ за 1973 г. — Кишинев, 1974. — С. 101 — 102.
55. Вакуленко Л. В. Землеробство як економічна основа господарства прикарпатського населення в III — IV ст. н. е. / Л. В. Вакуленко // *Археологія давніх слов'ян. Дослідження і матеріали*. — К., 2004. — С. 189 — 214.
56. Пашкевич Г. О. Палеоботанічні знахідки з поселення Йосипівка-III у Побужжі / Г. О. Пашкевич, Т. Р. Мильн. — Львів, 2009. — 68 с.
57. Краснов Ю. А. Древнейшие упряжные пахотные орудия / Ю. А. Краснов. — М. : Наука, 1975. — 181 с.
58. Сміленко А. Т. Слов'яни та їх сусіди в степовому Подніпров'ї (II — XIII ст.) / А. Т. Сміленко. — К. : Наукова думка, 1975. — 211 с.
59. Кирьянов А. В. Земледелие восточного славянства (VI — IX вв.) / А. В. Кирьянов // *Возникновение и развитие земледелия*. — М. : Наука, 1967. — С. 171 — 189.
60. Безусько Л. Г. Клімат і рослинність рівнинної частини західної УРСР у пізньо-післяльодовиків'я / Л. Г. Безусько, В. А. Климанов // *УБЖ*. — 1987. — 43, № 3. — С. 54 — 58.
61. Яжджевский К. О значении возделываемой ржи в культурах железного века в бассейнах Одры и Вислы / К. Яжджевский // *Древности славян и Руси*. — М., 1988. — С. 98 — 99.
62. Тимощук Б. А. Восточнославянская община VI — X вв. н. э. / Б. А. Тимощук. — М. : Наука, 1990. — 192 с.
63. Сміленко А. Т. Періодизація середньовічних поселень Лівобережжя гирла Дунаю / А. Т. Сміленко, А. О. Козловський // *Археологія*. — 2000. — № 4. — С. 19 — 34.
64. Русанова И. П. Славянские древности VI — VII вв. / И. П. Русанова. — М. : Наука, 1976. — 215 с.
65. Томашевський А. П. Нарис історії та екології заселення східного Поділля слов'яно-руської доби / А. П. Томашевський // *Археологічні студії*. — 2003. — № 2. — С. 132 — 160.

66. Довженок В. Й. Землеробство давньої Русі до XIII ст. / В. Й. Довженок — К. : Наукова думка, 1961. — 266 с.
67. Парфенов П. Д. Письма о сельском хозяйстве юго-западной России // Русский вестник / П. Д. Парфенов. — 1873. — Т. 106. — № 8. — С. 635—669.
68. Известия Аль-Бекари и других авторов о Руси и славянах. — СПб., 1878. — 191 с.
69. Брайчевський М. Ю. Біля джерел слов'янської державності / М. Ю. Брайчевський. — К. : Наукова думка, 1964. — 356 с.
70. Дегтярев Г. В. Погода, урожай и качество зерна яровой пшеницы / Г. В. Дегтярев. — Л. : Гидрометеиздат, 1981. — 215 с.
71. Культурная флора СССР / [Под ред. В. Д. Кобылянского]. — Т. 2, ч. 1. Рожь. — Л. : Агропромиздат, 1989. — 368 с.
72. Краснов Ю. А. Древние и средневековые пахотные орудия Восточной Европы / Ю. А. Краснов. — М. : Наука, 1987. — 235 с.
73. Горбаненко С. А. Землеробство і тваринництво слов'ян Лівобережжя Дніпра другої половини I тис. н. е. / С. А. Горбаненко. — К. : Академперіодика, 2007. — 198 с.

Горбаненко С. А.

Системы земледелия славян конца I тыс. до н. э. – I тыс. н. э.

В статье проанализированы данные, указывающие на развитие и изменение земледелия в период с конца I тыс. до н. э. до конца I тыс. н. э. на территории современной Украины. Установлено, что определенным периодам развития (и археологическим культурам) были присущи различные системы земледелия. Выделены этапы наиболее важных изменений в использовании различных систем земледелия.

Gorbanenko S. A.

Systems of Slavs agriculture from the end of 1st millennium BC to the end 1st millennium AD

In article analyzed the data specifying in development and change of agriculture during the period from the end 1st millennium BC to the end of 1st millennium AD in territory of modern Ukraine. It is established that (and to archaeological cultures) various systems of agriculture were inherent in the certain periods of development. Stages of the most important changes in use of various systems of agriculture are allocated.

Сльников М. В.

**ДО ЛОКАЛІЗАЦІЇ ЗОЛОТООРДИНСЬКОГО
ГОРОДИЩА КІНСЬКІ ВОДИ**

Перші теоретичні розробки щодо локалізації городища Кінські Води були здійснені запорізьким краєзнавцем В. Г. Фоменком, що зібрав значний картографічний матеріал з історії краю XVI — XIX ст. У нотатках «Тамниці таврійської річки», в газеті «Комсомолец Запоріжжя», від 1969 р. він вперше звернув увагу на те, що права притока Кінських Вод — річка Жеребець між 1680 — 1730-ми рр. називалася Мечетною. Цю назву річці було надано за 10 схожих на мечеті споруд, що знаходилися біля неї. За його свідченнями, ним була знайдена мапа «План Конских Вод и Мечетной, называемой рекой Жеребец», що була

складена напередодні чи під час російсько-турецької війни 1736 – 1739 рр. [1, с. 2]. Того ж року вийшла його книга «Звідки ця назва?», де відзначалося, що поблизу гирла р. Жеребець (р. Мечетної у XVIII ст.), на околицях с. Кірове Оріхівського району Запорізької області випадково знайдені квадратні плінфи, вкриті поливою «зеленкуватого-бірюзового кольору, характерного для магометанських мечетей». В. Г. Фоменко зауважував, що неподалік, на пагорбі Мечеть-могила ще на початку XX ст. знаходилися залишки кам'яного фундаменту якоїсь споруди [2, с. 58]. Свої спостереження краєзнавець виклав в окремій статті «Кишени, ошибочно названные мечетями», що так і не вийшла з друку. У 1974 р. вона потрапила до фондів Запорізького обласного краєзнавчого музею [3, спр. 2457 сс. 2 – 8]. Але мапи при цій статті не було.

Другий дослідник, відомий фахівець у галузі історичної географії Золотої Орди, В. Л. Єгоров за аналізом писемних джерел XVII ст. у 1971 р. прийшов до висновку про знаходження золотоординського городища на р. Кінські Води [4, с. 121]. Саме з цього часу у науковій літературі з'являється сучасна назва пам'ятки – Кінські Води. Але у своїй узагальнюючій праці 1985 р. з історичної географії Золотої Орди він називає це городище Кінським, відзначаючи, що єдина писемна згадка про пам'ятку відноситься до «Книги Большому Чертежу» [5, с. 86]. Проте, в жодній роботі дослідник не називає чітко місце, де розташований об'єкт, хоча реконструює проходження через це золотоординське городище північної ділянки Великого шовкового шляху – торговельної магістралі з Азаку до Ак-Керменя, а також маршрут руху армії Тамерлана під час західного походу 1395 – 1396 рр. [5, карта 2].

Ще один відомий фахівець з історії Золотої Орди Г. О. Федоров-Давидов, на початку 1980-х рр. поряд з Кучугурським (Великі Кучугури) визнавав існування в пониззі Дніпра ще одного городища – Кінські Води [6, с. 235, рис. 96, 67], але в своїх останніх роботах дослідник вже не відзначав цієї пам'ятки [7, с. 88].

Отже, питання про локалізацію городища Кінські Води так і не було вирішено. Роботи В. Г. Фоменка не були відомі широкому колу дослідників золотоординської історії, а деякі, дуже важливі з них, так і не побачили світу. Мапи краєзнавця після його смерті у 1976 р. розійшлися по різних установах: частина з них потрапила до Національного заповідника «Хортиця», решта – до фондів Запорізької обласної спеціалізованої бібліотеки і обласного краєзнавчого музею. Деякі цікаві для локалізації городища Кінські Води картографічні матеріали опинилися в руках колишніх колег В. Г. Фоменка. Тому ситуація, що утворилась, потребує огляду всього корпусу писемних, картографічних і археологічних джерел з даної проблеми.

Перші писемні свідчення про залишки міста на р. Кінські Води знаходимо в географічному збірнику (так званих «кресленнях») Російської імперії – «Книге Большому Чертежу», в основу якого було покладено текст списку № 396 за 1627 р. Текст був доповнений піддядим Лаврентієм Богдановим у 80-х рр. XVII ст. за так званим Розрядним описом – список № 1330 [8, с. 43]. В збірнику відзначалося знаходження «... на правій стороні Кінських Вод, від Дніпра 60 верст, 7 кешеней татарських мечетей» [8, с. 110]. Враховуючи, що одна верста в XVII ст. дорівнювалася 1067 м, городище повинно знаходитися від Дніпра за 64,020 км і його треба шукати на березі р. Кінські Води в Пологи́вському районі Запорізької області. Але вказівка не є дуже зрозумілою стосовно розташування р. Вовчі Води, що за «Книгой Большому Чертежу», впадала в р. Самара, де нижче між річками Вовчі Води і Бик також були залишки «мечеті татарської кам'яної» (за

списком № 396 на верхньому полі аркуша 18 позначено «мечеть татарська, Води Кінські») [8, сс. 65, 110]. Згідно вказівки, «від Вовчих Вод і від мечеті татарської до Кінських Вод верст близько 100 і більше» [8, с. 65]. Але у вступі до видання «Книги Большому Чертежу» К. М. Сербіною наведено цікаві дані відносно змін відстаней в кожній редакції збірника: «А від Вовчих Вод і від мечеті татарської до Кінських Вод верст близько 100 і більше по старому кресленню, а за Розрядним описом 60 верст (80-х рр. XVII ст.), і в нинішньому кресленні (складеному в 1627 р.) відзначено проти старого креслення 120 верст» [8, с. 43]. В даному випадку ми не можемо покладатися на свідчення «Книги Большому Чертежу» щодо локалізації городища Кінські Води, що витримала з другої половини XVI ст. не менш п'яти редакцій. Невідомо, від якого саме пункту на Дніпрі була визначена відстань до городища Кінські Води у 60 верст.

Надзвичайно важливим з огляду на писемні свідчення про городище Кінські Води є визначення локалізації річки Овечі Води. У 1680 р. до Криму були відправлені царські послы Московського князівства, що проходили повз городище Кінські Води, залишивши ряд цікавих спостережень в «Статейном списке» [9, сс. 568 – 658]. Перший посол — дяк М. М. Зотов разом з кримським гінцем Халіл-агою і його «товаришами» йшов Кримським шляхом з Москви на Суми, де очікував другого представника посольської місії — стольника В. М. Тяпкина. Останній їхав назустріч з Батурина. Коло Сум до них приєдналися козаки Сумського полку, рейтари Михайлова полку і запорозькі козаки, загальною чисельністю у 600 осіб [9, с. 571]. Послы констатують, що прямуючи від р. Самари на південь, наприкінці дня 13 жовтня 1680 р. вони, переправившись через річку Кінські Води, бачили «... капище бусурманське, кам'яну будівлю старого поселення, що від давніх часів розвалилася. А від Кримських гінців чули, що ті житла були в давнину Кримських татар, при Мамаї Хані» [9, с. 573]. Однак далі московські послы відзначають, що з Кінських Вод 14 жовтня (через пів дня), прямуючи степом по Муравському шляху, опівдні вони дісталися до річки Овечі Води, «... що йде в Дніпро плесами і озерами ...» [9, с. 574]. Саме тут вони, переправившись на лівий берег, бачили «... по річці на вигідних і на зручних місцях багато капищних і домових кам'яних старих селищ Кримських татар, які від давніх років зруйнувалися вщент, лише башта кам'яна ціла. І про ті житла питали ми згаданих Кримських гінців, які нам повідали: що ті місця здавна Кримського Хана Мамаю, а запустили й розорилися і перенеслися за Перекоп, коли переміг його Мамаю Хана зі всіма його бусурманськими силами, на Куликовому-полі, на річках на Дону і на Непрядві, блаженної пам'яті Великий Князь Дмитро Іванович Московський» [9, с. 574].

За примітками М. Мурзакевича, це зруйноване поселення відноситься до XIII ст., «... коли східний торговий шлях, через місто Крим (що тепер Ескі-Крим) а потім через Кафу і Тавань, йшов на Київ» [9, с. 574]. Але московські послы чітко вказують, що до Дніпра вони не підходили, а вже по обіді 15 жовтня вийшли до витоків «Молочних Вод». Рухаючись вздовж правого берега р. Молочної, 16 числа місяця ночувала вже на вершинах «перших-Утлюків». Вийшовши пообідні наступного дня до «других Утлюків», послы надвечір дійшли до урочища Чорний колодязь (Херсонська область — М. Єльников), а далі прямували вже до Перекопу [9, с. 575]. Значно пізніше Д. І. Яворницький, реконструюючи Муравський шлях за «Статейним списком» відзначав, що послы до Сум їхали Батуринським шляхом, а потім звернули на Муравський. Він вказує, що від верхів'я р. Кінські Води цей шлях прямував до р. Токмак, а потім на сучасні села Пришиб і Троїцьке (Запорізька

область — М. Єльников) [10, сс. 236 — 241]. Але жодного разу дослідник не згадує річку Овечі Води. Отже, бачимо певні розбіжності в аналізі, як свідчень «Статейного списку», так і ділянки маршруту суходільної магістралі Муравського шляху.

Відстань між річками Кінські Води і Овечі Води (півдня шляху) повинна бути незначною — не більше 10 — 15 км, якщо рахувати, що денний кінний перехід у ті часи дорівнювався 36 — 40 км. Але при відсутності в степу стаціонарних населених пунктів, де можливо змінити коней, а також враховуючи, що окрім вершників у складі посольської місії знаходилися ще й обози, швидкість пересування послів за день не перевищувала 20 — 30 км. Беручи до уваги, що р. Конка (Кінські Води) йде в широтному напрямку і завжди слугувала своєрідною межею з Кримським ханством, то можливо зіставити її з річкою Овечі Води за свідченнями 1680 р. Саме це може узгодити за вказаними уривками знаходження городища Кінські Води на лівому березі р. Жеребець (колишньої Мечетної, помилково названою Кінськими Водами) та обох берегах р. Конки, що виступає під назвою Овечі Води.

Отже, ці два джерела доводять, що в даному випадку мова йде про одну пам'ятку, розташовану на узбережжі річок Жеребець та Кінські Води (за «Статейним списком» — Овечі Води), однак вказуються різні береги Конки і різна локалізація Овечих Вод. Стосовно останньої, що впадала в Дніпро «плесами», і була вище, чи нижче Кінських Вод, немає переконливих писемних свідчень. Знаходимо лише міркування А. О. Скальковського, який сповіщає, що в Литовській Метриці 1542 р. відзначені кордони Великого Князівства Литовського з Перекопською землею: «А по тій стороні Тавані з Перекопською землею кордон вашої величності по Овечу-воду (чи не Кінську воду, або «Воловий Брід» в Таганрозькому градоначальстві?) і вверх цієї Овечої-води, і вверх Сомери (Самари) і вверх Оріца (можливо Орель) ...» [11, сс. 12 — 13].

Ю. П. Князьков на підставі опису шляху московських послів до Криму 1680 р., намагається зіставити Овечі Води з р. Карачекрак. Біля Кінських Вод М. М. Зотов і В. М. Тяпкин бачили залишки «мечеті» — першого міста поблизу сучасного с. Юрківки Оріхівського району Запорізької області. Друге «татарське» місто, на його думку, могло знаходитися між р. Карачекрак і балкою Бурчак Василівського району Запорізької області [12, сс. 39 — 40; 13, с. 28]. Тобто, за цим припущенням, посли повинні йти до Криму Чумацьким (Кримським) шляхом, що не узгоджується з напрямком руху місії. Крім того, р. Карачекрак ніколи не фігурувала як кордон в жодному міждержавному документі.

За місцевою легендою, на лівому березі р. Конки (Кінських Вод), де сьогодні розташоване с. Юрківка Оріхівського району Запорізької області, була колись «татарська фортеця», біля якої виріс аул з мечеттю. Після приєднання цієї території у 1774 р. до Російської імперії тут, на місці колишнього «татарського» аулу чи якихось «татарських» споруд виникло поселення, що носило на мапах першої половини — середини ХІХ ст. назву Аул (з 1865 по 1921 р. — село Білецьке). У праці єпископа Таврійського і Сімферопольського Гермогена другої половини ХІХ ст. вказується, що з південно-західної сторони до села Аул примикав «пагорб Москов або Мечеть, на якому було в давні часи татарське селище з мечеттю» [14, с. 222]. За свідцтвами місцевих жителів, до 1968 р., коли територія пагорба Мечеть-Могила (має також ще одну місцеву назву — Лиса Гора) ще не була залісна, на мису, утвореному відрогами балки Московської знаходилися залишки трьох будівель (так званих церков), цегляні стіни яких збереглися на висоту до 1 м. Однак, під час насадження лісу вони були зруйновані.

Отже, писемні джерела засвідчували існування якихось давніх цегляних споруд на берегах річок Конки і Жеребця, в межах двох населених пунктів — сіл Кірове і Юрківка Оріхівського району Запорізької області. Важливим свідченням для нас є проходження через цю ділянку у XVII ст. важливого шляху, що йшов суходолом з території Московського князівства до Кримського ханства, був найкоротшим і ним користувалися також кримські гонці.

Значно розширюють джерельну базу з локалізації городища Кінські Води мапи XVI — XVIII ст. В італійських картографічних джерелах XVI ст. на лівому березі Кінських Вод позначено якесь місто під назвою «Negropon» («Мертве місто»), з яким можна ототожнити золотоординське городище Кінські Води. Карта «Тавріка Херсонеська, у наш час звана Перекопською або Газарією», де відзначено місто, походить з атласу італійського картографа Герарда Меркатора та друкувалася у його прижиттєвих атласах 1578, 1585 і 1589 рр. Мапа є фрагментом великої карти Європи Г. Меркатора 1554 р. При зображенні території вздовж Дніпра і в районі Придніпров'я автор частково використав карту Південної Сарматії Бернарда Ваповського 1507 р. [15, сс. 140 — 141].

Підтвердженням гіпотези про існування золотоординського міста є мапа військового походу російської армії напередодні чи під час російсько-турецької війни 1736 — 1739 рр., знайдена запорізьким краєзнавцем В. Г. Фоменком у Центральному державному Військово-історичному архіві СРСР м. Москви, що до цього часу лишається невиданою. На цій мапі городище розташоване між річками Мечетна (Жеребець) і Конка. При впадінні р. Мечетної у р. Кінські Води (Конку) на території близько 17 гектарів (1,12 x 1,5 км) умовними літерами помічено 38 підвищень. Умовні позначки пояснює легенда до мапи. Серед підвищень латинськими літерами позначено 4 вцілілі мечеті (мавзолеї?), з яких військовими інженерами були зняті фасади і плани, тобто креслення. Вказано також 6 «мечетей», які, згідно вказівці, на той час були вже зруйновані і від них збереглися лише фундаменти будівель. З решти підвищень відзначено якийсь штучний рів 43 x 54 м, іншими знаками вказані кургани. Тому ця карта є однією з найбільш змістовних відносно розташування золотоординського городища між річками Жеребець і Конка. Нажаль, креслення з планами будівель знайти поки що не вдалося.

Після закінчення російсько-турецької війни 1736 — 1739 рр. і підписання Белградського миру річка Кінські Води стає безпосереднім кордоном між Кримським ханством і Російською імперією. В цьому регіоні стикаються інтереси росіян і запорозьких козаків, останні з яких заснували на цій території свої зимівники ще на початку XVIII ст. Згідно межового запису від 22 жовтня 1705 р. між Росією і Туреччиною, правий берег Конки став формальним кордоном між Вольностями запорозького козацтва і Кримським ханством. З цього часу Російська імперія приділяє значної уваги цьому кордону, шляхи з якого йшли далі у Крим і в межі Молдавії та Валахії, де у першій — третій чверті XVIII ст. відбувався головний театр бойових дій між Росією і Туреччиною.

Через ділянку, де знаходиться городище Кінські Води, постійно переходять російські війська, що лишають після себе значну картографічну базу. Так, на мапі російського інженер-полковника 1751 р. де Боксета «Генеральная карта по реке Днепру до Очакова и по степи до Азова с показанием новой Сербии со слободским казачьим поселением и с Украинской линией, також Турецкой областью и Польского владения с Российской империей границ» на правому березі Кінських Вод, біля місця впадіння в Конку р. Жеребець позначено чотири мечеті. Крім того,

одна з мечетей вказана на лівому березі Кінських Вод, ближче до Дніпра (поблизу сучасного с. Веселянка).

Єдиною мапою, де вказано три «мечеті» на правому та ще одна на лівому березі Конки, є «Операционная карта 1769 г.». Карта складена на підставі військових походів 1736 – 1739 рр. генерал-фельдмаршалів графів Б. Мініха і П. Лассі, де відзначено маршрут руху армії з Ізюму на дніпровський перевіз до Карай-Тебеня (сучасне с. Михайлівка Херсонської області) через р. Конку.

У зв'язку з рішенням про будівництво Нової Дніпровської лінії кількість мап узбережжя Конки значно зростає, однак, у більшості з них відсутні вказівки про поширення городища на лівий берег р. Конка. Військові картографи приділяли увагу переважно правому, так званому «руському» берегу річки, а лівий – «татарський» берег, скоріш за все, їх не цікавив. Змінюється число позначених тут мечетей. Так, на мапі «Пограничная карта Российской и Турецкой империй и Польши сочиненная по новейшим известиям при Академии наук адъютантом Е. Ф. Шмитом 1769 г.» відзначено лише дві мечеті на лівому березі р. Жеребець (правому березі Кінських Вод).

Для наступу на Вольності запорозького козацтва 10 травня 1770 р. Військова колегія Російської імперії затвердила пункти під назвою «Об устройстве линии по рекам Берде и Московке». 2 вересня 1770 р. імператриця Катерина II підписала Указ про створення Дніпровської укріпленої лінії. Керівництво держави проєтувало розгорнути величезне будівництво. Між Дніпром, Азовським морем по рікам Мокра Московка, Кінські Води та Берда на відстані 30 км одна від одної мали постати сім земляних фортець. У межі Великого Лугу, по берегам Дніпра посилалися експедиції з числа російських солдат у пошуках «дармового будматеріалу» [16, сс. 42 – 44]. Вірогідно, з цією метою будівництво однієї з фортець – Микитинської, планувалося біля правого берега р. Жеребець. В подальшому цей проєкт було переглянуто, але на одній з генеральних карт Дніпровської укріпленої лінії від 1772 р. в цьому районі залишилися позначки двох «мечетей».

Отже, більшість картографічних джерел XVI – XVIII ст. відзначають розташування між правим берегом р. Кінські Води і р. Жеребець залишків якихось споруд, що позначаються мечетями. Всі вони концентруються в межах сучасних сіл Кірове і Юрківка Оріхівського району Запорізької області.

Щодо археологічних джерел, то до початку 90-х рр. XX ст. не було жодних археологічних розвідок чи розкопок у означеному регіоні. Було лише відомо за даними В. Г. Фоменка про випадкові знахідки при будівництві господарчого комплексу на пів-нічно-західній околиці с. Кірове випаленої цегли-плінфи, вкритої поливою [2, с. 58].

У 1992 р. до Запорізького обласного краєзнавчого музею надійшла інформація про грабіжницький шурф на пагорбі Мечеть-Могила, що знаходиться на лівому березі р. Кінські Води, за 0,4 км на південний захід від с. Юрківка Оріхівського району, напроти с. Кірове. Наступного року співробітниками Запорізького обласного краєзнавчого музею – І. Р. Тихомоловою і З. Х. Попандопуло грабіжницьку яму було розширено і на її місці закладено шурф 3 x 3 м. В результаті робіт відкрито залишки цегляної будівлі на кам'яному фундаменті. Серед знахідок значну кількість представляли плитки з кашину, вкриті білою й жовтою поливою [17, сс. 38 – 40]. Відзначимо, що слово «кашин» перського походження і означає скло. Це дуже широкий термін для позначення напівфаянсу, у склад якого входили біла глина, пісок і кварцит. Кашинні вироби з'явилися у домонгольському Ірані були

поширені у XII — XIV ст. Для Золотої Орди було характерне широке використання виробів з кашину [18, сс. 414 — 415], запозиченого з Персії, в тому числі для оздоблення будівель суспільного призначення або мавзолеїв заможних чи видатних осіб, що сповідували іслам. В тому ж 1993 р. до експозиції ЗОКМ з с. Кірове потрапила архітектурна деталь з різьбленого вапняку [19, с. 6]. Це невелика підтрикутна плита з орнаментальною композицією у вигляді переплетених рослинних пагінців. Рослинний мотив має сельджуцькі (малоазійські) корені. Він був поширений на пам'ятках Криму першої половини XIV ст., близький орнаментиці порталу мечеті Узбека золотоординського періоду [20, с. 166, рис. 73, 4].

Стиль і окремі елементи декору дуже схожі на орнамент капітелі колони з вапняку від мечеті, що була передана 2005 р. мешканцем с. Юрківка археологу з м. Токмака В. М. Саєнку. Аналіз, проведений дослідниками дозволив встановити, що капітель датується золотоординським періодом, за орнаментациєю вона близька кримським зразкам, зокрема мечеті Узбека 1314 р. із м. Старий Крим і відноситься до сельджуцького стилю. Не визначаючи остаточну дату, автори зауважили, що вона молодше від колон порталу мечеті хана Узбека першої половини XIV ст. [21, с. 287]. Нажаль, ця унікальна знахідка й нині зберігається у приватній колекції токмацького дослідника.

Археологічними розвідками ЗНУ 2007 р. на пагорбі Мечеть-Могила встановлено, що поселення на цій ділянці займає площу близько 1,76 га (145 x 122 м). При огляді пам'ятки виявлено п'ять підвищень висотою до 0,4 м, де на поверхні зафіксовано скупчення битої цегли-плінфи квадратної форми, характерної для золотоординського періоду, вапнякового розчину, плиток з кашину, фрагментів будівельних деталей з вапняку і пісковика. Серед інших знахідок — фрагменти чавунного казана і керамічних виробів. Частина цих знахідок походила з двох грабіжницьких шурфів, де окрім цегли і фрагментів вапнякового розчину, відзначено велику кількість битих кашинних плиток, вкритих поливою білого, жовтого, блакитного, синього, червоного, ультрамаринового і зеленого кольорів. В ході розвідок також локалізовано один з мавзолеїв часів Золотої Орди в с. Кірове, що знаходиться на присадибній ділянці по вулиці Чапаєва [22, сс. 10 — 13].

Початок широкомасштабних розкопок пам'ятки було розпочато у 2008 р. спільною експедицією Оріхівського загону археологічної експедиції ЗНУ і громадської організації «Нова археологічна школа». За два польових сезони археологічних досліджень на площі 121 м² була відкрита частина східної цегляної стіни будівлі довжиною більш як 11,5 м. Стіна знаходилася на високому фундаменті з підроблених крупних блоків вапняку. Цегла між собою кріпилася за допомогою глинистого розчину, але на окремих ділянках зустрічається використання вапнякового розчину. Долівкою слугувала цегляна викладка, зміцнена зверху товстим шаром гіпсу. У південній частині розкопу відкрита база напівколони з вапняку округлої форми, що могла слугувати частиною архітектурної деталі. Деякі цеглини мали у верхніх кутах «плечики».

Східна стіна висотою близько 5 — 5,5 м, на внутрішній стороні була прикрашена деталями фігурного алебастру або гіпсу (ганчу) у вигляді панно та вузьких подовжених обойм зі вставленими різнокольоровими кашинними плитками, що утворювали геометричний і рослинний орнамент. Більшу схожість за орнаментом виявляють ганчеві обойми з Селітренного городища, що був першою столицею Золотої Орди — Сарай-Бату. Без сумніву, ця будівля була за часів Золотої Орди визначною суспільною спорудою, вірогідно, мечеттю.

Таким чином, всі існуючі писемні, картографічні і археологічні джерела підтверджують гіпотезу про існування на обох берегах р. Кінські Води та її притоки р. Жеребця залишків золотоординського міста XIV ст., в межах населених пунктів Кірове і Юрківка Оріхівського району Запорізької області. Все це дозволяє зіставити цю пам'ятку з золотоординським городищем, що відоме у науковій літературі як Кінські Води. Але справжня назва цього міста поки нам невідома. І хоча дослідження цієї унікальної для Запорізького краю археологічної пам'ятки тільки розпочалися, значення її надзвичайно велике, а отже можливі нові відкриття. Вже зараз можемо стверджувати, що за часів Золотої Орди наш край не був «диким полем», через нього проходила північна ділянка Великого шовкового шляху. Етнічний склад золотоординських міст був надзвичайно строкатий, серед мешканців були зігнані та захоплені в полон майстри й ремісники, в тому числі з території Київської Русі. Найбільшу схожість пам'ятка має з містами Золотої Орди на Волзі і Кримського півострову. З'ясувати період існування цієї унікальної для Запорізького краю пам'ятки — справа часу.

Бібліографія

1. Фоменко В. Г. Таємниця таврійської річки / В. Г. Фоменко // Комсомолец Запоріжжя. — 1969. — 18 березня.
2. Фоменко В. Г. Звідки ця назва? / В. Г. Фоменко. — Дніпропетровськ : Промінь, 1969. — 103 с.
3. Фоменко В. Г. Кишени, ошибочно названные мечетями / В. Г. Фоменко / Архів ЗОКМ.
4. Егоров В. Л. География городов Золотой Орды / В. Л. Егоров // СА. — 1977. — № 1. — С. 114–125.
5. Егоров В. Л. Историческая география Золотой Орды в XIII–XIV вв. / В. Л. Егоров — М. : Наука, 1985. — 246 с.
6. Федоров-Давыдов Г. А. Монгольское завоевание и Золотая Орда / Г. А. Федоров-Давыдов // Археология СССР. Степи Евразии в эпоху средневековья. — М. : Наука. — 1981. — С. 229–239.
7. Федоров-Давыдов Г. Некоторые итоги изучения городов Золотой Орды на Нижней Волге / Г. Федоров-Давыдов // Татарская археология. — Казань. — 1997. — № 1. — С. 88–100.
8. Книга Большому Чертежу / [Под ред. К. Н. Сербиной]. — М. — Л. : Из-во АН СССР, 1950. — 228 с.
9. Мурзакевич Н. Список со Статейного списка Великого Государя его царско-го величества посланников: стольника и полковника и наместника переяславского Василия Михайлова сына Тяпкина, дьяка Никиты Зотова, писана со слов, чрез огонь, в Цареве-Борисове-городке, в нынешнем во 1681 г. мая в день / Н. Мурзакевич // ЗООИД. — Одесса, 1848. — Т. 2. — С. 568–658.
10. Эварницкий Д. И. Вольности запорожских козаков / Д. И. Эварницкий. — СПб., 1898. — 405 с.
11. Скальковский А. Опыт статистического описания Новороссийского края. — Ч. I. География, Этнография и Народосчисление Новороссийского края / А. Скальковский. — Одесса, 1850. — 302 с.
12. Князьков Ю. П. С. I. Мишецький про давні городища і поселення в Запорізькому краї / Ю. П. Князьков // Наукові праці історичного факультета

- ту Запорізького державного університету. — Запоріжжя : Просвіта, 2001. — Вип. X. — С. 36 — 44.
13. Князьков Ю. П. Запорізька область. Історико-географічний і топонімічний словник (Василівський, Вільнянський, Гуляйпільський, Запорізький, Новомиколаївський райони) / Ю. П. Князьков. — Запоріжжя : Тандем-У, 2004. — Вип. I. — 320 с. + додатки.
14. Гермоген. Таврическая епархия. Гермогена, епископа Псковского и Порховского, бывшего Таврического и Симферопольского / Гермоген. — Псков, 1887. — 524 с.
15. Ваврич М. Україна на стародавніх картах. Кінець XV — перша половина XVIII ст. / М. Ваврич, Я. Шашкевич, У. Кришталович. — К. : ДНВ Картографія, 2006. — 208 с.
16. Бойко А. В. Археологічні старожитності Великого Лугу в джерелах XVIII століття / А. В. Бойко // Археологический вестник. — Запорожье, 1992. — № 3. — С. 42 — 44.
17. Попандопуло З. Х. Отчет об охранных исследованиях в Запорожском, Васильевском и Ореховском районах Запорожской области в 1993 г. / З. Х. Попандопуло, И. Р. Тихомолова / Архив ЗОКМ. — Спр. 2960. — 42 с.
18. Волков И. В. Об определении керамики и азовском сосуде в технике «минаи» / И. В. Волков // Историко-археологические исследования в г. Азове и на Нижнем Дону в 2005 г. — Азов, 2006. — Вып. 22. — С. 410 — 426.
19. Тихомолова И. Р. Поселение и могильник XIV в. у с. Верхняя Криница / И. Р. Тихомолова // ДСПК. — 1997. — Т. VI. — С. 5 — 9.
20. Айбабина Е. А. Декоративная каменная резьба Каффы XIV — XVIII вв. / Е. А. Айбабина. — Симферополь : СОНАТ, 2001. — 280 с., ил.
21. Саєнко В. М Знахідка капітелі колони часів Золотої Орди в Нижньому Подніпров'ї / В. М. Саєнко, С. Г. Дзюба // «Причорноморье, Крым, Русь в истории и культуре». Материалы III Судакской міжнар. науч. конф. — Київ — Судак : Академперіодіка, 2006. — Т. II. — С. 284 — 289.
22. Єльніков М. В. Звіт про археологічні розвідки басейну р. Конка Оріхівського району Запорізької області в 2007 р. / М. В. Єльніков / Науковий архів ІА НАН України. — К., 2008. — 50 с.

Єльніков М. В.

К локализации золотоординского городища Конские Воды

В статье рассматривается источниковедческая база по проблеме локализации городища Конские Воды золотоординского периода. На основании анализа письменных, картографических и археологических данных установлено, что памятник располагался в месте слияния рек Жеребец и Конка, у сел Кирово и Юрковка Ореховского района Запорожской области.

Elnikov M. V.

To the localization of Golden Horde settlement Konskie Vodi

Source study base of the problem of localization of settlement Konskie Vodi which belongs to a period of Golden Horde is discussed in the article. It is known that the monument was situated in the place of confluence of the rivers Gerebec and Konka, near the villages Kirovo and Urkovka, orehovskij region, Zaporogskaya oblast, on the ground of analysis of the written cartographical and archeological facts.

БЕЗПЕКА РУХУ ДНІПРОВСЬКИМИ ПОРОГАМИ В ОСТАННІЙ ЧВЕРТІ XVIII СТОЛІТТЯ

Остання чверть XVIII ст. принесла Росії проблему освоєння і якнайшвидшого включення в систему економічних відносин держави завойованих територій. Ці питання не могли успішно вирішитися без розвитку і вдосконалення мережі шляхів, яких на той час в Південній Україні було не так вже і багато. Тому всі погляди були спрямовані на найбільшу річкову артерію регіону — Дніпро. Він пов'язував лісисті та сільськогосподарські райони російських, білоруських та українських земель з південними степовими територіями і Чорним морем, що зумовило зростання його ролі наприкінці XVIII ст. саме в якості водного шляху. Це було закономірно, зважаючи на багатовіковий досвід судноплавства Нижнім Дніпром. Поступово річковий транспорт став головним перевізником товарів в регіоні і не втрачав лідируючих позицій до самого будівництва в другій половині XIX ст. залізниць. В енциклопедичних виданнях початку позаминулого століття ріку Дніпро називали «самым полезным и главным путем к судоходству» півдня Росії [1, с. 217]. За таких умов все більшого значення набувало питання безпеки руху на водному транспорті.

Найбільш актуально на Нижньому Дніпрі питання безпеки руху поставало на Дніпровських порогах. Саме на цьому відносно невеликому відрізку ріки зосереджувалася велика кількість природних перепон, що ускладнювала, а досить часто взагалі припиняла рух рікою. Зокрема йдеться про пороги, забори, надводні і підводні камені, мілини, острови і таке інше. Тому дотримання жорстких мір безпеки було запорукою безперебійного руху порогами.

В цілому безпека руху ґрунтується на заходах, націлених на запобігання аварій та пом'якшення їхніх наслідків, у випадку, якщо аварії уникнути не вдалося. Система цих заходів, в свою чергу, включає в себе підготовку і навчання учасників руху, вдосконалення конструкції плавальних засобів, а також покращання умов судноплавства (поглиблення або випрямлення фарватеру, ліквідацію різноманітних перешкод, а також влаштування зручних портів, стоянок для суден та пристаней тощо). Недотримання бодай однієї з цих складових могло стати причиною пошкодження корабля або вантажу, іншими словами аварії [2, с. 10]. Дуже часто її наслідки тягнули за собою великі збитки, пов'язані з частковою або повною втратою вантажу чи товару, його псуванням, пошкодженням або втратою судна і, що особливо прикро, людей. Тому безпека руху є одним з найважливіших елементів функціонування водного шляху, показником його затребуваності, рівня розвитку і культури користування.

Досліджуючи це питання, слід враховувати, що значна кількість літератури торкається проблематики безпеки руху на Дніпровських порогах одночасно і опосередковано, і безпосередньо. Перше явище пов'язане з тим, що інтерес до порогів на Дніпрі, а отже і переважна більшість робіт про них, виник саме завдяки проблемі судноплавства. Друге пов'язане з тим, що автори не висвітлюють безпеку руху як комплексне питання, зосереджуючи свою увагу переважно на одному з її аспектів — природно-географічному. Це породило цілу низку робіт описового характеру, що показує пороги однобоко, лише як заваду для судноплавства. До таких робіт, в першу чергу слід відносити статті зі словників, таких

як «Словарь географическій Россійскаго государства, описывающій Азбучнымъ порядкомъ» [1] та енциклопедичного словника Брокгауза і Ефрона [3]. Цінні характеристики Дніпра можна зустріти у «Военно-статистическомъ обозреніи Россійской имперіи» за 1850 р. [4] та в «Матеріалахъ для военной географіи и военной статистики Россіи, собранныхъ офицерами генеральнаго штаба» за 1863 р. [5]. Відчутним кроком вперед у вивченні порогів стала книга А. С. Іловайського «Днѣпровскіе пороги» (1911), в якій він ретельно описав сутність поняття «пороги», походження порогів на Дніпрі, їх характеристику, роботи, що велися для покращання судноплавства, історію судноплавства на порогах та багато іншого [6]. Економічні збитки підприємців від Дніпровських порогів описує в своїй книзі «Днѣпровскіе пороги и ихъ вліяніе на торговые сношенія При-Днѣпровскаго района» (1885) А. Г. Фосс [7]. А. Н. Улісsov у статті «Пути сообщения» наголошує на тому, що Дніпровські пороги поділяють ріку ніби на дві частини, кожна з яких має свій власний флот і розвивається окремо одна від одної [8, с. 420].

Деяко інший характер має науково-технічна література, основною метою якої став пошук рішень поліпшення судноплавства на цьому невеликому, але водночас непростому відрізку шляху. Наприкінці XIX ст. вийшла книга П. Герасимова «О благоустройствѣ Приднепровскаго края» (1898), загальним контекстом якої була потреба негайного покращання умов судноплавства порогами [9]. У 1911 році вийшов 26 випуск «Матеріаловъ для описанія русскихъ рекъ и исторіи улучшенія ихъ судоходныхъ условій», в якому розглядався проект покращання судноплавних умов на Дніпровських порогах, запропонований інженерами А. М. Рундо та Д. І. Юскевичем [10]. В цьому ключі написані і роботи І. Г. Александрова «Гидрометрические данные порожистой части реки Днепра» (1925) [11] та К. Л. Пентковського «По вопросу обь улучшеніи условій судоходства въ Днепровскихъ порогахъ» (1887) [12].

Ще однією лінією дослідження порогів є культурно-історичний напрямок. Найпомітнішими роботами цього напрямку стали «Поѣздка въ Южную Россію. Очерки Днѣпра» (1863) О. С. Афанасьєва-Чужбинського [13], «Съ береговъ Днѣпра» (1905) Я. П. Новицького [14] та «Дніпрові пороги» (1928) Д. І. Яворницького [15]. Не дивлячись на те, що проблема безпеки руху лунає і в їхніх роботах, акцент вони роблять все-таки на культурно-історичний, фольклористичний аспект Дніпровських порогів.

Немаловажний бік функціонування Дніпра в якості шляху і Дніпровських порогів як його невід'ємної частини на сторінках своїх публікацій підіймають А. С. Іловайський та А. В. Бойко. Вони пишуть про дніпровських лоцманів — людей, які уособлювали собою безпеку руху на порогах. В книзі «Днѣпровскіе лоцманы» А. С. Іловайський намагається прослідкувати історію виникнення лоцманської служби на Дніпрі, її структуру та процес підготовки нових професійних кадрів [16]. А. В. Бойко в статті «До історії Дніпровських лоцманів» наводить цікаві документи щодо діяльності лоцманів в останній чверті XVIII ст. [17].

Дослідження, в яких чітко окреслюються корабельні аварії, їх причини, наслідки та інші непередбачені ситуації на водних шляхах, зустрічаються вкрай рідко. Ще менше робіт означеної тематики, що стосувалися б Дніпра та особливо його порогів. В книзі вже згадуваного вище А. С. Іловайського «Днѣпровскіе пороги» в додатках міститься таблиця з даними про корабельні аварії на порогах, з зазначенням типу суден, місця аварії, а також кількості та цінності вантажу. Таблиця охоплює період з 1877 до 1908 рр. [6].

Таким чином, тема безпеки на порогах залишається маловивченою до сьогодення. Однорічність висвітлення означеного питання у історіографії ХІХ — першої половини ХХ ст. створює певну стереотипність сприйняття образу Дніпровських порогів, як нездоланної перешкоди. Але чи так це було в дійсності? В даній статті здійснена спроба комплексного дослідження безпеки руху на порогах.

І справді, головну небезпеку на Дніпровському водному шляху наприкінці ХVІІІ ст. і впродовж наступних більш ніж ста років становили саме Дніпровські пороги. Порожиста частина починалася в 16-ти км нижче міста Катеринослава і тривала близько 66 км. Високі, круті і обривчасті береги на порогах здіймалися в спекотні місяці на 64 м над поверхнею води. Вони ніколи не затоплювалися під час повеней, за виключенням кількох низинних місць. Ширина ріки тут коливалася від 320 м (Вовче горло) до 1,8 км, а глибина влітку не перевищувала 1,8 м [3, сс. 799 — 800]. Але окрім них у верхній і нижній течії Дніпра було чимало інших перепон у вигляді піщаних кіс, мілин, островів, перекатів та забор. Наприклад, вище Катеринослава нараховувалося близько 300 островів та 12 забор, а протягом трьох місяців, починаючи з липня, глибина на окремих ділянках не перевищувала 0,9 — 1,2 м [3, сс. 795 — 798]. В той же час нижче Олександрівська головну небезпеку представляли більше 50 перекатів та розкидані руслом камені [18, спр. 65, арк. 4 — 5]. Більш того, статистика кінця ХІХ ст. повідомляє всього про 0,4 % невдалих спроб подолати Дніпровські пороги [6, дод., сс. 1 — 16]. Найбільше аварій траплялося на Ненаситецькому порозі. Майже вісім з десяти суден, що потрапляли у аварії на Дніпровських порогах, розбивалися саме тут. Це складає приблизно 76,8 % всіх аварій на порогах. 11,6 % суден затонули на Старо-Кодацькому порозі, 4,3 % — на Волнигському, 2,9 % — на Лоханському і по 1,5 % — на Вільному і Звонецькому порогах [6, дод., сс. 1 — 16]. На плесах між порогами часто траплялися забори. Найнебезпечнішою з більш ніж тридцяти забор була Воронова забор, на якій розбивалося близько 1,5 % суден [6, дод., с. 9].

Відносно непогана статистика свідчить про те, що 99,6 % суден проходили пороги без зайвих ускладнень. Але проблема долання порогів полягала в іншому, а саме в наслідках цих аварій. Так, найпоширенішими видами корабельних аварій нижче порогів були зіткнення з підводним камінням і дуже рідко — потрапляння на мілину [19, спр. 37, арк. 1 — 6]. Їх причинами були переважно погані погодні умови, а наслідками — невеликі ушкодження корабля, котрі швидко можна було усунути. Натомість наслідки аварій на порогах були найтяжчими. Судна, що тут розбилися, рідко можна було відновити для подальшої експлуатації. Вантаж, разом з уламками корпусу човна, підхоплювала стрімка течія і швидко розносила на велику відстань, продовжуючи їх бити об каміння. Таким чином, судовласники втрачали судно, а власники вантажу терпіли великі збитки. Внаслідок цього лоцмани часто не наважувалися пропускати через пороги навантажені судна. Тому спускали тільки плоты, а також порожні невеликі барки й кораблі, а товари вивантажували біля гирла Самари і перевозили до міста Олександрівська суходолом [1, с. 220; 6, с. 84].

Зменшити кількість аварій на порогах були покликані Дніпровські лоцмани. Ще у 1656 р. для проходу суден через Дніпровські пороги була створена берегова сторожа з мисливців-лоцманів [16, сс. 3 — 4]. Після ліквідації у середині 70-х рр. ХVІІІ ст. Січі лоцманська служба самоліквідувалася, паралізувавши рух рікою на кілька років. Врешті, початок будівництва Херсону, а потім і Чорноморського флоту змусили російський уряд якнайшвидше вирішувати транспортне питання. З 1777 р. розпочав-

ся активний пошук лоцманів, що призвів до створення у 1785 р. нової лоцманської служби [16, с. 5]. У 1789 р. М. Л. Фалєєв виклав у своєму рапорті Г. О. Потьомкіну необхідні міри щодо нормального функціонування лоцманської служби на Дніпрі. Серед головних пунктів рапорту значилися створення верфі, пристані, комор для товарів, а також доведення кількості лоцманів до 120 осіб [17, сс. 36 – 39].

Окрім, безпосередньо, проведу суден через пороги, дніпровські лоцмани також займалися вивченням фарватеру та модернізацією човнів. Судна, що причалювали до Лоцманської Кам'янки або Кодаку, як правило, були непристосованими для проходження порогів. Лоцманам доводилося посилювати їх конструкцію та змінювати кермові механізми. Так, наприклад, під час мандрівки імператриці Катерини II, для того, щоб провести її флотилію через пороги, лоцмани були змушені замінити кермові механізми на звичайні стерна «что похожи были на широкую, длинную деревянную лопату из одного бревна вытесанную» [20, с. 20]. В подальшому планувалося доручити чорноморському правлінню зробити креслення суден, пристосованих для природних умов Півдня (в тому числі і до порогів) і розіслати їх у найбільші суднобудівні центри Білорусії та у Брянськ [17, с. 38]. Таким чином намагалися одразу вирішити дві проблеми: по-перше, зміцнити судно ще на етапі його будівництва, а по-друге, зекономити час на модернізації човнів перед проходженням порогів.

Важливе місце у дотриманні безпеки руху займала й підготовка нових кадрів для лоцманської служби. Офіційно учнів брали з 18 років, але процес навчання починався в 10 – 12 років. По закінченню кожен потенційний лоцман здавав суворий іспит, після якого міг бути прийнятий до служби [16, сс. 22 – 24]. Навчались лоцманській справі, як правило, діти діючих лоцманів, «чтобы они знали совершенно ход реки Днепра, глубину и мелкость оной, также весенний, летний и осенней воды, пороги явные и потаенные, корчи или камни, или мели, по коим надобно вести судно ...» [17, сс. 36 – 39]. Тому секрети орієнтування і ведення судна у порогах передавалися у спадок, з покоління в покоління.

Окрім організації лоцманів, проблему безпеки руху на порогах намагалися вирішити за допомогою розчищення русла і будівництва каналів. Ця тема вже не була новою, адже ще Петро Перший волів бачити Дніпро абсолютно безпечним. Запропонований тоді капітаном Перрі проект був розрахований на 12 років і передбачав будівництво 50 кам'яних шлюзів. Однак, у царя не було часу стільки чекати і плани будівництва на порогах відклали на далеке майбутнє [21, с. 44].

Наприкінці XVIII ст. до цього питання повернулися знов. У 1780 р. прем'єр-майор М. Л. Фалєєв за власний кошт розпочав розчистку фарватеру на Дніпровських порогах [17, с. 35]. Тоді окремі великі камені, що найбільше заважали судноплавству, підривали за допомогою вибухівки. Роботи розпочали влітку, коли рівень води в Дніпрі і інтенсивність руху були найменшими. 16 серпня 1780 р. шість «пилщиковъ с пилами і всіма принадлежностями» з Царичанського повіту мали прибути у розпорядження М. Л. Фалєєва до Катеринославу [22, спр. 596, арк. 1]. Звідти на розчистку порогів направляли і ковалів. Робочих наймали з власним інструментом та запасом провіанту. Для керування роботами при Старо-Кодацькому порозі була створена спеціальна контора [22, спр. 1128, арк. 1].

Нажаль, відчутного покращання розчистка фарватеру не принесла, тому пізніше, у 1795 р., з'явився новий проект інженера Ф. де Воллана, за яким окрім розчищення русла пропонувалося влаштування у Кодацькому, Сурському, Лоханському та Ненаситецькому порогах каналів зі шлюзами. Виконувати проект

доручили все тому ж М. Л. Фалєєву, який на той час вже мав багатий досвід роботи на порогах. Перший канал було споруджено у 1799 р. у Ненаситецькому порозі, там же у 1803 – 1805 рр. встановили і двокамерний шлюз. Інші канали будували вже без шлюзів. Останній з них з'явився у 1810 р. [6, сс. 86 – 87].

Прикро визнавати, але через похибки у проектуванні канали виявилися дуже незручними і такими, що не відповідали вимогам лоцманів. По-перше, невдалим було місце розташування каналів. Їх спорудили біля лівого берега, осторонь головного водного потоку, в той час, як старий козацький хід проходив поруч з протилежним правим берегом. Тому, для того, щоб увійти в канал, лоцманові потрібно було прикласти чимало зусиль, вириваючись з головного водного потоку. По-друге, незручними були і входи-виходи з каналів. Нерідко плоти розбивалися на самому вході у канал. По-третє, канали були заниженими і навесні часто повністю вкривалися водою. Всі ці незручності змушували лоцманів направляти барки старим ходом. Наступна спроба покращити умови судноплавства у порогах була здійснена В. Шишовим тільки у 1824 р. [21, с. 45].

Окрім природних перепон, на судноплавців і судновласників очікувала інша небезпека – з боку місцевих жителів. У 1765 р. влада звернула увагу на свавілля мешканців сіл, що розташовувалися неподалік Боровицьких порогів. Вони користувалися важким становищем купців, що направляли свій товар до столиці, подекуди власноруч створюючи аварійні ситуації. «Когда барки (на) наносяхъ меляхъ и каменяхъ останавливаются то оные обыватели не допускають силою многлюдства служащихъ на баркахъ людей выгружать товары а принуждають купцовъ нанять ихъ выгружать за дорогую цѣну а сверхъ того ища себѣ большой прибыли сносятъ зимою съ береговъ каменя и бросаютъ ихъ по концамъ фарвартера въ средине жь онаго ставятъ утвердя подводною стяги отъ которыхъ дѣлается какъ и отъ подводныхъ большихъ камней и такъ лоцманы увидя струи и опасаясь чтобъ не разбить барку поворачиваютъ судно въ сторону на брошенные по концамъ фарвартера камни на которые барка садится или отъ оныхъ разбивается ...». Тому, «... дабы впредь идущему на баркахъ въ Санкт-Петербургъ и другия мѣста купечеству таковыхъ примѣтокъ и притѣсненія ни от кого ни подъ какимъ видомъ чинено не было и въ судовыхъ рѣкахъ фарвартеры ничѣмъ не засаривали, губернаторамъ и воеводамъ въ своихъ подчиненныхъ местахъ неослабно смотрѣть и къ пресеченію сего вреда дѣлать по благоразсмотрѣнію своему учрежденіе потомъ во всемъ государствѣ публиковал печатными указами съ таковымъ подтвержденіемъ что виновные неотменно наказываны впредь будутъ» [23, спр. 1038, арк. 55].

Втім, проблема не була подолана. В останній чверті XVIII ст. з початком будівництва на півдні України міст і військового морського флоту, ліс у великій кількості пішов з Брянську та Вітебську до Києва, звідки місцеві купці «власним коштом» сплавливали його до Кам'янки або Кодаків. Найбільша концентрація руху приходилася на травень – початок червня. Великі потоки деревини, що хлинули в південний регіон, де дерево було у дефіциті, могли спровокувати нездоровий азіотаж серед місцевого населення. Будь-яка нестандартна ситуація в дорозі гіпотетично тягнула за собою неминучі збитки для судновласника і власника лісу і навпаки, великі прибутки для жителів сіл, поблизу яких трапилася пригода. Вилов деревини та інших товарів був одним зі способів виживання, а пізніше і заробітку, мешканців деяких сіл, що знаходилися на берегах Дніпра неподалік від порогів. О. С. Афанасьєв-Чужбинський, наприклад, повідомляє про мешканців

села Миколаївка, що розташовувалося біля Ненаситецького порогу, які, збираючи ліс, загублений під час проводу плотів через пороги, продавали його, заробляючи на цьому цілі капітали [13, сс. 105, 126]. Автор, ніби виправдовуючи шукачів легкої наживи, дивувався, «каким образом возможно благосостояние людей там, где какая-нибудь щепка продается чуть не на вес золота?» [13, с. 85].

Для того, щоб уникнути будь-яких непорозумінь у разі виникнення аварійної ситуації, власники лісу почали звертатися до влади з проханням («пропозицією») сприяти вирішенню конфліктних ситуацій, що могли трапитися в дорозі. Так, 1 червня 1778 р. на ім'я генерал-фельдмаршала сенатора П. О. Румянцева-Задунайського прийшла пропозиція «для охранения отправленных отсюда вниз рѣкою Днѣпромъ до Кайдаковъ состоящихъ по сю сторону пороговъ в девяти байдакахъ и пяти плотахъ заготовленныхъ на корабельное строение лѣсовъ и мачтовыхъ деревъ равно и для понужденій обявзавшихся въ случае имъ медленности командировать здешнего «б» баталіона поруччикъ Николай Григоровъ ... всего десять человекъ» [24, спр. 8606, арк. 1]. Такого роду пропозиції зустрічаємо і в інших місцях [24, спр. 8606, арк. 2 – 3, 5 – 6 зв., 18 – 18 зв.].

Існував і інший спосіб убезпечити себе і свій вантаж. Так, морських батальйонів поручик Т. Варапаєв у своєму рапорті київському обер-коменданту Я. В. Єлчанінову у 1779 р. повідомляє «о прибытии моемъ с восьмью байдаками из Брянска нагруженными материалами и что следуетъ мне плыть къ всемъ теми же работными до Кайдацкихъ доносилъ для всякихъ непредвиденныхъ случаевъ что чинено было мне въ всехъ местахъ вспоможеніе не имею на открытого указа чего ради вашего высокопревосходительства покорнейше прошу таковымъ повеленіемъ меня снабдить» [24, спр. 9030, арк. 2]. На це прохання було дане таке розпорядження за номером 544:

«Предъявитель сего морскихъ баталіоновъ поруччикъ Трифонъ Варыпаєвъ с командою и работными людьми отправленъ изъ Кіева водянымъ путемъ внизъ рѣкою Днѣпромъ до Кайдацкихъ для препровожденія отправленныхъ туда нагруженными восьми байдаковъ, того ради состоящимъ по берегу рѣки Днѣпра присутственнымъ местамъ и фарпостамъ командирамъ а въ селахъ и деревняхъ владельцамъ управителямъ прикащикамъ и старостамъ и всемъ до кого сие принадлежитъ предлагаю, естли иногда паче чаяніе помянутые байдаки по нещастію възнесетъ на мель или на карчу, то по объявленіи сего въ соблюдение высочайшаго ЕЯ ИМПЕРАТОРСКАГО ВЕЛИЧЕСТВА интереса чинить надлежащее вспоможеніе, и тотъ часъ давъ людей, снимать и ставить на воду. Въ противномъ же случае всякой могущей быть чрезъ то казне убытокъ взыманъ будетъ съ того, кто в семъ нужномъ случае пособія и вспоможенія делать не станетъ Кіевъ маія 1779 года» [24, спр. 9030, арк. 3].

Схожого листа отримав і морського флоту капітан-лейтенант П. Лежньов, що «съ находящимися въ ведомствѣ его работными людьми слѣдуетъ изъ Кіева внизъ рѣкою Днѣпромъ до Кайдаковъ для препровожденія отъправленныхъ туда въ шести плотахъ на корабельное строение лѣсовъ да одного съ разными нагруженными морскими матеріалами байдака» [24, спр. 9030, арк. 5].

Всі вищенаведені документи діяли в Малоросії вздовж Дніпровського водного шляху, починаючи від Києва до самої Кам'янки або Кодаку. Цілком імовірно, що в межах Азовської губернії діяли схожі правила. Всі ці листи свідчать про бажання влади попередити зловживання у випадку аварії кораблів зі стратегічним вантажем, а також бажання виконавців уникнути можливих збитків і відповідальності.

З одного боку вони підтверджують схожість проблем на Боровицьких порогах і на Дніпрі, з іншого — вказують на неабияку важливість вантажів, що перевозилися рікою. Адже вони призначалися для побудови життєво необхідного на Півдні флоту. Тому найменші втрати або затримки могли спровокувати зміщення графіків будівництва флоту.

В цій ситуації вихід у 1782 р. «Устава общества купеческого судоходства по рекам и морям» був досить доречним [25, спр. 2, арк. 27 — 54]. В ньому, зокрема, регламентувалися основні засади купецького судноплавства, а також давалися інструкції щодо дій у різних непередбачених ситуаціях. В окремих главах розроблявся алгоритм дій під час аварій та корабельних пригод.

Всі попередні устава, включаючи перший устав, складений К. Крюйсом у 1698 р. на взірєць голландського і датського, і перевиданий з незначними правками Петром I у 1710 р. під назвою «Инструкции и артикулы военному Российскому флоту», представляли собою здебільшого перелік проступків корабельних чинів і покарань за скоєні злочини [26, с. 101].

У 1720 р. вийшла «Книга Устав Морской о всем, что касается доброму управлению в бытность флота в море». Вона була складена на основі перекладів англійського, голландського, датського, французького та шведського уставів. В ньому йшлося про обов'язки і права всіх службовців на флоті, їх взаємовідносини і покарання за провини. В Уставі 1720 р. також були викладені правила внутрішнього корабельного благоустрою, встановлювався загальний порядок при плаванні цілого флоту. Доповненням уставу став «Регламент о управлении адмиралтейств и верфи; и о должностях коллегии адмиралтейской и прочих всех чинов при адмиралтействе обретающихся», виданий у 1722 р. [27].

Втім, не дивлячись на велику роботу, що проводилася на початку XVIII ст. в сфері морського законодавства, Устав 1782 р. став першим, в якому чітко виокремлювалися глави, присвячені корабельним аваріям та пригодам, а також спасінню товарів і людей. Він, доопрацьований у 1836 р., використовувався на флоті аж до XX ст. [38, с. 860].

Цей устав розрізняє чотири види корабельних аварій: 1 — проста і окрема, 2 — велика і загальна, 3 — мала, 4 — взаємна шкода. Під першим розуміли збиток судну або товару від погоди або іншого нещасного випадку, як то утиски або пригнічення, затримка місцевої влади, недогляд власника або найманих людей, від чого могло спричинитися загублення канату або мотузки, вітрила, якоря, щогли або будь-чого іншого, тощо [25, спр. 2, арк. 27]. Під другим видом розуміли збиток судну або вантажу заради спасіння їх а також людей у випадках звільнення від «рук неприятельских и воровских», під час захисту та оборони, або гибелі, відділення якоря, канату, щогли, або кидання їх у воду заради полегшення судна [25, спр. 2, арк. 27 зв.]. Малою аварією називали будь-який збиток судну або вантажу внаслідок виходу з порту чи пристані, як то лоцманська платня, привальні та відвальні гроші, огневі та інші збори, наймання шлюпок або людей для буксування, та інші портові витрати [25, спр. 2, арк. 46 зв.]. Четвертий і останній вид аварії — аварія взаємної шкоди — траплявся в разі зіткнення двох суден [25, спр. 2, арк. 46 зв.].

За уставом, судно, що на території Росії від бурі, необережності, необачності або незнання потоне, або сяде на камінь, мілину чи зійде на берег, або іншим чином розіб'ється, якщо в ньому почнеться таке протікання, що не буде змоги викачати воду або полагодити пробоїну, перебуває під імператорським про-

тегуванням і захистом. Кожен «в службе и присягою верности обязанный и служение военное или гражданское отправляющий, да поможет крушение или гибель терпящим и да приложит крайнее старание о спасении корабля или судна и людей, товара или груза и всего того, что только спасти возможно». Будь-хто з того, хто знайшов ушкоджений корабель або вантаж, повинен був забезпечити йому надійне зберігання і після цього в найменші строки повідомити про аварію повітовому справнику, або городничому, губернське правління, губернський і міський магістрат або ратушу, а також митницю, якщо вона була поблизу [25, спр. 2, арк. 38].

Кожний, хто приймав участь у спасінні судна та вантажу, мав отримати за свою допомогу відповідну винагороду. У випадках, коли судно розбивалося на відстані однієї версти від берега, нагородою кожному рятувальнику була четверта частина того, що вдалося врятувати. Якщо ж судно затонуло поблизу берега, рятувальники мали отримати лише шосту частину від врятованого. Спасіння людського життя ніяк не оцінювалося. Рятувальники мали це робити «из единой жалости и человеколюбия к ближнему и утопающему» [25, спр. 2, арк. 40 зв.].

Особам, які присвоювали собі вантаж з затонулого судна або не повідомляли вчасно про аварію справнику чи городничому, погрожувала судова відповідальність [25, спр. 2, арк. 39]. Каралися й особи, обвинувачені у продажу прихованого, а також його купівлі [25, спр. 2, арк. 40].

Таким чином, російський уряд, починаючи з останньої чверті XVIII ст., прагнув максимально використовувати можливості Дніпровського шляху. Відновлення лоцманської служби, розчищення русла ріки в районі порогів і будівництво на них каналів були покликані не стільки покращити умови судноплавства на Дніпрі, скільки збільшити його пропускну спроможність. Тому досить низька аварійність на порогах — всього 0,4 % — була наслідком не успішних дій уряду по забезпеченню безпеки руху рікою, а високим професіоналізмом лоцманів, які обслуговували цю ділянку.

Вихід у 1782 р. Уставу товариства купецького судноплавства по ріках і морях мав на меті наблизити російське морське законодавство до світових стандартів. Прописані в ньому інструкції та застереження на півдні України часто не виконувалися. Причиною цьому могла стати ще не досить досконала і жорстка організація системи влади і контролю на щойно приєднаних територіях.

Все це дає привід вважати організацію безпеки руху на Дніпровських порогах в останній чверті XVIII ст. другорядним питанням, що вирішувалося під час розв'язання першочергової проблеми — збільшення вантажопотоку на Дніпрі в цілому і на Дніпровських порогах, зокрема.

Бібліографія

1. Днѣпръ : Словарь географическій Россійскаго государства, описывающій Азбучнымъ порядкомъ / [сост. А. Щекатовъ]. — М. : Въ Университетской Типографіи, 1804. — Ч. 2 : Г — К. — С. 216 — 225.
2. Аварія : Энциклопедія военныхъ и морскихъ наукъ / [глав. ред. Лееръ]. — СПб. : Тип. В. Безобразова и комп., 1883, — Т. 1. — 594 с.
3. Бѣлявскій П. Е. Днѣпръ / П. Е. Бѣлявскій : Энциклопедическій словарь / [изд. Брокгаузъ Ф. А., Ефронъ И. А.]. — СПб. : Издательское Дѣло, 1901. — Т. XX. — С. 791 — 808.

4. Военно-статистическое обозрѣніе Россійской имперіи / [сост. Драчевскій]. — СПб : Тип. Департамента Генеральнаго Штаба, 1850. — Т. XI. — Ч. 4. Екатеринославская губернія. — 186 с.

5. Матеріали для военной географіи и военной статистики Россіи, собранные офицерами генеральнаго штаба : Военное обозрѣніе Екатеринославской губерніи / [сост. Павлович]. — СПб. : Военная тип., 1863. — 210 с.

6. Иловайскій А. С. Днѣпровскіе пороги / А. С. Иловайскій. — К. : Тип. Т. Г. Мейандера, 1911. — 151 с.

7. Фосс А. Г. Днѣпровскіе пороги и ихъ вліяніе на торговые сношенія Приднѣпровскаго района / А. Г. Форс. — Херсонъ. : Тип. Н. О. Ващенко, 1885. — 34 с.

8. Улиссов А. Н. Пути сообщенія / А. Н. Улиссов // Россія. Полное географическое описаніе нашего отечества. — СПб. : Изданіе А. Ф. Девріена, 1910. — С. 418 — 456.

9. Герасимов П. А. О благоустройствѣ Приднѣпровскаго края / П. А. Герасимов. — Одесса : «Славянская» тип., 1898. — 29 с.

10. Матеріали для описанія русскихъ рекъ и исторіи улучшенія ихъ судоходныхъ условій. — Вып. XXVI. — СПб. : Тип. Министерства Путей Сообщенія, 1911. — 49 с.

11. Александров И. Г. Гидрометрические данные порожистой части реки Днепра / И. Г. Александров // Государственное Днепроовское строительство, вып. 3 — М. : Б. и., 1925. — 408 с.

12. Пентковскій К. Л. По вопросу объ улучшеніи условій судоходства въ Днѣпровскихъ порогахъ / К. Л. Пентковскій. — СПб., 1887. — 38 с.

13. Афанасьев-Чужбинскій А. Поѣздка въ Южную Россію. Очерки Днѣпра / А. Афанасьев-Чужбинскій. — СПб., 1863. — Ч. 1. — 468 с.

14. Новіцкій Я. Съ береговъ Днѣпра : Очерки Запорожья / Я. Новіцкій // Сборникъ статей Екатеринославскаго научнаго общества по изученію края. — Екатеринославъ : Тип. Губернскаго Земства, 1905. — С. 11 — 205.

15. Яворницькій Д. І. Дніпрові пороги : Географічно-історичний нарис / Д. І. Яворницькій. — Дніпропетровськ : Промінь, 1989. — 142 с.

16. Иловайскій А. С. Днѣпровскіе лоцманы / А. С. Иловайскій. — К. : Тип. Т. Г. Мейандера, 1910. — 52 с.

17. Бойко А. В. До історії Дніпровських лоцманів / А. В. Бойко // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету : Південна Україна XVIII — XIX століття. — Запоріжжя : РА Тандем-У, 1996. — Вып. 1. — С. 34 — 39.

18. ДАЗО, ф. Р-859, оп. 2.

19. ДАЗО, ф. Р-809, оп. 1.

20. Очеркъ повѣствованія о Новороссійскомъ краѣ изъ оригинальныхъ источниковъ почерпнутый. Съ 1787 по 1837-й годъ. — Тверь : Типографія Губернскаго Правленія, 1857. — 111 с.

21. Кузьменко В. В. Інженерна думка другої половини XIX століття про можливість судноплавства на Дніпрі / В. В. Кузьменко // Етнокультурні процеси на Півдні України в другій половині XIX ст. : зб. наук. праць II Регіональної наукової конференції (4 — 5 червня 1998 р.) — Запоріжжя : ЗДТУ, 1998. — С. 44 — 46.

22. ЦДІАК, ф. 2164, оп. 1.

23. ЦДІАК, ф. 1725, оп. 1.

24. ЦДІАК, ф. 59, оп. 1.
 25. ЦДІАК, ф. 486, оп. 4.
 26. Лебедев А. И. Эпоха Петра Великого / А. И. Лебедев // История Российского флота. — М. : ЭКСМО, 2006 — С. 18 — 103.
 27. Веселаго Ф. Краткая история русского флота / Ф. Веселаго. — М. : Военмориздат, 1939. — 304 с.
 28. Яновский А. Е. Крушение // Энциклопедический словарь / [изд. Брокгаузъ Ф. А., Ефронъ И. А]. — СПб. : Типо-Литография И. А. Ефрона, 1895. — Т. XVI-A. — С. 859 — 860.

Мордовской М. М.

**Безопасность движения по Днепровским порогам
в последней четверти XVIII века**

Данная статья посвящена Днепровским порогам, как одному из ключевых отрезков Днепровского водного пути и безопасности движения по ним. Автор выделяет ряд мероприятий, предпринятых правительством в конце XVIII века для обеспечения безопасной доставки грузов с верховьев реки в город Херсон.

Mordovskoy M. M.

**Safety of navigation along the Dnipro rapids
in the last quarter of the XVIII century**

The article is dedicated to the Dnipro rapids as one of the key leg of the Dnipro waterway and to safety of navigation along them. The author marks out a number of measures taken by the government at the end of the XVIII century to provide security for cargos delivery from the river heads to the city of Kherson.

Олененко А. Г.

**АРХЕОГРАФІЧНІ ПУБЛІКАЦІЇ ДОКУМЕНТІВ
АЗОВСЬКОЇ ГУБЕРНСЬКОЇ КАНЦЕЛЯРІЇ**

Документи Азовської губернської канцелярії мають велике значення для дослідження історії Південної України. Документація канцелярії є невід'ємною складовою джерельної бази історії України XVIII століття. Документи канцелярії Азовської губернії почали вводитися до наукового обігу з XIX століття закінчуючи сьогоднішнім, про що свідчать археографічні публікації різноманітних наукових історичних установ та окремих дослідників. Пошук та систематизація опублікованих джерел дозволять розширити джерельну базу історії Азовської губернської канцелярії та Південної України.

Публікація документів Азовської губернської канцелярії залежала безпосередньо від розвитку археографічних студій в країні. Археографія, як в XIX столітті, так і сьогодні, передбачає евристичну роботу з виявлення джерел, організацію публікаторської роботи, розробку методів та способів публікації історичних документів, вироблення правил науково-критичної обробки документальних джерел.

Дослідження історії археографії починаються в радянські часи. Так, дослідники Ю. Афіані, А. Степанський, В. Козлов, Є. Добрушкін, Б. Литвак та інші фахівці поступово включалися в розробку проблем історії археографії. Однією з найвідоміших праць радянського періоду, присвячених археографії, вважається монографія С. Валка «Советская археография» [1].

Спеціальних праць, присвячених як історії археографії, так і фундаментальним проблемам історико-археографічного пізнання, в українській історіографії ще не склалося. Водночас, нове осмислення історико-археографічної проблематики знаходимо в ґрунтовних монографіях В. Кравченка та І. Колесник, присвячених українській історіографії, та в книзі Г. Боряка, у центрі уваги якої проблеми камеральної археографії та архівознавства [2].

Історію розвитку археографічних студій, а саме публікації документів Азовської губернської канцелярії можна умовно поділити на три періоди: 1) ХІХ – початок ХХ століття (дореволюційний); 2) 1917 – 1991 роки (радянський); 3) 1991 – до сьогодні (сучасний період).

Для першого періоду розвитку археографії історії Азовської губернської канцелярії, яка знаходилась під впливом історичної науки ХІХ століття, характерною рисою було переважання позитивістської течії. У епоху панування позитивізму, що проповідував позитивне знання, засноване на джерелах, відбувається накопичення історичних джерел. Відповідно до такої доктрини позитивістів і діяли дореволюційні історики, збираючи та публікуючи великі масиви документальних джерел. Саме завдяки позитивістам до наукового обігу було введено велику кількість документів Азовської губернської канцелярії, які й досі відіграють значну роль в історичних дослідженнях. Більшість опублікованих ще в ХІХ столітті документів не дійшли до нашого часу і сучасні дослідники мають змогу працювати з історичними документами лише в археографічних публікаціях. Беручи до уваги цей факт, публікації набувають особливої цінності.

Археографією цікавилися загальнодержавні наукові установи та відомі історики, і регіональні історичні установи та окремі дослідники, які мали доступ до архівних матеріалів.

У перший період історії розвитку археографії історії Азовської губернської канцелярії на території України існувала представницька кількість загальнодержавних наукових установ, що, окрім інших, важливим завданням вважали збір та публікацію історичних документальних джерел.

Одним з провідних історичних періодичних видань, яке згуртовувало відомих істориків, етнографів ХІХ – початку ХХ століття був щомісячний історико-етнографічний та літературний часопис «Київська старовина», що видавався у Києві протягом 1882 – 1907 років.

З-поміж численних публікацій документів «Київської старовини» був знайдений тільки один документ Азовської губернської канцелярії, поміщений у статті, яка стосується історії долі спадку запорозьких козаків після зруйнування Запорозької Січі [3, с. 324]. Головною проблемою, що цікавила автора даної статті була роздача запорозької землі.

Публікації документів передуює передмова, що висвітлює основні історичні віхи існування запорозької землі, історію її захисників, поступового заселення, прикордонних взаємин козаків з татарами, поляками, донськими козаками та ін., заснування губернського управління на запорозьких землях. Велика увага приділена роздачі запорозьких земель людям, які не мали до неї жодного відношення.

Добре ілюструє питання, що цікавить автора статті, «предложение» азовського губернатора В. О. Черткова Азовській губернській канцелярії. Сам упорядник назвав даний документ інструкцією щодо розділу колишніх запорозьких земель. У публікації зазначена дата та номер «предложения». Документи, що публікуються, в тому числі і пропозиція В. О. Черткова, за відомостями самого автора, були взяті з архіву В. С. Попова — колишнього секретаря Г. О. Потьомкіна. Опублікований документ має особливу цінність для вивчення історії діяльності Азовської губернської канцелярії, оскільки такий вид документа, як «предложение» дуже рідко зустрічається як в археографічних публікаціях, так і в архівних документах.

Цінним для вивчення документообігу Азовської губернської канцелярії та для історії Південної України є збірка військово-історичних матеріалів, складена російським військовим ученим М. Дубровіним, що була видана ще в кінці XIX століття [4]. У процесі опису фонду Г. О. Потьомкіна в Архіві Головного штабу М. Дубровін підготував збірки документів, що стосувалися організації військової служби у південному краї у період його підпорядкування Г. О. Потьомкіну.

Шостий випуск даної збірки, який охоплює 1774 — 1788 роки, містить 185 документів, 11 з яких пов'язані з Азовською губернією. За походженням та видовою приналежністю — це ордери генерал-губернатора Г. О. Потьомкіна Азовському губернатору В. О. Черткову (1775 — 1776 роки).

Тексти документів подані уривками, оскільки автор намагався опублікувати матеріали, безпосередньо пов'язані з історією армії у південному регіоні Російської імперії. Всі документи в даній збірці розташовані в хронологічному порядку, мають наскрізну нумерацію. До кожного документа складений заголовок, що містить такі складові: вид документу, адресант та адресат, але із заголовку ми не можемо дізнатися про тематичну направленість документу. Автор вказував вихідні дати документів, та інколи номери. У публікації відсутні позначки про місце складання документів та номери й дати вхідної документації, хоча такі відомості є важливим джерелом для дослідження документообігу канцелярії.

Опубліковані М. Дубровіним документи, що були частиною документообігу Азовської губернської канцелярії, пов'язані з історією армії на теренах Азовської губернії. Так, ордери Г. О. Потьомкіна несуть інформацію про реконструкцію фортець Керчі та Єнікале; поселення албанців в Керчі та Єнікале та їх забезпечення, яке лягло на плечі місцевої адміністрації; переселення Луганського пікінерного полку; поселення Таганрозького та Астраханського драгунських полків на території Азовської губернії; спробу втечі колишніх запорожців на Кубань. Тобто, в даній збірці автор підібрав документи, за допомогою яких намагався висвітлити історію армії на півдні Російської імперії.

Пошук та публікація документів, що стосувалися історії певного регіону проголошувалися важливими завданнями регіональних наукових історичних організацій та товариств. Так, протягом XIX та початку XX століття на теренах Південної України діяло три центри археографічних студій, що мали безпосереднє відношення до публікації історичних джерел — Одеське товариство історії та старожитностей, Катеринославська і Таврійська вчені архівні комісії. Всі вони публікували на шпальтах своїх друкованих органів історичні документи, пов'язані з історією Південної України. Але, на жаль, документи Азовської губернської канцелярії не ставали об'єктом окремого історичного дослідження

або археографічних студій. Документація канцелярії використовувалася лише як ілюстрація до певного історичного факту.

У XIX столітті основна робота по виданню джерел з історії Південної України була зосереджена в Одеському товаристві історії та старожитностей. При визначенні напрямків археографічної роботи представники товариства акцентували увагу, в першу чергу, на діяльності вищих органів державної влади та головних командирів. Певною мірою це позначилося на доборі документів для публікацій.

На шпальтах друкованого органу товариства, а саме в 12-му томі «Записок Одеського товариства історії та старожитностей» був виявлений один документ Азовської губернської канцелярії [5]. В рамках публікації розпоряджень Г. О. Потьомкіна щодо облаштування Таврійської області опинилося «предложение» генерал-губернатора Азовській губернській канцелярії, що стосувалося прибуття кримського хана Шагін-Гірея до Петровської фортеці та його належного прийняття. Упорядник публікації зазначає, що документи були взяті з фамільного архіву М. С. Воронцова, де зберігались копії документів таємної канцелярії Г. О. Потьомкіна. Відтворено тільки уривок документу. Зазначена дата створення документу, але не зазначене місце складання «предложения», діловодні номери, не складено заголовка до документа, що було пов'язано з тодішньою традицією оформлення археографічних публікацій.

Діяльність Катеринославської вченої архівної комісії щодо публікації документів Азовської губернської канцелярії була пов'язана з ім'ям О. Богуміла. На запрошення вищезгаданої комісії О. Богуміл дослідив катеринославські архіви, результатом роботи якого стала збірка документів одного з найвизначніших правителів південноукраїнських губерній.

Два випуски збірки О. Богуміла «К истории управления Новороссии князем Г. А. Потемкиным» складаються виключно з ордерів Г. О. Потьомкіна. Дана праця молодого дослідника була опублікована на сторінках «Літопису Катеринославської вченої архівної комісії», а потім видана окремо у 1905 році. Періоду, що нас цікавить, відповідає другий випуск, який містить ордерів Г. О. Потьомкіна за 1775 та 1776 роки [6].

У передмові упорядник археографічної збірки окреслює тематичну направленість опублікованих документів та порядок розміщення ордерів. На відміну від першого видання збірки, в другому автор вважав за краще розмістити документи в хронологічній послідовності. О. Богуміл вказує на багатий інформаційний потенціал ордерів Потьомкіна. Автор збірки при публікації документів керувався правилами загальноприйнятого на той час правопису, про що сам зазначає на перших сторінках видання. Значна частина ордерів була скорочена та виправлена О. Богумілом. Відсутня легенда, в багатьох документах не вказується адресат. У багатьох документах відсутній заголовок, а відтак тільки з тексту ордерів можна дізнатись про адресанта, тобто губернатора однієї з губерній Південної України.

Опубліковані О. Богумілом ордери набувають особливої цінності для дослідження історії Південної України часів правління Г. О. Потьомкіна, якщо взяти до уваги той факт, що всі ордери, опубліковані в збірці, окрім комплексу документів Азовської губернської канцелярії, які зберігаються в Дніпропетровському історичному музеї ім. Д. І. Яворницького, на сьогодні втрачені.

Усього в даному археографічному виданні опубліковано близько 300 ордерів Г. О. Потьомкіна. Відсутність заголовків документів, а відтак і зазначення адре-

сату, не дозволило підрахувати точну кількість ордерів, направлених Азовському губернатору В. О. Черткову. Тим паче, що деякі ордери, напевне, були направлені одночасно і в Азовську, і в Новоросійську губернії. За приблизними підрахунками більша частина все ж таки була направлена до Азовського губернатора В. О. Чертова.

Ордери Потьомкіна, опубліковані в археографічній збірці О. Богуміла, направлені в Азовську губернську канцелярію, стосуються багатьох питань, пов'язаних з діяльністю губернії: призначення та звільнення з посад чиновників губернської канцелярії та інших установ губернії; видачі платні та утримання чиновникам і переселенцям; поступового формування територіального та адміністративного устрою губернії; відносин з колишніми запорожцями, їх поступової інтеграції до різних прошарків суспільства; поселення іноземних колоністів та надання їм необхідних умов для життя; будівництва, реставрації та облаштування фортець, розташованих на території Азовської губернії; відносин, в основному земельних, з Військом Донським та ін. Археографічна збірка О. Богуміла, що містить великий комплекс ордерів Г. О. Потьомкіна Азовському губернатору В. О. Черткову, є цінним джерелом для вивчення історії Азовської губернії та Азовської губернської канцелярії.

З регіональних дореволюційних дослідників, яких цікавила історія рідного краю, археографічну публікацію здійснив Д. І. Яворницький. Робота Д. І. Яворницького «Вольності запорозьких козаків» — історико-топографічний нарис, помітна наукова праця відомого українського історика та краєзнавця [7]. У даній роботі містяться документи, що стосуються долі запорозьких козаків після зруйнування Січі. З них один документ належить до вхідної документації Азовської губернської канцелярії — рапорт слідчої комісії, що займалася претензіями колишніх запорожців. Текст документу відтворений повністю, але допущені деякі неточності. Так, заголовок до документа був наданий не за назвою виду документу. Д. І. Яворницький назвав документ «извещением». В публікації опущені всі номери, дати та місце складання документа. Про дату створення рапорту можемо дізнатись тільки зі складеної автором назви документа. Відсутні будь-які коментарі, примітки та легенди. Документ, опублікований в праці Д. І. Яворницького, розширює джерельну базу історії Азовської губернської канцелярії.

Отже, XIX століття вирізняється накопиченням бази археографічних публікацій документів Азовської губернської канцелярії, що було безпосередньо пов'язано з тогочасними тенденціями розвитку історичної науки, яка на той час знаходилася під впливом позитивізму. Але, не дивлячись на формування представницької джерельної бази історії Південної України, єдиних правил публікації документів так і не було вироблено.

Для радянського періоду характерним було продовження розвитку археографічних студій, пов'язаних з публікацією документів Азовської губернської канцелярії, але з початком становлення влади рад, коли кардинально змінюється тематичний добір документів, які мали не об'єктивно висвітлювати історичну дійсність, а скоріш підтверджувати державну ідеологію, дослідження історії Південної України, а відтак й історії діяльності Азовської губернської канцелярії, майже припинилися.

Єдиною археографічною роботою радянського періоду, що б висвітлювала історію Азовської губернської канцелярії, виявилась ювілейна збірка документів та матеріалів, пов'язана з історією Дніпропетровська, що містить документи, які

охоплюють період історії міста за 1776 — 1976 роки [8]. Вихід в світ даної збірки документів став можливим тільки завдяки дослідженню історії Дніпропетровська як промислового центру Південної України, тому у поле зору істориків потрапили документи Азовської губернської канцелярії, пов'язані з початковою історією міста.

Дане археографічне видання було опубліковане до 200-річчя міста Дніпропетровська. У збірці містяться документи від часу започаткування міста, що були частиною документації Азовської губернської канцелярії, оскільки Катеринослав (нині — Дніпропетровськ) входив до складу Азовської губернії, а точніше мав стати новим губернським містом. З усього масиву документів безпосередньо Азовської губернської канцелярії стосуються всього п'ять. Так, у збірці опубліковано витяги з рапортів Азовського губернатора В. О. Черткова, відомість архітектора М. Алексеева, що була прикріплена до рапорту губернатора Азовської губернії, ордер генерал-губернатора Г. О. Потьомкіна та «предписание» з Сенату азовському губернатору. Документи були опубліковані з оригіналів документів, які знаходяться в фонді 16 Російського державного архіву давніх актів та фонді 52 Російського державного історичного архіву та з опублікованих документів у «Повному зібранні законів Російської імперії». У виданні присутні легенди до документів, лаконічно сформульовані заголовки до документів. Зазначені дати створення документів, але опущені номери вхідної та вихідної документації. Опубліковані матеріали розташовані в хронологічному порядку. Тексти документів передані науково-популярним методом, тому прочитання документів стає більш доступним не тільки для спеціалістів, а й для звичайного обивателя. Тексти більшості документів опубліковано неповністю, натомість подаються лише витяги, що безпосередньо стосуються міста Катеринослава.

Загалом, опублікована вхідна та вихідна документація Азовської губернської канцелярії стосується початкової історії міста Катеринослава. Передусім, публікації пов'язані з плануванням, проектуванням та будівництвом в новому губернському місті та початком функціонування основних губернських установ. Документи ілюструють процес переходу адміністративних установ Азовської губернії до нового губернського міста. У порівнянні з основним комплексом опублікованих документів документація Азовської губернської канцелярії становить досить невелику частку, але інформативні можливості документів зробили значний внесок до історії Азовської губернської канцелярії.

Сучасний період характеризується поверненням тенденції масової публікації документальних джерел. Із отриманням Україною незалежності, у зв'язку зі створенням сприятливих умов для розвитку історичної науки, археографії, поширенням таких напрямків, як мікроісторія, регіоналістика, локальна історія, окрім збільшення кількості опублікованих документів Азовської губернської канцелярії, значно розширюється тематична та видова направленість документів.

Публікацією документів в Україні займається велика кількість різноманітних наукових, навчальних, культурно-освітніх осередків. Однією з установ, що займається польовою, камеральною та едиційною археографією є Запорізьке відділення Інституту української археографії та джерелознавства. Саме завдяки цьому відділенню вже накопичена величезна джерельна база історії Південної України, переважно другої половини XVIII — XIX століть.

Документи Азовської губернської канцелярії фігурують у численних тематичних археографічних збірках, що відображають: по-перше, історію запорозького

козацтва після скасування Запорозької Січі; по-друге, історію адміністративно-територіального устрою; по-третє, історію діяльності митних установ; по-четверте, історію православної церкви на півдні України.

В рамках історії запорозького козацтва, пов'язаної із скасуванням Запорозької Січі, публікації документів Азовської губернської канцелярії містить монографічне видання А. В. Бойка «Запорозький зимівник останньої чверті XVIII століття» [9]. Автор роботи розмістив археографічну публікацію рапорту В. О. Черткова Г. О. Потьомкіну, яка ілюструє намагання влади прихилити козаків на бік російської держави після скасування Січі. Текст опублікованого документу в монографії відтворюється повністю, за виключенням діловодних номерів. При передачі тексту рапорту автор замінив старі літери на літери нового правопису для легшого прочитання.

У монографії В. М. Козирєва «Запорізька спадщина Південної України останньої чверті XVIII – початку XIX століття», що втілила основні результати дисертаційного дослідження, була зроблена спроба показати непереривність історичного розвитку Степової України [10]. Добру половину монографії складають додатки. Саме в додатках автор здійснив археографічну публікацію документів, пов'язаних із запорозькою спадщиною. Серед них були знайдені документи Азовської губернської канцелярії. Усього монографія містить 100 документів з 1749 по 1802 роки. З них 22 документи стосуються безпосередньо Азовської губернії. За видовою ознакою в монографії представлені: а) ордери Г. О. Потьомкіна Азовському губернатору В. О. Черткову та Д. Язикову; б) рапорти В. О. Черткова; в) лист генерал-губернатора.

При публікації автор наводить докладний заголовок до кожного документу, дату, номер, наявності легенди та коментарі до опублікованих документів. Згідно з інформацією, поданою в легендах, автор опублікував вперше тільки один документ з 52 фонду Російського державного історичного архіву, а всі інші – реопублікував зі збірок О. Богуміла та М. Дубровіна, що дозволяє сучасним дослідникам історії Південної України користуватися документами, опублікованими у рідкісних виданнях.

У статті «Матеріали до історії запорозького козацтва після скасування Січі» А. В. Бойко намагається розкрити питання подальшої долі запорозьких козаків після ліквідації Запорозької Січі [11]. Для ілюстрації такої історичної ситуації, автор статті публікує документи Азовської губернської канцелярії. Дослідник зазначає, що введені до наукового обігу документи, точніше копії, були знайдені в Дніпропетровському історичному музеї ім. Д. І. Яворницького. Стаття містить публікації документів, що стосуються козака Якова Черногора, який займався агітацією запорозьких козаків щодо переселення на турецькі землі. Дане питання представлене широким колом документальних джерел: показаннями, результатами допитів Черногора; наказами, промеморіями, рапортами, екстрактами Азовської губернської канцелярії; пропозиціями Г. О. Потьомкіна. Всього опубліковано 10 документів канцелярії. Всі вони пронумеровані, складені заголовки із зазначенням дати створення документу, адресанту та адресату, тематики документа. Отже, автор намагався висвітлити питання подальшої долі запорожців саме на основі документів Азовської губернської канцелярії, які яскраво ілюструють дане питання, для чого і була здійснена археографічна публікація.

Публікації документів з історії територіально-адміністративного устрою Південної України середини XVIII – першої половини XIX століття не обійшлися

без документів Азовської губернської канцелярії. Так, перший том «Джерел з історії Південної України» містить 169 документів, з них 25 документів пов'язані з діяльністю Азовської губернії [12]. З точки зору едиційної археографії, документи опубліковані за всіма правилами публікації документальних джерел науково-популярним методом. Документи розташовані за тематичним принципом, а всередині тематичних блоків — за хронологією. До кожного документу складений заголовок, присутня легенда, що дозволяє визначити місце знаходження або попередньої публікації документа. Збірка супроводжується географічним та тематичним покажчиками, що значно спрощує роботу дослідника при роботі з даною збіркою. За видовою ознакою опубліковані документи, що стосуються Азовської губернської канцелярії, представляють собою ордери генерал-губернатора Г. О. Потьомкіна. Окрім ордерів, збірка містить лист Г. О. Потьомкіна. Всі документи, пов'язані з діяльністю Азовської губернської канцелярії, були адресовані Азовському губернатору В. О. Черткову. Більшість ордерів згідно з легендою до документів були взяті з роботи О. Богуміла «К истории управления Новороссии князем Г. А. Потемкиным. Ордера 1775 и 1776 года», і два документи — зі збірки М. Дубровіна «Бумаги князя Григория Александровича Потемкина-Таврического. 1774 — 1788 pp.». Перший том «Джерел» зробив доступною сучасним дослідникам роботу з документами, попередньо опублікованими в рідкісних дореволюційних виданнях.

Ордери генерал-губернатора, опубліковані в «Джерелах», стосувалися, в першу чергу, територіального та адміністративного устрою новоутвореної Азовської губернії. При аналізі такої історичної ситуації зрозумілим стає факт наявності документів, що стосувалися збору статистичної інформації про землі, що увійшли до складу Азовської губернії, вирішення територіальних питань, остаточного визначення кордонів губернії, розподілу на менші територіальні одиниці, а саме на провінції та повіти, утворення штатів новоствореної губернії, визначення їх повноважень та обов'язків, утворення нових адміністративних установ. Документи стосуються також проблем, пов'язаних з успадкуванням землі колишніх запорозьких козаків. Так, для новоутвореної губернії актуальними були питання переселення козаків, переведення їх до інших прошарків населення, реформування козацьких зимівників та ін.

Історію митних установ вдало відображають документи Азовської губернської канцелярії, про що свідчать такі археографічні збірки, як «Азовські порти в зовнішній торгівлі 1777 — 1782 pp. (рапорти азовського губернатора В. О. Черткова)» та «Формування митної мережі Південної України», упорядником яких є Ю. І. Головка.

Єдиною археографічною збіркою, яка складається виключно з документів Азовської губернської канцелярії, є робота «Азовські порти ...» [13]. У збірці представлено комплекс звітної документації азовського губернатора В. О. Черткова генерал-губернатору Г. О. Потьомкіну, що стосувалися кораблів, які прибули з іноземними товарами до азовських портів Керчі та Таганрогу в період з 1777 по 1782 роки. Збірка складається з передмови, безпосередньо опублікованих джерел та приміток. У передмові Ю. І. Головка розкриває історичну ситуацію останньої чверті XVIII століття на півдні Російської імперії. Подається коротка характеристика звітної документації Азовського губернатора. Упорядник зазначає, що рапорти В. О. Черткова склалися для генерал-губернатора Азовською губернською канцелярією на основі відомостей, поданих митними установами Таганрога

та Керчі. Міститься розроблена упорядником умовна структура відомостей, що продукувались разом з рапортами, які склалися з 8 пунктів. Вказано особливості публікування текстів науково-популярним методом.

Збірка «Азовські порти ...» містить 48 документів, які розташовані в хронологічному порядку. В заголовку до кожного документа міститься дата документа, найменування виду документа, адресат, адресант та короткий зміст. Після тексту документа подана легенда, яка включає відомості про місце розташування даного документа. Наприкінці збірки розташовані примітки, до яких включені найбільш незрозумілі або застарілі поняття. Дана тематична збірка документів, що складається виключно з документів Азовської губернської канцелярії, є важливим джерелом для дослідження документообігу канцелярії губернії та історії торгівлі й митної справи.

Восьмий том серійного видання, присвяченого джерелам з історії Південної України, «Формування митної мережі Південної України» включає нормативні документи загальнодержавного значення, розпорядчу документацію губернської адміністрації та митного керівництва, а також документацію митних установ південної України [14]. Загалом дане видання містить 445 опублікованих документів, з них 8 належать до документації Азовської губернської канцелярії. За походженням та видовою приналежністю збірка містить, в основному, рапорти В. О. Черткова, донесення митних чиновників азовському губернатору та ордер В. О. Черткова одній з митних установ, що знаходились на території Азовської губернії.

Документи Азовської губернської канцелярії були опубліковані в рамках висвітлення історії православної церкви на півдні України. Упорядником археографічної збірки, присвяченої історії православ'я в південному регіоні після ліквідації Вольностей Війська Запорозького, є І. І. Лиман. Дана збірка є четвертим томом серійного видання «Джерел з історії Південної України» [15].

Четвертий том містить 452 документи, з яких 29 входять до документації Азовської губернської канцелярії, що хронологічно охоплює період 1775 – 1781 років. Дана археографічна збірка містить досить широкий спектр документів за видовою приналежністю. Так, у роботі опубліковані ордери Г. О. Потьомкіна Азовському губернатору В. О. Черткову, донесення мешканців губернії до губернатора, що відносяться до вхідної документації Азовської губернської канцелярії. Вихідна документація канцелярії, опублікована у збірці, представлена наступними видами документів: рапорт В. О. Черткова, повідомлення, промеморія, указ Азовської губернської канцелярії, відомість, пропозиція, лист, донесення, реєстр та ін. Більшість документів канцелярії опубліковано вперше. Згідно з легендою, документи були віднайдені в таких архівосховищах, як Російський державний архів давніх актів, Російський державний історичний архів, Центральний державний історичний архів у м. Києві, Інститут Рукопису Національної бібліотеки України, Державний архів Дніпропетровської області, Державний архів Одеської області, Дніпропетровський історичний музей ім. Д. І. Яворницького та ін. Деякі документи реопубліковані зі збірок О. Богуміла, Д. І. Яворницького та Феодосія Макаревського.

Документація Азовської губернської канцелярії, що знаходиться у вищезазначеній археографічній збірці, опублікована з виконанням усіх вимог сучасної археографії. До документів складені заголовки, подана легенда. Інколи упорядник подавав документи у скороченні, але більшість текстів документів відтворено повністю, зазначені дати створення та діловодні номери документів.

Документи Азовської губернської канцелярії були опубліковані ще в декількох дослідженнях, що не стосувались адміністративно-територіального устрою та запорозької спадщини. Так, стаття А. В. Бойка «Поселення відставних солдатів по Новій Дніпровській лінії» заснована на документах Азовської губернської канцелярії [16]. Матеріали про поселення відставних солдатів на півдні України, а саме на Новій Дніпровській лінії, яка знаходилась на території Азовської губернії, ґрунтуються на пропозиції азовського губернатора оселити саме тут відставних солдатів, про створення укріплених селищ при фортецях для них; рапортах та відомостях колезького радника Л. Алексеєва, на якого було покладено вирішення даної справи. Для підкріплення поданої інформації автор здійснює в статті археографічну публікацію вищезгаданого рапорту та відомості Л. Алексеєва про оселення відставних солдатів на Новій Дніпровській лінії. Згідно з легендою, поданою автором статті, опубліковані документи містяться в 588 справі 16 фонду Російського державного архіву давніх актів. У публікації наведені заголовки документів, що надають повну інформацію про зміст документа, передані всі особливості документа, як-то розташування реквізитів та ін., в кінці розташована легенда.

Досить цікавою для розуміння історії лоцманської організації та намагання її відтворення після зруйнування Запорозької Січі є робота А. В. Бойка «До історії Дніпровських лоцманів» [17]. Автор звертає увагу саме на Азовську губернію, на території якої знаходилися військові формування, будувалася Нова Дніпровська лінія укріплень, що вимагало великої кількості провіанту, озброєння, будівельного матеріалу та ін. Саме для потреб доставки таких речей по Дніпру, де заважали пороги, необхідним стало відновлення лоцманської організації. Про це свідчать документи, що осіли в Азовській губернській канцелярії. Так, автор публікує наказ Азовської губернської канцелярії про закликання бажаючих до проведення вантажів від Кодака до Голої Пристані. При передачі тексту документу автор зберігає мову оригіналу, всі особливості канцелярського письма останньої чверті XVIII століття. Проте, згідно з науково-популярним методом публікації документів, автор вдавняв до зміни деяких літер, відсутніх в сучасному алфавіті.

Отже, період незалежної України позитивно вплинув на розвиток археографічних студій, а саме на пошук та публікацію документів Азовської губернської канцелярії. Значно розширилася видова приналежність та збільшилася кількість документів Азовської губернської канцелярії, що публікувалися у різноманітних збірках документів, присвячених історії козацтва після 1775 року та адміністративно-територіального і церковного устрою.

Таким чином, протягом XIX – XXI ст. археографія історії Азовської губернської канцелярії пройшла три етапи розвитку. Документація канцелярії публікувалася протягом XIX століття, коли в історичній науці панував позитивізм; за радянських часів публікації документів Азовської губернської канцелярії майже відсутні. Натомість сучасний період в розвитку археографії може похвалитися презентабельною кількістю опублікованих джерел. Але, якщо врахувати той факт, що одні й ті ж документи були опубліковані декілька разів у різних збірках, то кількість опублікованих документів Азовської губернської канцелярії складатиме близько 100 одиниць.

Отже, маємо незначну кількість опублікованих документів Азовської губернської канцелярії на сторінках різноманітних археографічних видань, що пояснюється тим, що документація Азовської губернської канцелярії ніколи не

ставала об'єктом спеціальних досліджень; всі документи були опубліковані для ілюстрації чи підтвердження певного історичного факту.

Віднайдених опублікованих документів не вистачає для висвітлення історії діяльності Азовської губернської канцелярії, оскільки джерела не охоплюють усіх питань, якими займалася канцелярія. Тому на перший план постає нагальна проблема — проведення архівної евристики та публікація нового комплексу джерел, що б висвітлювали не тільки історію діяльності Азовської губернської канцелярії, а й історію Азовської губернії та Південної України в цілому.

Бібліографія

1. Валк С. Н. Советская археология / С. Н. Валк. — М. — Л., 1948. — 288 с.
2. Журба О. І. Історія археології як наукова проблема та вивчення історіографічного процесу / О. І. Журба // Козацька спадщина. — 2008. — Вип. 4. — // <http://www.ukrterra.com.ua/chronology/9/gurba.htm>
3. Материалы для истории б. Запорожья // Киевская старина. — К., 1882. — С. 322 — 339
4. Бумаги князя Григория Александровича Потемкина-Таврического. 1774 — 1788 гг. / М. Дубровин. — СПб, 1893. — 191 с.
5. Мурзакевич Н. Н. Распоряжения светлейшаго князя Григория Александровича Потемкина-Таврического касательно устройства Таврической области с 1781 по 1786-й год / Н. Н. Мурзакевич // ЗООИД. — Одесса, 1881. — Т. 12. — С. 249 — 329
6. Богумил А. К. К истории управления Новороссии князем Г. А. Потемкиным. Ордера 1775 и 1776 года / А. К. Богумил. — Екатеринослав, 1905. — Вып. 2. — 44 с.
7. Яворницький Д. І. Вольності запорозьких козаків / Д. І. Яворницький. — Дніпропетровськ, 2002. — 360 с.
8. Днепропетровску 200 лет. 1776 — 1976. Сборник документов и материалов. — К. : Наукова думка, 1976. — 509 с.
9. Бойко А. В. Запорізький зимівник останньої чверті XVIII століття / А. В. Бойко. — Запоріжжя, 1995. — 56 с.
10. Козирєв В. Запорізька спадщина Південної України останньої чверті XVIII — початку XIX століття / В. Козирєв. — Запоріжжя : РА Тандем-У, 2006. — 415 с.
11. Бойко А. В. Матеріали до історії запорозького козацтва після скасування Січі / А. В. Бойко // Південна Україна XVIII — XIX століття: Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. — Запоріжжя : РА Тандем-У, 1999. — Вип. 4 (5). — С. 40 — 47.
12. Адміністративний устрій Південної України (середина XVIII — перша половина XIX століття) // Джерела з історії Південної України. — Т. 1. — Запоріжжя : РА Тандем-У, 2005. — 528 с.
13. Азовські порти в зовнішній торгівлі 1777 — 1782 рр. (рапорти азовського губернатора В. О. Черткова) / [Упорядник Ю. Головка]. — Запоріжжя : Тандем-У, 2008. — 84 с.
14. Формування митної мережі Південної України (1775 — 1819) / [Упорядник Ю. Головка] // Джерела з історії Південної України. — Запоріжжя : РА Тандем-У, 2007. — Т. 8. — 608 с.

15. Православна церква на півдні України (1775 – 1781) / [Упорядник І. І. Лиман] // Джерела з історії Південної України. – Запоріжжя : РА Тандем-У, 2003. – Т. 4. – 560 с.

16. Бойко А. В. Поселення відставних солдатів по Новій Дніпровській лінії / А. В. Бойко // Південна Україна XVIII – XIX століть: Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. – Запоріжжя : РА Тандем-У, 2001. – Вип. 6. – С. 216 – 219.

17. Бойко А. В. До історії Дніпровських лоцманів / А. В. Бойко // Південна Україна XVIII – XIX століть: Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. – Запоріжжя : РА Тандем-У, 1996. – Вип. 1. – С. 34 – 39

Олененко А. Г.

Археографические публикации документов Азовской губернской канцелярии

Стаття посвящена аналізу археографічних публікацій документів Азовської губернської канцелярії, які є неотъемлемою частиною історичної бази даних України XVIII століття. Обнаруженное незначительное количество опубликованных документов Азовской губернской канцелярии на страницах различных археографических изданий может свидетельствовать о том, что документация канцелярии Азовской губернии никогда не становилась объектом специальных исследований.

Olenenko A.G.

Arheographic publications of the documents of Azov Province Office

This article is dedicated to the analysis of the archeographic publications of the documents of the Azov Province Office that were the inalienable part of the source base of the history of Ukraine of 18th century. Small number of the published documents of Azov Province Office on the pages of the different archeographic editions can say about the fact that the documentation of the office of Azov province has never been the object of the special historical investigation.

Приймак О. М.

СОЦІАЛЬНА ПОЛІСТРУКТУРНІСТЬ СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ПІВДНЯ УКРАЇНИ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТЬ

Розбудова принципів соціальноорієнтованої держави виступає одним з головних завдань для сучасного українського суспільства. Визначальна увага на цьому шляху належить питанню еволюції соціальної сфери життя останнього. Але розуміння сутності та змісту явищ, процесів, подій в цьому просторі не можливе без урахування закономірностей розвитку минулого. Саме тому в системі гуманітарних наук, на теперішній час, все більшої ваги набуває такий напрямок як соціальна історія.

Мультипарадигмальний характер останньої дозволяє окреслити соціальну сферу життя південноукраїнського селянства кінця ХІХ – початку ХХ століть як предмет наукового пізнання. Складовими його є соціальна стратифікація та демографічна ситуація, динаміка та мобільність, інститути, цінності, регулятори життя сільського населення регіону зазначеної доби. Важливим елементом предмету, в цьому контексті, виступає й соціальна структура визначеної спільноти.

Виходячи з цього, мета нашої статті полягає в дослідженні та аналізі особливостей соціальної структури сільського населення Півдня України кінця XIX – початку XX століть.

Досягнення мети стало можливим шляхом використання наукових здобутків таких спеціальних і галузевих дисциплін як соціальна та аграрна історія, історична соціологія та соціологія села, соціальна статистика та регіоналістика. Цей когнітивний зонт є теоретико-методологічною базою для розкриття питань сутності соціально-професійної, соціально-організаційної, внутрішньостанової, етносоціальної, соціально-релігійної, освітньо-соціальної структур південноукраїнського селянства, а також для характеристики ролі соціально-депривованих елементів серед останнього в 1880-х – 1917 рр.

При цьому зазначимо, що досліджувана проблема лише частково розкрита в науковій історичній літературі й не стала предметом окремої роботи.

Історіографічний комплекс, в якому міститься близька до теми інформація, умовно може бути поділений на дві групи. По-перше, це роботи узагальнюючого характеру, що присвячені аграрній історії, соціально-економічному розвитку селянства Російської імперії чи України періоду капіталізму. По-друге – це чисельні монографії або статті з історичного краєзнавства, територіальні межі яких охоплюють Катеринославську, Таврійську та Херсонську губернії.

У змісті робіт Є. Лосицького, В. Огановського, П. Першина, О. Анфімова, С. Дубровського, С. Дякіна, С. Новосельського, П. Теличука, Б. Миронова, І. Ковальченка, П. Панченка, М. Якименка та інших дослідників, які належать до першої групи, соціальна структура південноукраїнського селянства характеризується в контексті аналізу темпів соціального розшарування у сільській місцевості держави. В межах полеміки щодо рівня розвитку аграрного капіталізму, сутності державної політики в аграрному секторі економіки, співвідношення форм землеволодіння й землекористування, а також при доведенні тези про перенаселення сільської місцевості в українських та центральних російських губерніях були виявлені особливості соціально-класової структури селянства Південного Степового регіону. Поряд із простеженням загальнодержавних тенденцій, а саме зменшення частки середняцтва та зростання куркульства й сільського пролетаріату, специфіка регіону, на думку науковців, полягала в наявності на його території порівняно більшої кількості представників заможної верстви. Але з погляду сучасної науки питання соціального розшарування входить до комплексу проблем не соціальної структури, а стратифікації й лише опосередковано може стати у нагоді при досягненні мети цієї публікації. Внаслідок певної звуженості джерельної бази, впливу ідеологічних штампів, традиціоналізму поза увагою дослідників цієї групи залишився комплекс питань соціальної поліструктурності селянства, в тому числі й південноукраїнського. Насамперед, до останніх відносяться проблеми співвідношення різних груп у спектрі соціально-професійної, соціально-організаційної, внутрішньостанової, етносоціальної, соціально-релігійної, освітньо-соціальної структур сільського населення регіону досліджуваного періоду.

В той же час, в історико-краєзнавчих роботах окремі питання соціальної поліструктурності сільського населення розкриті достатньо повно та ґрунтовно. Оскільки останнє наприкінці XIX – початку XX століть було чисельно домінуючою соціальною групою, то краєзнавці звертають на нього особливу увагу. Роботи визначеного характеру можна умовно поділити на дві підгрупи – системні та

тематичні. До першої відносяться дослідження А. Аріної, Г. Котова, К. Лосева, А. Карагодіна, О. Лугової, В. Фоменка, А. Бойка. Особлива увага в них прикута до питань «різноплемінності» та багатоконфесійності мешканців сільської місцевості края. Але ці особливості розкриті не в контексті поліструктурності селянства, а в межах узагальнюючого історико-регіонального екскурсу. Разом з цим, такі автори тематичних історико-краєзнавчих досліджень як Н. Мельникова, І. Войтова, В. Мільчев, С. Пачев, С. П'єтков, К. Лях, О. Берестень, М. Белікова спрямували свій дослідницький пошук на розкриття соціокультурних, соціально-політичних, соціально-економічних та демографічних аспектів життя окремих етнічних та релігійних меншостей Півдня України – євреїв, болгар, німців. При цьому, менонітам, на сьогодні, присвячено достатньо великий комплекс наукових публікацій та досліджень. Втім, проблема соціальної поліструктурності сільського населення Півдня України кінця XIX – початку XX століть потребує не тільки систематизації існуючої наукової інформації, а й перегляду усталених тез на основі залучення більш широкої джерельної бази та використанні інновацій в теоретико-методологічній площині.

Перейдемо до викладення головних положень статті.

Наприкінці XIX – початку XX століть селянство Південного Степового регіону, як в інших українських губерніях, було кількісно домінуючою соціальною групою. В 1897 р. його чисельність в губерніях Півдня дорівнювала 7221 тисячі [1, с. 5]. Натомість, у 1914 р. на території трьох південноукраїнських губерній проживало 10612 тисяч селян [2, с. 4]. Відповідно щорічне зростання цієї верстви в 17 передвоєнних років склало 242,2 тисячі, а статистичний індикатор збільшення сільського населення дорівнював 4,7 %. При цьому, відзначимо, що в загальноросійському відношенні на початку XX століття селянство складало 80 % від всієї кількості населення (проти 92 % у 1857 р.) [3, с. 131]. Такий стан речей в повній мірі відповідав домінуванню в імперії аграрного економічного устрою. Але на Півдні України ситуація була дещо відмінною.

В 1897 р. частка селянства серед населення Південного Степового регіону складала 83 %. Найбільший відсоток сільського населення був у Катеринославській губернії (88 %), найменший – в Херсонській (70,9 %). Проте в наступні роки в складі населення відбулися певні зміни. Так, в 1910 р. в сільському господарстві було зайнято 79,4 % населення, в 1914 р. – 77,1 %, а в 1916 р. – 63,1 %. По губерніям відсоток населення зайнятого в сільському господарстві, становив у 1916 р. в Катеринославській губернії 59 %, в Херсонській – 64 %, в Таврійській – 66,4 % [4, с. 21].

Відтак, капіталізація аграрного сектору економіки, розвиток промисловості й сировинно-видобувної галузі стали причиною зменшення частки селянства в соціальній структурі населення Півдня України. Але абсолютні показники кількості та щільності сільських мешканців зростали на території регіону у декілька разів більш інтенсивними темпами ніж в інших губерніях України чи європейської частини Російської імперії. Останній факт пов'язаний з відносно пізнім заселенням та господарським освоєнням краю. Втім, навіть на початок XX століття, за густотою та чисельністю населення сільської місцевості регіону ще не досягло загальнодержавного рівня.

Аналіз соціальної поліструктурності сільського населення Півдня України вважаємо необхідним розпочати з висвітлення питання професійного складу останнього. Зазначимо, що в межах досліджуваного періоду не професія, а сфера зайнятості, станове походження та засіб існування були визначальними

критеріями приналежності індивіда до тієї чи іншої групи в соціально-професійній структурі суспільства. Тому сільське населення південноукраїнських губерній не було однорідним з погляду визначених детермінант. В його складі у 80-х рр. XIX століття існувало декілька соціальних груп – селян, міщан, купців, дворян та інших. Всі вони, в тій чи іншій мірі, мали відношення до аграрного сектору, але лише перші являли собою головних безпосередніх виробників сільськогосподарської продукції. Селянство на Півдні України складало в досліджуваний період близько 80 – 85 % сільського населення. Частка його дещо зменшувалася в тих волосних центрах, що являли собою великі селища.

Міщани та купці складали близько 10 – 12 % сільського населення Півдня України. Переважно вони постійно жили в селах й мали власне житло. На відміну від інших губерній ці верстви в регіоні мали право купувати землю, будинки, об'єкти сільськогосподарського характеру. При цьому, головними заняттями міщан та купців на селі виступали торгівля, шинкарство, риболовний промисел, посередництво. Але значна їх частина займалася землеробством й господарювала на власних чи орендованих землях. Втім, ні купці, ні міщани не мали права входити до складу сільської общини. Тому господарство їх на Півдні було індивідуальним, товарним, поліпродуктивним й схожим на фермерське. Відповідно до існуючого законодавства представники цих верств в сільській місцевості знаходилися під подвійним оподаткуванням й мали сплачувати гроші і як селяни, і як жителі міст [3, с. 325].

Разом з цим, характеристика селянства як соціально-професійної групи була б неповною без розкриття питання статусу вихідців із цієї верстви в містах чи промислових центрах регіону. На території останніх селянство проживало у якості постійних та тимчасових мешканців. Частка його у південноукраїнських містах коливалася, згідно із показниками земської статистики, від 32 до 45 % [5, с. 64].

Аналіз соціально-професійного статусу селян, що проживали в містах у другій половині XIX – початку XX століть, дозволив радянському історику П. Риндзюньському виокремити серед них дві групи – міських селян та селян-відходників. Ми вважаємо можливим використати ці поняття й при характеристиці соціально-професійної структури селянства Півдня України з декількох причин. По-перше, протягом досліджуваного періоду в регіоні проходив інтенсивний процес територіального зростання міст. Внаслідок чого до їх складу поступово входили прилеглі хутори, слободи й села, населення яких переважно займалося сільським господарством. По-друге, на Півдні України, особливо на Катеринославщині та материкових повітах Таврійської губернії, серед повітових центрів існували міста, не промислового чи торговельного, а адміністративного характеру. Заняття переважної більшості їх населення були пов'язані з сільським господарством й, частково, різними кустарними промислами. В цих населених пунктах рівень розвитку складових специфічної міської субкультури міг бути охарактеризований як невисокий. По-третє, на волосному рівні існували селища, як правило колишніх державних селян, які за показником кількості населення та його заняттями могли претендувати на статус містечка. Відтак, міські селяни являли собою специфічну соціально-професійну спільність, що поділялася на дві групи. Одна з них компактно мешкала на території міста, мала власну надільну землю, общину та юридично, внаслідок станової приналежності до селянства, не входила до міської громади. Але в міську казну представники першої групи сплачували податок як власники нерухомості, а також інші збори на утримання пожежних команд, доріг, мостів,

парків тощо. Як правило ця група міських селян займалася сільським господарством, а у разі нестачі прибутку від роботи на землі долучалася до торговельного чи кустарного промислу. Друга група міських селян також жила у місті постійно, з власними родинами, але на підставі тимчасового паспорту, що отримувався від сільської общини — пункту постійної приписки. Представники її оселялися в місті для ведення торгівлі чи ремісництва на підставі придбаних промислових свідоцтв. Вони не входили до складу ні міських, ні сільських громад, якщо останні існували в місті, а також не мали права приймати участі в діяльності органів місцевого самоврядування.

Селяни-відходники мешкали в містах тимчасово по короткотерміновому паспорту, як правило без родини. Частина року вони жили в місті, частину — в селі, а іноді по декілька років не поверталися до останнього. Більшість з них була зайнята сезонними роботами — будівництвом, розвантаженням суден, або працювали у видобувній галузі. Вони не мали ніякого відношення до міської спільноти та не сплачували ніяких податків до міської казни.

Відтак, протягом досліджуваного періоду специфіка соціально-професійної структури сільського населення Півдня України полягала в тому, що землеробством, як основною сферою діяльності, займалися не лише селяни. Внаслідок достатньо високого рівня капіталізації сільське господарство стало головною сферою професійної діяльності частини міщан та купців. До того ж, особливість регіону полягала в наявності на території його міст чисельної групи міських селян, єдиним чи визначальним засобом існування яких також був сільськогосподарський промисел.

Важливою складовою дослідження селянства як соціальної системи є аналіз форм організації господарювання та праці. Останній дозволяє охарактеризувати існуючу в досліджуваній період соціально-організаційну структуру сільського населення Півдня України. Критеріальною основою виокремлення та опису її соціальних груп виступають форма землеволодіння та землекористування, модель адміністративного підпорядкування, засіб господарювання та пов'язаний з ними соціальний статус. В цьому контексті наприкінці XIX — початку XX століть серед сільського населення південноукраїнських губерній можна виокремити чотири соціальні групи — селян-общинників, селян-хуторян, власників подвірних господарств та селян-відрубників. При цьому, якщо перші три соціальні спільноти існували в регіоні ще з середини XIX століття, й мали у своєму складі по декілька підгруп, то остання сформувалася лише в роки Столипінської аграрної реформи.

Наприкінці XIX — початку XX століть колективне землеволодіння в регіоні існувало у селян-общинників та господарів подвірних наділів. На Півдні України общинна власність охоплювала 6 071 470 десятин (88 %) та 665 789 (96,5 %) дворів. Подвірно 708 346 (11,2 %) десятинами землі володіло 32 208 (4,5 %) господарів. Тим часом по Україні частка останнього складала майже 2/3, а в середньому по Росії — 1/5 [6, с. 198]. Тобто особливістю південноукраїнських губерній було домінування в соціально-організаційній структурі сільського населення групи селян-общинників.

Подвірне землеволодіння на території регіону було розповсюджене, головним чином, серед колоністів — у 100 % німців, 60 % болгар, 85 % євреїв [7, с. 131]. При цьому, для німців-колоністів цей вид землеволодіння був природною традиційною основою для ведення господарства. На надільних і на куплених землях вони засто-

совували ділянкову систему, виробничі потужності якої зберігалися за допомогою такого суспільного інституту як право майорату [8, с. 129].

В єврейських колоніях подвірне землекористування було запроваджене урядом як експеримент. Поряд з єврейськими господарствами, для їх культурного збагачення селили німців. Але на початку XX століття внаслідок непристосованості євреїв до землеробства, кількість колоній значно скоротилася, наділи в них зазнали дрібнення й переплуталися з полосами німців-кустарвіртів [9, спр. 425, арк. 15].

Дрібнення подвірних наділів, як наслідок зростання кількості населення, мало місце і в болгарських селах [9, спр. 425, арк. 41].

Випадки переходу селян з групи общинників до подвірників були на Півдні України винятковими. Вони траплялися переважно у селах колишніх поміщицьких селян. На території Таврійської губернії протягом другої половини XIX століття їх було тільки два – у с. Мордвинівці Бердянського повіту та у с. Матвіївці Мелітопольського [10, спр. 2187, арк. 11]. В Олександрівському повіті у 1905 р. – існувало 8 поселень в яких проживали як селяни-общинники, так і господарі подвірних ділянок [11, с. 34]. Разом з цим, зміна курсу аграрної політики у 1906 р. призвела до суттєвого зменшення селян-общинників в соціально-організаційній структурі сільського населення Півдня України.

Внаслідок розвитку капіталістичних відносин у сільському господарстві Південь України наприкінці XIX століття став регіоном широкого розповсюдження хуторської системи. Загальна кількість хуторів на його території дорівнювала 43 тисячам. Зазначимо, що до Столипінської аграрної реформи у соціальній спільності селян-хуторян регіону виокремилися три групи – хуторян-власників [9, спр. 225, арк. 17 – 18], хуторян-орендарів [12, с. 15] та хуторян з виселків [8, с. 163]. При цьому, власниками перших двох типів були, переважно, заможні селяни та колоністи. Хутори-виселки засновувалися на надільних землях колишніми державними селянами із середнім розміром прибутку для наближення господарств до віддалених смуг надільної землі. Разом з цим, частка хуторян в соціально-організаційній структурі сільського населення Півдня України суттєво зростає з 1908 р. До 1915 р. до цієї соціальної спільності долучилися родини з дрібних приватновласницьких хуторів, що були створені на колишніх банківських, казенних та общинних землях. Загальна площа останніх дорівнювала 815 832 десятин [13, с. 194]. У поєднанні з селянами відрубниками їх кількість становила 204 055 родин [13, с. 194].

Тобто, на відміну від соціально-професійної, соціально-організаційна структура сільського населення південноукраїнських губерній не була статичною. Хоча особливість її в регіоні й полягала в домінанті селян-общинників серед інших соціальних груп, частка останніх, внаслідок зміни курсу аграрної політики, поступово зменшувалася. Крім того, важливе місце в соціально-організаційній структурі досліджуваної спільноти належало родинам власників та користувачів ділянкових господарств. Достатньо широке розповсюдження останніх в регіоні розпочалося з 70-х рр. XIX століття та отримало більш інтенсивних темпів в роки Столипінської реформи.

Внаслідок проведення ліберальних реформ та капіталізації аграрного сектору економіки сільське населення України взагалі, та південних степових губерній зокрема, з останньої чверті XIX століття стало набувати ознак класовості. Внаслідок зростання темпів соціальної мобільності селянство регіону достатньо швидко інтегрувалося до соціальної стратифікації територіальної спільноти.

Разом з цим, навіть на початку ХХ століття серед мешканців сільської місцевості південноукраїнських губерній достатньо чітко простежувалися риси становості, які в радянській історіографії характеризувалися як залишки феодально-кріпосницького устрою. Але риси внутрішньостанової соціальної структури простежувалися, головним чином, не в правовому статусі селянина, а в наявності відмінностей у розмірі надільного землеволодіння. Три внутрішньостанові соціальні групи — колишніх поміщицьких селян, колишніх державних селян та колишніх колоністів — хоча й були юридично рівними та адміністративно підпорядковувалися одному міністерству чітко відокремлювалися одна від одної як на побутовому рівні, так і на сторінках місцевої земської статистики.

В середньому по регіону на початку ХХ століття колишній поміщицький селянин користувався наділом у 6 десятин, колишній державний — 10,2, колишній колоніст — 25,5. Співвідношення кількості дворів, общин та кількості десятин в них, що належали представникам цих колишніх розрядів, було у південноукраїнських повітах неоднаковим. Воно визначило наявність особливостей у сільському господарстві Півдня України на початку ХХ століття і вплинуло на хід Столипінської реформи в регіоні.

Землеволодіння колишніх державних селян на території південноукраїнських губерній займало в 1905 р. 3/5 усіх надільних земель. Це було особливістю Півдня, оскільки в інших регіонах Російської імперії ця частка коливалася від 2/5 на Правобережній Україні до 3/4 на Приураллі [6, с. 201]. Серед окремих повітів ця частка була найменшою у Мелітопольському (18 %) і найвищою у Дніпровському (99 %). Колишнім державним селянам в останньому належало 317 139 десятин землі [14, с. 69].

Внаслідок специфіки процесу колонізації, поселення колишніх державних селян мали великий розмір. У Бердянському повіті в середньому на одну общину представників цієї категорії припадало 307 дворів, у Дніпровському — 332, в Олександрівському — 657. До складу таких общин в останньому входили Покровське, площею 16 825 десятин, Жеребець, площею 15 432 десятин [11, с. 23].

Колишні державні селяни мали більший розмір одного наділу, ніж колишні поміщицькі. Він коливався від 7 десятин у Херсонському і до 14 десятин у Бердянському повітах. Найбільшим в регіоні (59 десятин на один двір) наділ цієї категорії селян був у с. Ново-Михайлівці Дніпровського повіту [15, с. 129].

Надільне землеволодіння колишніх поміщицьких селян на території Півдня України дорівнювало наприкінці ХІХ століття 1 288 126 десятин, або 18,8 % від усього общинного. Найменшою його частка була у Дніпровському та Бердянському повітах (приблизно 1 %), а найбільшою — в Мелітопольському та Катеринославському (22 %) [8, с. 48]. Переважна частка поселень селян цієї категорії мала невеликий розмір і складалася з 70 — 90 дворів. До того ж, після реформи 1861 р. площа одного наділу колишнього поміщицького селянина значно скоротилася. Вона дорівнювала, наприклад, в Олександрівському повіті 4 десятини, а у Мелітопольському — приблизно 1,5 [16, с. 34].

Особливість внутрішньостанової структури сільського населення Півдня України на початку ХХ століття полягала у наявності в ній чисельної групи колишніх колоністів. Представники цієї категорії володіли 1 652 603 десятинами (24,5 %) надільної землі [6, с. 211]. За національною належністю вони були болгарами, молдаванами, сербами, євреями, німцями, голандцями, а за конфесійною — католиками, православними, лютеранами, менонітами, іудеями [17, с. 54]. Внаслідок

специфіки державної політики в регіоні кінця XVIII – XIX століть розмір наділу представників різних національностей був неоднаковим – болгари, молдавани, серби отримували по 25 – 50 десятин на двір, євреї – 30, німці – 40 – 65 десятин [11, с. 32].

В окремих повітах регіону національний склад колоністів і частка їх надільного землеволодіння у передреформений період були різними. Так, наприклад, в Олександрівському повіті 11 546 десятин (або 2 % надільного фонду) знаходилося у користуванні єврейських общин і 10 804 (2 %) – у власності менонітів, [11, с. 32]. У Бердянському – колишні колоністи, головним чином німці і болгари, господарювали на 303 248 десятинах (42 %) наділеної землі; на території Дніпровського повіту землеволодіння даної категорії сільських мешканців не існувало [18, с. 38].

Наведена вище характеристика різновидів соціальних структур дозволяє зробити попередній висновок не лише про їх взаємопроникнення, а й важливу роль національного чинника в інституціоналізації соціального простору сільського населення Півдня України. Цей факт дозволив історикам-краєзнавцям сформулювати тезу про «багатоплемінність», як особливість регіону. Разом з цим, ця риса була притаманною, в досліджуваній період, не лише для сільської соціальної спільності південноукраїнських губерній, а й для Лівобережжя, Правобережжя України й також інших регіонів та адміністративно-територіальних одиниць держави. Так, наприклад, на 1906 р. етносоціальна структура населення 40 губерній європейської частини Російської імперії складалася з 65,5 % росіян, 10,6 % турків та татар, 6,2 % поляків, 4,5 % фінів, 3,9 % євреїв, 2,4 % литовців, 1,6 % німців, 1,1 % кавказців, 0,9 % горців, 0,9 % вірменів, 0,4 % монголів та 2 % представників інших національних меншин [19, с. 69]. При цьому зазначимо, що внаслідок особливостей ведення статистики етнічна група росіян в друкованих джерелах складалася не лише з представників цієї національності, а й з інших слов'яномовних національних спільностей – українців, білорусів, болгар, сербів тощо. В цьому контексті поліетнічність Півдня України виступає як фіксована закономірність притаманна для всієї території існуючої на той час Російської імперії. На нашу думку, специфічні риси етносоціальної структури південноукраїнського населення, в тому числі й сільського, слід шукати у співвідношенні різних національних груп та в характері їх оселення. Але, в цьому відношенні, слід додати, що деталізація національного питання можлива лише шляхом аналізу статистичних та нарративних джерел переважно місцевого походження. Втім, й на їх сторінках не завжди простежується розмежування етносоціальних структур міського та сільського населення в регіоні. Однак, факт коливання частки останніх в повітах від 3/4 до 4/5 дозволяє, на наше переконання, екстраполювати інформацію з історичних джерел на мешканців сільської місцевості.

Першим кроком в аналізі етносоціальної структури сільського населення Півдня України має стати, на нашу думку, пошук рис, що були б схожими або наявними в інших регіонах імперії. Для цього пропонуємо використати сформульований М. Вебером метод виокремлення ідеальних типів – поділивши, таким чином, сільських мешканців на дві групи, а саме слов'янського та неслов'янського походження. У такому разі макроетносоціальні показники вказують на схожість етносоціальних структур Півдня України, Середнього, Нижнього Поволжя та Акмолінської області. На їх території наприкінці XIX – початку XX століть частка представників різних слов'янських національних груп коливалася від 76 до 79 %, а

неслов'янського походження — відповідно 21 — 24 % [19, с. 69]. В інших історико-культурних та господарських регіонах європейської частини Російської імперії відсоток представників першої групи був більшим на 4 — 8 пунктів. Підкреслимо, при цьому, що в досліджуваній період схожість визначених чотирьох регіонів полягала не лише у макрорівневих етносоціальних показниках. Заселення їх відбувалося у порівняно пізній час й щільність населення була меншою, головне заняття мешканців пов'язувалося з сільським господарством, землеробство мало екстенсивний характер, домінуюче місце в останньому займало вирощування злакових. До того ж, саме ці регіони мали порівняно вищий рівень товарності аграрного сектору економіки. Але схожість регіонів в етнічному відношенні не простежується на рівні класифікації національних груп.

Тому другим кроком виступає аналіз національного складу етнонаціональної структури сільського населення Півдня України. На 1897 р. в сільській місцевості регіону проживало 55 % українців, 21 % росіян, 0,7 % білорусів, 1,6 % чехів та болгар, 0,8 % поляків, 6,7 % євреїв, 4,5 % німців, 4,9 % турків та татар [20, с. 5]. Порівнюючи ці показники з відповідними на Лівобережній та Правобережній Україні відзначимо наявність в той час на Півдні порівняно більшої частки російськомовного, німецькомовного, болгаромовного сільського населення. Разом з цим, відсоток україномовного селянства та євреїв в регіоні був порівняно меншим. Стосовно татар та турків зазначимо, що вони мешкали переважно в Криму, який не входить до територіальних меж нашого дослідження.

Разом з цим, на території окремих губерній степової України національний склад етносоціальної структури сільського населення дещо відрізнявся від середніх показників. Так, наприклад, в сільській місцевості Катеринославщини українців було на 14 % більше ніж інших національних груп. При цьому серед останніх частка росіян в губернії зменшувалася на 4 %, євреїв на 2,1 %, німців на 0,7 %. На Херсонщині частка німців, поляків, росіян, болгар та чехів дорівнювала загальнорегіональним показникам. В той же час, українців серед селян було на 1,5 % менше, а євреїв на 5,1 % (тобто майже в 2 рази) більше. Етносоціальна структура сільського населення Таврійської губернії серед особливостей мала порівняно вищий відсоток німців (5,4 %), болгар (3 %) та росіян (27,9 %) з одного боку, й менший українців (42 %) та євреїв (3,8 %) з іншого [20, с. 5].

Втім, погубернський аналіз національного складу мешканців сільської місцевості не в повній мірі відображав картину по регіону. На рівні повітів і, навіть, окремих волостей співвідношення між різними національними групами відрізнялося від узагальнених показників по Півдню України не на відсотки, а в рази. Показовими в цьому відношенні були Олександрівський, Бердянський, Херсонський та Мелітопольський повіти. Поряд з домінуванням селян української та російської національностей на їх території були компактно розселені та господарювали представники декількох нацменшин. В першому з цих повітів поряд з колоніями Молочанського менонітського округу [21, с. 41] розташувалися поселення євреїв-землеробів (Веселе, Красноселки, Межиріччя, Трудолюбівка, Нечаївка) [9, с. 9]. В Мелітопольському повіті компактно жили греки (с. Новокерменчик та Нові Каракуби) [22, с. 51], болгарари (Димитровка, Воканешти, Болград, Інзовка, Діановка, Мар'янівка та ін.) [23, с. 67], німці, меноніти (колонії Ейгенфельдської та Пришибської волостей Молочанського менонітського округу) [21, с. 42]. Представники національних меншостей зберігали на Півдні України на початку ХХ століття мовну, культурну та релігійну гомогенність. В цих сферах, по відношенню до

чисельно домінуючого українського та російського селянства, вони позиціонували себе як контрагенти. Разом з цим, у побутовому, а в деяких випадках і в господарському, відношеннях виступали полісуб'єктами кроскультурної соціалізації.

Відзначимо, що етносоціальна структура сільського населення південноукраїнських губерній була в досліджуваний період майже статичною. Зміни в ній ваги окремих національних груп з 1897 по 1906 рр. дорівнювали лише сотим частинам відсотку. Інституціоналізація етносоціальної площини, таким чином, стала причиною формування в регіоні напіввідкритої системи міжнаціональних відносин. Міжетнічні комунікації, в цьому контексті, набули рис не асиміляції, а культурного взаємопроникнення та взаємозбагачення.

Безпосередньо пов'язаною з етносоціальною була на території Півдня України в досліджуваний період соціально-релігійна структура сільського населення. Формування останньої проходило протягом кінця XVIII – XIX століть в контексті заселення та господарського освоєння регіону. Усталеного, інституціоналізованого вигляду вона отримала вже в 1880-х рр. й до революційних подій 1917 р. не мала суттєвих змін.

Внаслідок поліетнічності в регіоні на кінець XIX ст. сформувалася багато-конфесійна соціально-релігійна структура сільського населення. За показником співвідношення кількості носіїв світових релігій вона була дуже схожою із загальноукраїнською. Близько 90 % мешканців сільської місцевості південноукраїнських губерній дотримувалися християнського віросповідання. Втім, одна з особливостей Півдня, у порівнянні з Правобережжям та Лівобережжям, полягала у наявності серед нехристиян значної частки мусульман та іудеїв. При цьому, питома вага перших в соціально-релігійній структурі регіону коливалася від 13 % в Таврійській до 0,09 % в Катеринославській та Херсонській губерніях. Якщо характеризувати других, то внаслідок етнічності іудаїзму найбільшою їх частка була в Херсонській 12 %, а найменшою в Таврійській – 4,5 % губерніях й співпадала з кількістю євреїв [19, с. 76].

Разом з цим, відмінність релігійного складу сільського населення степової України полягала у наявності серед християн значних груп представників різних внутрішньо конфесійних напрямків – православних, католиків та протестантів. На початку XX століття співвідношення їх не лише на губернському, повітовому, а й на волосному рівнях було не однаковим. Крім того, в земській статистиці того часу виокремлюється ще й релігійна група «інших християн», частка якої в соціально-релігійній структурі регіону дорівнювала 0,3 %. Остання співпадала з кількістю вірмен, які в організаційно-церковному відношенні підпорядковувалися Вірменському Католікосу. Визначена соціальна синхронність характерна як для материкових повітів Таврійської губернії (0,8 % від всієї кількості населення) [24, с. 12], так і для повітів Катеринославщини (0,02 %) [25, с. 26] та Херсонщини (0,1 %) [26, с. 16].

На початку XX століття православ'я було найбільш поширеною гілкою християнства на Півдні України. Його норм та звичаїв дотримувалося 91 % мешканців Катеринославщини, 81,5 % Херсонщини та 74,7 % Таврійської губернії [18, с. 76]. Переважна кількість останнього, за соціальним походженням, родом занять та стилем життя були селянами. Православ'я сповідували етнічні українці, росіяни, болгари, греки, білоруси. Воно виступало світоглядною основою більшості селян регіону, що відображалось на інституціональних принципах комплексу атрактивних регуляторів соціального простору в сільській місцевості.

Втім, в деяких повітах Півдня України серед православних селян існувало внутрішньо церковне різноманіття. Внаслідок особливостей заселення регіону в одноманітному православно-ніконіанському соціально-релігійному просторі сільського населення на початку ХХ століття існували компактні поселення старовірів. Мешканці останніх переселилися на Південь України з Тамбовської, Воронезької, Астраханської та інших російських губерній, а також з Бакинської та Ленкоранської областей протягом кінця ХVІІІ – першої половини ХІХ століть [27, с. 66]. На початок ХХ століття вони зберегли не лише релігійну, а й культурну, господарську та мовну самобутність. Не зважаючи на етнічну ідентичність з більшістю оточуючого населення старообрядці, у певній мірі, позиціонували себе як соціальні контрагенти й вели майже замкнутий спосіб життя в своїх релігійних общинах.

Поселення старовірів наприкінці ХІХ століття існували в Єлисаветградському, Анан'ївському, Дніпровському та Мелітопольському повітах. При цьому, селяни в них належали до різних течій неklasичного православ'я. Так, наприклад, на території Мелітопольського повіту старовіри жили в селах Великій та Малій Знам'янці, Дніпровці, Водяному; общини молокан існували в повіті в селах Ново-Василівці, Новомиколаївці, Новоспаському, Астраханці, Новоолександрівці, Апостолівці; громади іконоборців мешкали в с. Якимівці та в деяких селах, що залишилися після уходу на Кавказ духоборів [21, сс. 36 – 37]. Але на кінець ХІХ століття кількість представників цих течій визначити дуже важко, оскільки в місцевій та центральній статистиці відомості про православних та старообрядців надавалися в єдиному контексті.

Особливість соціально-релігійної структури сільського населення Півдня України полягала в досліджуваній період ще й у наявності серед християн значних за кількістю груп католиків та протестантів. В етнічному відношенні останні були німцями та чехами, а за внутрішньостановим статусом – колишніми колоністами. Загальна частка представників цих конфесій християнства дорівнювала в регіоні 5,7 %. При цьому, співвідношення католиків та протестантів в сільській місцевості Таврійської губернії дорівнювало пропорції 2 % : 4,8 %, в Катеринославській – 1,4 % : 3 %, в Херсонській – 3,5 % : 2,5 % [19, с. 76]. Найбільш чисельними серед християн-протестантів були громади лютеран та менонітів. Як і старообрядці вони виступали контрагентами в соціально-релігійному просторі Півдня України.

Відтак, наприкінці ХІХ – початку ХХ століть соціально-релігійний простір сільської місцевості Південного Степового регіону, як і в цілому по Україні та європейській частині Російської імперії, мав переважно православний характер. Існуючі в його структурі іншokonфесійні сегменти не відносилися, за сутністю до радикальних чи тоталітарних сект. Хоча релігійні переконання виступали для старовірів, мусульман, іудеїв, католиків, лютеран та менонітів стрижнем самоідентифікації, їх роль в поліструктурній багаторівневій багатовекторній комунікації була невирішальною. Віротерпимість в регіоні належала до тих принципів, що забезпечували стійкість соціальної поліструктурності сільського населення.

Системний аналіз соціальних структур південноукраїнського селянства кінця ХІХ – початку ХХ століть не можливий без розкриття питання рівня його писемності та освіченості. Цей напрям дослідження уможливорює виокремлення серед сільських мешканців таких соціальних груп як освічені, неосвічені та напівосвічені зі зазначенням серед них статевого та вікового чинника. Тобто

характеристика освітньо-соціальної структури сільського населення регіону виступає невід'ємною складовою нашого дослідження.

Зазначимо, що рівень освіченості селянства південноукраїнських губерній, як і в інших регіонах, був порівняно невисоким, що цілком відповідало якості реалізації, сутності та обсягам соціальних технологій в аграрній політиці Російської імперії. Відповідні показники серед дворянства, купецтва або духовенства мали і в державі, і в регіоні набагато вищий рівень. Динаміка зростання кількості освічених селян на території південноукраїнських губерній була невисокою й складала з 1880 по 1906 рр. лише 2,45 %, що відповідало загальним середньостатистичним цифрам.

Втім, соціальна група писемних та освічених мешканців сільської місцевості Південного Степового регіону на початок XX століття була чисельно більшою й дорівнювала 25,1 % від всієї кількості представників верстви [28, сс. 118, 122, 126]. У порівнянні із загальноросійським коефіцієнтом освіченості всього населення (21,1 %) [29, с. 107] стан речей в регіоні отримував певного позитиву. Картина рівня освіченості сільських мешканців на Півдні, в цьому контексті, була схожою з іншими районами України. При цьому, частка писемних селян в освітньо-соціальній структурі верстви була неоднаковою й дорівнювала на Катеринославщині 21,5 %, Херсонщині – 25,9 % та Таврійській губернії – 27,9 % [29, с. 107].

Але якщо порівнювати показники освіченості селян та жителів міст регіону, то на початок XX століття різниця між ними не була суттєвою. Відмінність у коефіцієнтах, в цьому контексті, коливалася навіть на повітовому рівні від 32 до 41 % [30, сс. 162 – 163]. Визначений факт може бути охарактеризований як особливість Півдня України, оскільки в інших районах Європейської Росії різниця у рівні освіченості селян та міщан дорівнювала від 80 до 100 % [31, с. 40]. Цей факт можна пояснити переважно аграрним економічним устроєм регіону, а також наявністю на його території значної частки селян серед мешканців міст. Слід також додати, що в сільській місцевості півдня на початку XX століття існувала й порівняно чисельна соціальна група напівосвічених [30, сс. 54 – 55].

Разом з цим, характерною рисою освітньо-соціальної структури селянства Російської імперії, в тому числі й тих, які жили у губерніях Південного Степового району, була гендерна нерівність. Наприкінці XIX – початку XX століть показник писемності серед чоловіків сільської місцевості характеризувався більш високим рівнем ніж у жінок. На 1 000 перших припадало на Півдні України 345 освічених, в той же час як серед других цей коефіцієнт дорівнював лише 150 [29, с. 107]. На повітовому рівні простежувалася аналогічна тенденція. Хоча у земських та церковно-приходських школах в регіоні базові знання з арифметики та граматики отримували підлітки обох статей, на десять жінок з первинною освітою у сільській місцевості, наприклад Олександрівського повіту, припадало 27 писемних чоловіків. Відповідна пропорція в Катеринославському повіті складала 10 : 29, Новомосковському – 10 : 27, Маріупольському – 10 : 30, Бердянському – 10 : 23, Мелітопольському – 10 : 21, Дніпровському – 10 : 20, Херсонському – 10 : 22 [30, сс. 162 – 163]. До цього слід додати наявність відповідного гендерного дисбалансу й серед різних вікових груп південноукраїнського селянства.

Відтак, наприкінці XIX – початку XX століть освітньо-соціальна структура охоплювала весь соціальний простір сільського населення Півдня України незалежно від етнічної, станової, релігійної, вікової чи статевої приналежності

його представників. Вона складалася з двох великих соціальних груп сільських мешканців — освічених та напівосвічених (близько 1 750 тисяч осіб або 25 %) з одного боку, а також неосвічених (близько 5 250 тисяч або 75 % осіб) з іншого. При цьому, лише третина представників першої групи були жінками, що вказує на притаманний традиційному суспільству гендерний дисбаланс.

Невід'ємною складовою соціальної сфери життя суспільства виступає таке явище як депривація, сутність якого полягає у недостатності умов необхідних для нормального життя індивідів чи соціальних груп. Аналіз його дозволяє визначити індекс здоров'я територіальної чи соціальної спільноти. Втім, на нашу думку, казати про наявність соціально-деприваційної структури серед сільського населення Півдня України досліджуваного періоду можна лише умовно з декількох причин. По-перше, соціальна група організмично депривованих осіб серед селянства початку ХХ століття і у кількісному, і у відсотковому відношеннях не була такою відчутною як у сучасному соціумі. По-друге, в інституціональному розумінні вона не складалася як об'єкт соціального призріння. По-третє, на початку ХХ століття коефіцієнт кількості фізично та психічно хворих селян на Півдні України був меншим ніж в середньому по 50-ти губерніях європейської частини Російської імперії. Але визначене явище об'єктивно було складовою соціальної поліструктурності сільського населення Південного Степового регіону.

За переписом 1897 р. до складу соціально депривованої групи на території південноукраїнських губерній входило 29 820 мешканців сільської місцевості. Тобто на 1 000 селян припадало 4,26 фізично чи психічно хворих [28, сс. 118, 122, 126]. Відповідно індекс здоров'я південноукраїнського селянства наприкінці ХІХ століття дорівнював 99,6 %. Цей показник вигідно відрізняв Південь України від інших районів Російської імперії, а також мав безпосередній вплив на загальну статистику здорового населення регіону. В той час, як на території першого на 10 тисяч мешканців припадало 37 хворих осіб, то в середньому в Україні чи Росії відповідний коефіцієнт дорівнював 45 особам.

Інституціоналізація соціальної групи депривованих селян відбувалася в регіоні у відповідності до традиційних уявлень щодо соціальної ексклюзії. Неможливість хворих виконувати важку сільськогосподарську роботу виступала як стійка соціальна норма. Разом з цим, визначена група не була однорідною й за сутністю хвороби поділялася на соціальні спільноти. При цьому, наприкінці ХІХ століття серед нездорових селян Півдня України найбільш часто зустрічалися сліпі (12,3 осіб на 10 тисяч), глухонімі та німі (12 осіб на 10 тисяч) та психічно хворі (10 осіб на 10 тисяч) [20, с. 9]. До того ж, згідно з показниками статистики відсоток жінок серед фізично хворих був мінімальним й дорівнював на Херсонщині та Катеринославщині — близько 5 %, а в Таврійській губернії 0 % [28, сс. 118, 122, 126].

Таким чином, особливість соціальної сфери життя сільського населення Півдня України кінця ХІХ — початку ХХ століть полягала у поліструктурності. Ця риса виникла внаслідок специфіки заселення та господарського освоєння краю. Соціальний простір південноукраїнського села, у досліджуваній період, був поліетнічним, поліконфесійним, організаційно-асоціативним. В ньому чітко простежувалися скасовані з кріпацтвом залишки внутрішньостанової системи. При цьому, найбільш пов'язаними та переплетеними були зв'язки між групами етносоціальної, соціально-релігійної, соціально-станової, соціально-господарської структур селянства.

Втім, в сільській місцевості Півдня, як і в інших українських губерніях, чітко простежувалися загальні риси. Серед них суттєве домінування автохтонного україномовного населення, значна кількісна перевага носіїв православної віри над представниками інших конфесій, общинний характер соціальної самоорганізації колишніх державних та поміщицьких селян й порівняно високий рівень писемності серед них. До цього слід додати також наявність в регіоні загальнодержавної тенденції зростання частки серед селянства соціально-депривованих груп, що може бути пояснене процесом капіталізації аграрного сектору економіки.

Матеріали статті можуть бути використані в межах спецкурсів з історичної демографії та історичного краєзнавства. Публікація є одним з кроків у розкритті теми соціальної історії селянства Півдня України кінця XIX – початку XX століть. Подальша розробка останньої можлива шляхом розкриття проблем соціальної самоорганізації, стратифікації та мобільності сільського населення регіону визначеної доби.

Бібліографія

1. Сизоненко Є. В. Аграрні відносини на Півдні України між I та II буржуазними революціями в Росії (1907 – 1917) / Є. В. Сизоненко. – Одеса : Вид-во ОДУ, 1962. – 69 с.
2. Кирьянов Ю. И. Крестьянство Екатеринославской губернии в годы I мировой войны (1914 – 1916 гг.) / Ю. И. Кирьянов. – М. : Ин-т истории АН СССР, 1960. – 38 с.
3. Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.). – 3-е изд., доп. / Б. Н. Миронов. – СПб. : «Дмитрий Буланин», 2003. – Т. 1. – 548 с.
4. Сельское хозяйство Украины. – Харьков : Издательский отдел Н.К.З, 1923. – 564 с.
5. Рындзюнский П. Г. Крестьяне и город в капиталистической России второй половины XIX вв. / П. Г. Рындзюнский. – М. : Наука, 1983. – 269 с.
6. Статистика землевладения. 1905 год. Свод данных по 50-ти губерниям Европейской России. – СПб. : Центр. тип-я Н. Я. Манкова, 1906. – 267 с.
7. Статистико-экономический обзор Херсонской губернии за 1906 год. – Херсон : Типолитография О. Д. Ходушиной, 1909. – 156 с.
8. Постников В. Е. Южнорусское крестьянское хозяйство / В. Е. Постников – СПб. : Типолитография Т-ва И. Н. Кушнарера, 1891. – 437 с.
9. Російський Державний історичний архів. Фонд Комітету землевпорядних справ – ф. 408, оп. 1.
10. Центральний Державний історичний архів м. Москви. Фонд Всеросійського Імператорського товариства сільського господарства – ф. 419, оп. 1.
11. Логинов А. Краткий очерк землевладения и землепользования в Александровском уезде / А. Логинов. – Александровск. : Типография Б. Я. Штерна, 1906. – 84 с.
12. Столыпин Д. Об устройстве арендных хуторов на владельческих землях и крестьянском хозяйстве вообще / Д. Столыпин. – М. : Тип-я М. Головина, 1892. – 20 с.
13. Статистический ежегодник России. 1915 год. Год XII. Пг. : Центр. тип-я Н. Я. Манкова, 1916. – 247 с.

14. Земледельческий Центр и Юг Европейской России. — СПб. : Тип-я В. Ф. Киршбаума, 1911. — 227 с.
15. Зинченко П. Переселение в Сибирь / П. Зинченко // Сельскохозяйственная хроника Херсонского уезда. — 1909. — Март. — С. 129 — 130.
16. Лосицкий А. Е. Распадение общины. Распадение общины до Указа 9 ноября 1906 года. Укрепление наделов в личную собственность. Выделение на хутора и отруба / А. Е. Лосицкий. — СПб. : Тип-я. П. Г. Шварца, 1912. — 65 с.
17. Карагодин А. И. Очерки истории сельского хозяйства Запорожского края во II пол. XIX в. / А. И. Карагодин // Из прошлого Запорожья. — Запорожье, 1992. — Вып. 2. — С. 43 — 81.
18. Памятная книжка Таврической губернии за 1915 год. — Симферополь : Таврическая губернская типография, 1916. — 587 с.
19. Ежегодник России за 1906 год. СПб. : Центр. тип-я Н. Я. Манкова, 1907. — 361 с.
20. Статистический справочник по Югу России. — Полтава : Типолитография И. А. Дохман, 1910. — 186 с.
21. Карагодин А. И. История Запорожского края (1770 — 1917) / А. И. Карагодин. — Запорожье : Стат, 1998. — 285 с.
22. Запорізький архів. Студії з історії греків Південної України XVIII — XX ст. / [І. В. Козлова, В. О. Бондар, Ю. О. Приймак та ін]; під. ред. О. Г. Величко. — Запоріжжя : ТОВ Оріон-7, 2003. — 140 с.
23. Історія міст і сіл Української РСР. Запорізька область. К. : Гол. ред. УРЕ АН УРСР, 1970. — 765 с.
24. Обзор Таврической губернии за 1913 год. — Симферополь : Таврическая губернская типография, 1914. — 43 с.
25. Статистический обзор Екатеринославской губернии за 1909 год. — Екатеринослав, Тип-я К. А. Андрущенко, 1910. — 167 с.
26. Статистико-экономический обзор Херсонской губернии за 1909 год. — Херсон : Тип-я О. Д. Ходушиной, 1910. — 373 с.
27. Фоменко В. Г. Звідки ця назва? / В. Г. Фоменко. — Дніпропетровськ : Промінь, 1969. — 54 с.
28. Статистические сведения по земельному вопросу в Европейской России. — СПб. : Тип-я В. Ф. Киршбаума, 1906. — 250 с.
29. Статистический ежегодник России за 1905 год. СПб. : Центр. тип-я Н. Я. Манкова, 1906. — 248 с.
30. Савицкие З. М. и Н. А. Земские подворные переписи 1880 — 1913 гг. Поуездные итоги / З. М. и Н. А. Савицкие. — М. : Изд-е ЦСУ СССР, 1926. — 324 с.
31. Дубровский С. М. Сельское хозяйство и крестьянство в России в эпоху империализма / С. М. Дубровский. — М. : Наука, 1969. — 308 с.

Приймак О. Н.

**Социальная полиструктурность сельского населения
Юга Украины конца XIX — начала XX веков**

В статье раскрыты вопросы взаимопроникновения и диффузии различных по сущности, содержанию, характеру, свойствам групп социальных структур сельского населения Юга Украины на рубеже XIX — XX веков. Особое внимание автор обращает на такие черты социального пространства южно-украинского села как полиэтничность, поликонфессиональность, внутрисословную

дифференціацію, соціально-організаційне многообразие. В статті також содержится аналіз явлення соціальної депривації в середі южно-українського крест'янства.

Priimak O. N.

Social polystruktura rural population of South of Ukraine of end of XIX – began XX ages.

In the article open questions of interpenetration and diffusion of different on essence, maintenance, character, properties of groups of social structures of rural population of South of Ukraine on the border of XIX – XX ages. An author pays the special attention to such lines of social space of the South-Ukrainian village as pollination, polyreligion, socially-organizational variety. In the article also there is the analysis of the phenomenon of social deprivation in the environment of the South-Ukrainian peasantry.

Константинова В. М.

БЕРДЯНСЬК КІНЦЯ ХІХ СТ.: ОСОБЛИВОСТІ СКЛАДУ НАСЕЛЕННЯ ПРИМОРЬСЬКОГО ПОВІТОВОГО МІСТА ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ

Однією з характерних ознак сучасної вітчизняної історіографічної ситуації є те, що при все зростаючому інтересі до історичної урбаністики в цілому і до історії окремих міст Південної України зокрема, минуле більшості населених пунктів все ще залишається вивченим недостатньо. Досить типовою є ситуація із дослідженням історії Бердянська: впродовж останнього десятиліття спостерігається справжній прорив у вивченні його минулого на мікрорівні: біографій окремих бердянців [1; 2], минулого окремих навчальних закладів тощо [3; 4]. Втім, побачити загальну картину життя приморського міста заважає брак залучених до наукового обігу статистичних даних. Поза увагою дослідників історії Бердянська до сьогодні залишалися навіть матеріали Першого загального Перепису населення Російської імперії 1897 р. Заповнити існуючу лаку, систематизувати статистичні дані щодо населення Бердянська кінця ХІХ ст. і покликана ця розвідка.

Деякі дані щодо динаміки зростання чисельності населення Бердянська в ХІХ ст. можна одержати знайомлячись з матеріалами «Новоросійського календаря». Так, у 1838 р. там повідомлялося, що в 1835 р. у місті нараховувалося 1 300 мешканців, а станом на 1 березня 1838 р. у Бердянську вже було 1 709 чоловіків і 1 356 жінок, причому серед чоловіків 7 осіб духовного звання, 8 чиновників, 8 купців 2-ї гільдії, 109 купців 3-ї гільдії, міщан-християн — до 1 500 осіб [5]. У 1845 р. писалося вже про 5 200 мешканців Бердянська обох статей [6]; у 1847 р. — про 5 886 [7]; у 1851 р. — 7 060 [8]; у 1872 р. — про 12 561 [9]. Втім, до наведених даних слід ставитися досить обережно, зважаючи як на недосконалість методики підрахунків, так і на передрук тих самих даних у «Новоросійському календарі» за різні роки. Зокрема, цифра 7 060 наводиться там і у 1851 р, і в 1852 р.

Досить своєрідною хронікою зростання населення Бердянська можуть вважатися публікації «Одеського Вісника». Так, 23. VII. 1830 р. газета писала, що населення міста дорівнює близько 1 500 душ обох статей і переважно складається з переселенців із Курської губернії [10, с. 45]. 10. V. 1847 р. в полемічному загалі кореспондент газети писав про 10 000 населення міста [10, с. 126]. Втім, вже 6. VIII. 1847 р. «Одеський Вісник» опублікував фейлетон, де автор згаданої вище

публікації обвинувачувався в тому, що вдвічі «збільшив» населення Бердянська [10, с. 135]. Вельми показово, що відповідаючи на таке обвинувачення, 24. IX. 1847 р. кореспондент зізнався: «Зауваження стосовно чисельності мешканців у Бердянську не будемо спростовувати, тому що, дійсно, не рахували їх. Що правда, то правда — про те ані слова» [10, с. 148]. 13. IX. 1860 р. «Одеський Вісник» повідомляв про 9 000 мешканців міста [10, с. 295], 8. XI. 1873 р. — про «до 12 тисяч мешканців» [11, с. 305].

Уривчасту інформацію щодо населення Бердянська знаходимо в ряді інших видань XIX ст. Зокрема, «Географічно-статистичний словник Російської імперії» за 1862 р. повідомляв, що в 1838 р. у Бердянську мешкало 3 200 осіб, а в 1860 р. — 9 762 осіб обох статей (почесних громадян і купців 2 035, міщан і цехових 6 115); «неправославних: 560 розкольників, 28 вірмен, 105 католиків, 573 протестантів, 760 євреїв, 190 караїмів» [12].

На відміну від перелічених вище даних, матеріали Першого загального Перепису населення Російської імперії 1897 р. дають вельми різнопланову, багатоаспектну картину щодо населення приморського міста, заснованого в 1827 р.

Згідно з Переписом, загальна кількість населення Бердянська становила 26 496 осіб. Тут враховано населення ряду бердянських «слобод і передмість», причому важливо, що в Перепису зазначено і чисельність населення кожної з цих територіальних одиниць. Так, у Солдатській слободі мешкало 2 353 чоловіки і 2 298 жінок; Матроській слободі — 541 чоловік і 537 жінок; Собачій балці — 516 чоловіків і 528 жінок; на території садів за Німецькою слободою — 470 чоловіків і 521 жінка; передмісті Хомутівці — 392 чоловіки і 407 жінок; Німецькій слободі — 375 чоловіків і 412 жінок; слободі Д'яконівці — 40 чоловіків і 46 жінок; передмісті Сади — 32 чоловіки і 30 жінок; на території садів на Горі — лише 8 чоловіків і 9 жінок.

Разом із тим, до загальних підрахунків не увійшло населення Ближніх Макорт (121 чоловік і 130 жінок), Дальніх Макорт (100 чоловіків і 121 жінка) і Бердянської коси (128 чоловіків і 106 жінок).

Серед 26 496 бердянців 17 823 були «місцевими», тобто народилися у Бердянську чи в Бердянському повіті, 1 929 народилися у інших повітах Таврійської губернії, 6 193 — в інших губерніях Російської імперії і 551 — в інших країнах.

За становою приналежністю бердянці розподілилися наступним чином: дворяни — 858, духовенство — 97, купці — 366, міщани — 18 882, селяни — 4 815, іноземні піддані — 1 106, інші стани — 372 [13, сс. 2 — 3].

Згідно з більш деталізованими даними, в місті нараховувалося (включаючи членів родин) потомствених дворян — 183 чоловіка і 212 жінок; особистих дворян і чиновників не з дворян — 229 чоловіків і 234 жінки; осіб духовного звання всіх християнських сповідань — 48 чоловіків і 49 жінок; потомствених і особистих почесних громадян — 93 чоловіка і 68 жінок; купців — 175 чоловіків і 191 жінка; міщан — 9 316 чоловіків і 9 566 жінок; селян — 2 553 чоловіка і 2 260 жінок; «іногородців» — 5 чоловіків і жодної жінки [13, сс. 56 — 57].

Серед осіб селянського стану (селяни, козаки, іноземні поселенці і т. д.) 785 чоловіків і 951 жінка були «місцевими», 357 чоловіків і 403 жінки народилися у інших повітах Таврійської губернії, 1 417 чоловіків і 909 жінок — в інших губерніях Російської імперії, 6 чоловіків і 9 жінок — в інших країнах [13, сс. 40 — 41]. Серед потомствених дворян Бердянська 48 чоловіків і 80 жінок були «місцевими», 27 чоловіків і 29 жінок народилися у інших повітах Таврійської

губернії, 106 чоловіків і 102 жінки — в інших губерніях Російської імперії, 2 чоловіка і 1 жінка — в інших країнах. Серед особистих дворян і чиновників не з дворян (із врахуванням членів родин) «місцевими» були 85 чоловіків і 100 жінок, народилися у інших повітах цієї ж губернії 33 чоловіка і 34 жінки, народилися у інших губерніях імперії 106 чоловіків і 98 жінок, у інших державах — 3 чоловіка і 2 жінки [13, сс. 42 — 43].

Серед всіх «немісцевих» бердянських чоловіків 4 народилися у Астраханській губернії, 34 — в Бессарабській, 32 — Віленській, 25 — Вітебській, 45 — Володимирській, 2 — Вологодській, 22 — Волинській, 38 — Воронежській, 1 — В'ятській, 64 — Гродненській, 113 — Облесті Війська Донського, 623 — Катеринославській, 11 — Казанській, 33 — Калужській, 69 — Київській, 28 — Ковенській, 6 — Костромській, 5 — Курляндській, 462 — Курській, 7 — Ліфляндській, 103 — Мінській, 66 — Могильовській, 36 — Московській (з них 9 безпосередньо у Москві), 20 — Нижегородській, 8 — Новгородській, 1 — Олонецькій, 3 — Оренбурзькій, 276 — Орловській, 10 — Пензенській, 8 — Пермській, 24 — Подільській, 280 — Полтавській, 5 — Псковській, 22 — Рязанській, 30 — Самарській, 20 — Санкт-Петербурзькій (з них 16 безпосередньо у Санкт-Петербурзі), 1 — Саратовській, 12 — Симбірській, 18 — Смоленській, 60 — Тамбовській, 8 — Тверській, 67 — Тульській, 1 — Уфимській, 147 — Харківській, 130 — Херсонській, 156 — Чернігівській, 1 — Естляндській, 6 — Ярославській [13, с. 44]. Таким чином, з-поміж «Європейських» губерній Російської імперії лише одна (Архангельська) відсутня в списку регіонів народження мешканців Бердянська. Додамо сюди бердянців, народжених у так званих «Привіслинських», Кавказьких, Сибірських губерніях, в Акмолинській губернії (остання з-поміж 9 Середньоазійських губерній Російської імперії є єдиною, де народилися мешканці Бердянська) [13, с. 48], в Нюландській губернії (єдиній серед 8 губерній Великого Князівства Фінляндського) [13, с. 52]. Щодо інших держав, то в Австро-Угорщині народився 21 мешканець Бердянська чоловічої статі, в Болгарії — 8, Великобританії — 5, «в Німеччині загалом» — 17, Голландії — 1, Греції — 120, Італії — 36, Пруссії — 21, Румунії — 4, Саксонії — 1, Сербії — 7, Туреччині — 84, Франції — 4, Чорногорії — 9, «інших європейських державах» — 1. Крім того бердянці були народжені в Персії, не уточнених державах Азії і Центральної Америки [13, с. 52].

З вищезазначеною категорією не слід ототожнювати підданих інших держав. Серед населення Бердянська були піддані Австро-Угорщини (23 чоловіка і 35 жінок), Болгарії (відповідно 4 і 3), Великобританії (12 і 22), Німеччини (95 і 132), Греції (191 і 134), Італії (52 і 54), Румунії (9 і 10), Сербії (14 і 14), Туреччини (149 і 92), Франції (12 і 9), Чорногорії (10 і 8), Швейцарії (2 і 4), Персії (14 чоловіків і жодної жінки), «держав Центральної Америки» (1 чоловік і 1 жінка) [13, сс. 90 — 91].

При домінуванні українського та російського населення, в місті були широко представлені інші етноси (виділені за мовною ознакою): налічувалося 105 поляків, 11 чехів, 130 болгар, 4 молдаванина, 733 німця, 418 греків, 74 вірменина, 2 771 єврей, 6 естонців, 290 татар, 50 турок. На відміну від більшості інших міст краю, в Бердянську не була відмічена наявність циган [13, сс. 2 — 3].

Цікаво співставити вищенаведені дані з даними щодо етнічного складу в цілому губернії та її міст. Згідно з Переписом, вони виглядали наступним чином (знову ж таки, «народності» визначені «на основі рідної мови») [13, с. V]:

Народності		В губернії	В містах
«Руські»		70,80 %	59,70 %
У тому числі	«Великоруси»	27,90 %	49,10 %
	«Малоруси»	42,20 %	10,40 %
	Білоруси	0,70 %	0,20 %
Поляки		0,70 %	2,20 %
Чехи		0,10 %	0,10 %
Болгари		2,80 %	0,30 %
Молдавани (румун.)		0,20 %	0,10 %
Німці		5,40 %	1,40 %
Греки		1,30 %	3,60 %
Вірмени		0,60 %	2,20 %
Цигани		0,10 %	0,10 %
Євреї		3,80 %	11,80 %
Естонці		0,20 %	0,20 %
«З рідн. татар. з»:			
Татари		13,0 %	14,20 %
Караїми та частина іудеїв		0,60 %	3,0 %
Турки		0,20 %	0,30 %
Інші		0,20 %	0,30 %
Всього, осіб		100 % (1 447 790)	100 % (289 816)

За конфесійною приналежністю населення міста структурувалося наступним чином: православні з єдиновірцями — 20 785, старообрядці і такі, що ухиляються від православ'я — 1 153, вірмено-григоріани, та вірмено-католики — 64, римокатолики — 532, протестанти — 624, магометани — 24, іудеї — 3 048, караїми — 258 [13, сс. 2 — 3].

У місті нараховувалося 4 729 господарств, у них — 13 286 чоловіків і 13 210 жінок. При цьому кількість господарств, що склалися із двох осіб, дорівнювала 655, з трьох — 645, з чотирьох — 677, з п'яти — 679, з шести-десяти осіб — 1 641. До господарств входили головним чином родичі. За статевою ознакою вони розподілилися наступним чином: 10 819 чоловіків і 11 245 жінок. Натомість поміж «сторонніми» членами господарств чоловіки налічували 1 672, а жінки — 1 571. Тут йдеться про найманих працівників. Причому більшість родин, які наймали працівників чи прислугу, обмежувалися однією такою особою. У місті нараховувалося 590 господарств, які наймали по одному працівнику, 4 — наймали 11 і більше осіб [13, сс. 6 — 7]. І лише 286 «самотніх», так би мовити «безродинних» господарств. Серед бердянців, що представляли цю групу, налічувалося 116 чоловіків і 107 жінок, які не користувалися найманою працею; 38 осіб наймали по 1 працівнику, 21 — по 2 чи 3, 2 — по 4 чи 5, 2 — по 6 — 10 працівників. Жодна самотня особа не наймала 11 і більше працівників. У місті були представлені і господарства, в які об'єднувалися особи, що не перебували у родинних зв'язках (артілі тощо). Серед них 31 господарство налічувало по 2 — 5 осіб, 14 — по 6 — 10, 3 — по 11 — 20, 4 — по 21 — 50, 1 — більше ніж 50 осіб. Серед цієї категорії чисельно абсолютно домінували чоловіки: їх налічувалося 338, тоді як жінок — лише 40. Крім приватних, у Бердянську нараховувалося 13 господарств, віднесених до категорії «господарств закладів». До них належав 121 чоловік і 26 жінок [13, сс. 8 — 9].

За віком мешканці Бердянська розподілилися так: діти до 1 року — 444 хлопчика і 396 дівчат, від 1 до 9 років включно — 3 042 і 2 960, 10 — 19 років — 2 890 і 3 291, 20 — 29 років — 2 064 чоловіка і 2 095 жінок, 30 — 39 років — 1 734 і 1 541, 40 — 49 років — 1 333 чоловіка (кількість жінок наявному примірнику Перепису розібрати не вдалося), 50 — 59 років — 887 і 836, 60 — 69 років — 545 і 568, 70 — 79 років — 248 і 265, 80 — 89 років — 80 і 81, 90 — 99 років — 9 і 13, 100 — 109 років — 2 і 3, 110 років або старше — 1 чоловік. У 7 чоловіків і 10 жінок вік не відомий [13, сс. 10 — 11].

За сімейним станом у відповідності до вікових груп населення міста розподілилося так:

Сімейний стан	Холості та дівці		Ті, які перебувають у шлюбі		Вдови		Розлучені		Ті, які не зазначили сімейного стану		Всього	
	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж
В Бердянську	7994	7282	4883	4695	391	1204	10	16	8	13	13286	13210
менше 10 років	3486	3356	—	—	—	—	—	—	—	—	3486	3356
10-12	819	850	—	—	—	—	—	—	—	—	819	850
13-14	600	641	—	—	—	—	—	—	—	—	600	641
15-16	575	727	—	5	—	1	—	—	—	—	575	733
17-19	880	939	16	126	—	—	—	1	—	1	896	1067
20-29	1141	545	910	1502	9	40	2	6	2	2	2064	2095
30-39	236	113	1463	1317	32	105	1	5	2	1	1734	1541
40-49	125	51	1152	900	54	198	2	1	—	1	1333	1151
50-59	63	31	736	527	82	274	4	3	2	1	887	836
60 р. та більше	65	27	604	314	214	583	1	—	1	6	885	930
Невідомий вік	4	2	2	4	—	3	—	—	1	1	7	10

Важливими є дані щодо освітнього рівня бердянців. Так, серед потомствених і особистих дворян, чиновників не з дворян (враховуючи членів родин) були неписьменними 83 чоловіка і 92 жінки (причому відповідно 6 і 24 у віці старшому за 19 років), тоді як письменними були 329 чоловіків і 354 жінки. З цих письменних мали університетську або іншу вищу освіту 44 чоловіка і лише 1 жінка, в спеціальних і технічних вищих навчальних закладах навчалося 7 чоловіків і жодної жінки, в спеціальних середніх навчальних закладах — 21 чоловік і 5 жінок, в середніх навчальних закладах — 99 чоловіків і 189 жінок, у вищих військових навчальних закладах — 1 чоловік і в середніх військових навчальних закладах 14 чоловіків. Серед неписьменних осіб духовного звання християнських сповідань і членів їх родин нараховувалося 9 чоловіків і 18 жінок.

Серед неписьменних почесних громадян, купців, міщан та інших міських станів було 4 349 чоловіків (проти 5 235 писемних) і 6 692 жінки (проти лише 3 133 писемних). Серед всіх цих письменних лише 14 чоловіків і 1 жінка закінчили університети або «інші вищі навчальні заклади», 4 і 1 — спеціальні і технічні вищі навчальні заклади [13, сс. 64 — 65].

Серед бердянців сільського стану (селяни, козаки, іноземні поселенці тощо) нараховувалося неписьменних 1 282 чоловіка і 1 708 жінок (проти письменних

відповідно 1 278 і 564). З них університетську або іншу вищу освіту мали лише 1 чоловік і 1 жінка [13, сс. 66 – 67].

Загалом же серед бердянців нараховувалося неписьменних 5 959 чоловіків і 8 806 жінок (з них більшість у віці до 10 років – 3 149 і 3 146 відповідно), тоді як письменними були 7 327 чоловіків і 4 404 жінки. З них університети та інші вищі навчальні заклади закінчили тільки 68 чоловіків і 4 жінки, а спеціальні і технічні вищі навчальні заклади – 12 чоловіків і 1 жінка [13, сс. 68 – 69].

Надзвичайно важливими є дані щодо професійних занять бердянців. Зокрема, в адміністративних установах, суді і поліції працювало 186 чоловіків і 4 жінки, в громадській і становій службі – 64 і 1, в сфері приватної юридичної діяльності – 14 і 1, у збройних силах – 52 і 0, в сфері навчальної і виховної діяльності – 59 і 50, науки, літератури, мистецтва – 27 і 11, лікарської і санітарної діяльності – 46 і 23. Займалися «приватною службою», працювали прислугою і поденщиками 1 660 чоловіків і 1 399 жінок, землеробством – 534 і 51, рибальством і полюванням – 293 і 7, виготовленням одягу – 593 і 287, візництвом – 266 і 1 [13, с. 188].

Отже, інформативні можливості матеріалів Першого загального Перепису населення Російської імперії 1897 р. щодо населення Бердянська важко переоцінити. У поєднанні з наявними нарративними, справочинними та іншими джерелами вони дають змогу побачити цілісну картину життя міста кінця ХІХ ст. Тож найближча перспектива розвідок у даному напрямку як раз і полягає у співвіднесенні наведених матеріалів статистики із виявленими раніше джерелами. У більш широкій перспективі ці матеріали можуть бути використані при створенні комплексного дослідження з історії урбанізаційних процесів на Півдні України.

Бібліографія

1. Баханов К. А. Бердянск в дневниках титулярного советника В. К. Крыжановского. Крыжановский В. К. Дневники / К. А.Баханов, И. И Лыман – Запорожье : Просвіта, 2002. – 218 с. : ил.
2. «Бердянський літописець» Василь Крижанівський / [Упорядники: І. І. Лиман, В. М. Константинова]. – Бердянськ – Київ – Едмонтон : РА Тандем-У, 2007. – 300 с.
3. Бердянська чоловіча гімназія (остання третина ХІХ століття). Матеріали з історії Бердянського державного педагогічного університету / [Упорядники: В. М. Константинова, І. І. Лиман]. – К. : Освіта України, 2006. – Том І. – 528 с.
4. Бердянська чоловіча гімназія (1901 – 1919 роки). Матеріали з історії Бердянського державного педагогічного університету / [Упорядники: І. І. Лиман, В. М. Константинова]. – К. : Освіта України, 2007. – Том ІІ. – 631 с.
5. Бердянск // Новороссийский календарь на 1839 год, издаваемый при Ришельевском лицее. – Одесса : в городской типографии, 1838. – С. 178 – 179.
6. Бердянск // Новороссийский календарь на 1846 год, издаваемый от Ришельевского лицея. – Одесса : в городской типографии, 1845. – С. 63.
7. Бердянск // Новороссийский календарь на 1848 год, издаваемый от Ришельевского лицея. – Одесса : в городской типографии, 1847. – С. 65.
8. Бердянск // Новороссийский календарь на 1852 год, издаваемый от Ришельевского лицея. – Одесса : в городской типографии, 1851. – С. 67.
9. Бердянск // Новороссийский календарь на 1873 год, издаваемый от Канцелярии Новороссийскаго и Бессарабскаго генерал-губернатора. – Одесса : тип. П. Францова, 1872. – С. 88.

10. «Юне місто». Літопис історії Бердянська очима кореспондентів «Одеського Вісника» (1827 – 1860 рр.) / [Упорядники: І. І. Лиман, А. М. Піменов]. – Бердянськ – Ростов-на-Дону : РА Тандем-У, 2007. – 358 с.

11. «Кращий порт Азовського моря». Літопис історії Бердянська очима кореспондентів «Одеського Вісника» (1861 – 1875 рр.) / [Упорядники: І. І. Лиман, В. М. Константінова]. – Бердянськ – Таганрог : РА Тандем-У, 2007. – 360 с.

12. Бердянск // Географическо-статистический словарь Российской империи. – СПб., 1862. – Т. I. – С. 235–236.

13. Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г. ХLI. Таврическая губерния. – СПб. : паровая скоропечатня П. О. Яблонского, 1904. – 310 с.

Константинова В. Н.

Бердянск конца XIX в.: особенности состава населения приморского уездного города Южной Украины

В статье систематизированы статистические данные о сословном, профессиональном, этническом, конфессиональном, половом, возрастном составе населения Бердянска, приведена статистика, касающаяся других аспектов жизни приморского города Южной Украины конца XIX ст.

Konstantinova V. N.

Berdyansk in the end of XIX century: peculiarities of population of the seashore town of Southern Ukraine

The article is dedicated to systematized statistical materials, concerned to estate, professional, ethnic, confessional, sexual, age composition of population of Berdyansk. Statistics, concerned to other aspects of life of the town of Southern Ukraine in the end of XIX century, is given.

Буканов Г. М.

ВПЛИВ ІДЕЙ ФЕДЕРАЛІЗМУ ТА АВТОНОМІЗМУ НА УКРАЇНСЬКЕ НАЦІОНАЛЬНЕ ВІДРОДЖЕННЯ В КІНЦІ XIX – ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

Повернення народу культурно-історичної пам'яті, відновлення на її основі автентичних світоглядних цінностей та побудова незалежної національної держави – така суть процесу національного відродження, який відбувався на теренах України ниприкінці XIX – початку XX століття. Розвиваючись традиційно у фарватері європейської ідеології, але зазнавши впливу російської політичної думки, українські національні діячі стояли на роздоріжжі у питанні вибору форми державності, яка б найкраще відповідала б інтересам та світогляду українського народу та кожного українця. Бути суверенними та незалежними, чи розвивати свою державність у складі федерації – кожен з цих шляхів мав свої вади та переваги, які лежали в площині історичної практики та національного менталітету.

Більшість досліджень останніх десятиліть висвітлюють лише певні періоди, теоретичні побудови окремих мислителів, чи відображення цієї ідеї в контексті інших наукових проблем. Найбільш досліджуваною є державно-політична думка другої половини XIX – першої половини XX ст. Відсутність праць, в яких розгля-

далися б етапи еволюції ідеї української державності від початку її формування, не сприяє уявленню цілісної картини специфіки політичного процесу в сучасній Україні.

Звернення сучасних дослідників, таких як Курас І., Турченко Ф., Бойко О., Лук'яненко Л., Шилов Ю., Турченко Г., Апанович О., Гончаренко В., Грицак Я., Кремень В., Кульчицький С., Мироненко О., Мицик Ю, Смолій В., до накопиченого протягом століть досвіду, політико-теоретичних напрацювань вітчизняних теоретиків політичної думки дозволяє сучасному українському суспільству, політичним лідерам, державній владі віднайти й адекватніше зрозуміти глибинні причини багатьох сучасних політичних процесів, не повторювати помилок минулого, будувати сучасну українську державу із врахуванням політичних традицій та національного менталітету, що сформований тривалим історичним процесом.

Українці належать до тих народів східної та центральної Європи, які протягом ХІХ століття змагалися за національне відродження. В історичній літературі (відчизняній та зарубіжній) утвердилася думка, що український народ включився у процес національного відродження відносно пізно і не досяг на той час кінцевої мети національних рухів — політичної незалежності [1, с. 97].

Загально визнаною дефініцією поняття «національне відродження» є таке, під яким розуміється усвідомлення себе, свого етносу як нації, як дійсної особи історії і сучасного світу [2, с. 5].

Конкретними носіями національної ідеї, як вже відзначалося раніше, були громадсько-культурні діячі. Державно-правова свідомість сягала вимог автономії або федералізму, що ґрунтувалися на власній традиції (Хмельницький, Мазепа, братчики), а також на ідеях європейського соціал-федералізму (Драгоманов). Один з найвизначніших дослідників цієї проблеми професор Празького університету М. Грох запропонував три етапи знаного з ХІХ століття національного ренесансу: академічний, культурний та політичний. Його схема, носить універсальний характер, тобто, вона може бути застосована до аналізу будь-якої європейської країни, лише історичний зміст принесе оригінальність цій схемі. З огляду на це можемо сказати, що основні етапи української історії співпадають з європейськими.

У відомій праці професора Мічиганського університету Р. Шпорлюка «Українське національне відродження в контексті Європейської історії кінця ХVІІІ — початку ХХ століття» зроблено спробу накласти цю схему на історію розвитку українського національного відродження [3].

Неординарними представляються погляди на генезу українського культурно-національного відродження ХІХ століття одного з представників нової української історіографії І. Лисяка-Рудницького. На його думку, цей процес тривав 130 років — від кінця козацької держави до першої світової війни. А усю добу національно-культурного ренесансу на Україні кінця ХVІІІ — початку ХІХ століття він поділяє на три основні періоди: перший — шляхетський або дворянський (1780 — 1840 рр.), другий — народницький (1840 — 1880 рр.), третій — модерністський (1890 — 1914 рр.) [4].

Починаючи з 60-х років ХІХ століття, коли етнографія поповнилася соціальними чинниками, українська самосвідомість набула рис національної ідеології на цілому просторі «від Дону до Карпат», спричинила потребу політико-правової самовизначеності. Постають свої «пророки-страдники» (Т. Г. Шевченко), «провідники-вчителі» (М. Костомаров, П. Куліш, М. Драгоманов), «вожді»

(М. Грушевський, І. Франко), виробляються стереотипи побутових національних цінностей, програмні пісні та марші, символіка, свята. Довершеним виразом національного самоусвідомлення можна вважати програми політичних партій, що виникли наприкінці XIX – початку XX століть й репрезентували усі верстви нації. Неодмінною складовою цих програм були вимоги буржуазно-демократичних свобод, українізація школи, церкви, права, науки, розвиток національних містечств і культур.

В. Антонович привертає увагу читача до деяких питань, які в сукупності дають можливість уявити основні закономірності процесів національного відродження України та виділити конкретні етапи їх становлення [5].

Особливо активним пропагандистом автономістських ідей був видатний український історик М. Грушевський, що мав величезний авторитет в колах української громадськості. У своїй роботі «Визволення Росії та українське питання» він дає класичне відображення поняття національна ідея. Вже наприкінці XIX століття він формулює теорію про однорідність української нації: «Українська народність належить до категорії народностей демократичних. Історичні умови звели її національний склад практично до демосу, до того ж, головним чином, демосу селянського, землеробського» [6, с. 142].

Виходячи з позиції про майбутню всесвітню соціалістичну революцію, він у питаннях виборювання національних прав українців вважав за необхідне не виходити за межі автономних домагань. Це, на думку вченого, давало б можливість забезпечити національно-культурні і соціальні права українців і не вело б до «розколу російського демократичного руху». Національно-територіальна автономія з об'єднанням всіх українських земель в складі Російської імперії в один територіальний агрегат з власним парламентом і чітким розмежуванням повноважень з центральною владою, за уявленнями М. Грушевського, «більш-менш» наближалася до державної незалежності, атрибути якої – військо, грошова система, тюрми і поліція – були «дорогими забаганками», від яких український народ може відмовитися в ім'я «здорової юшки автономії».

Позиція та погляди Грушевського, обраного Головою Центральної Ради, не змінилися і з початком революції 1917 р. та зумовлені цими подіями активні процеси пробудження національної свідомості. Лише збройний виступ більшовиків проти Центральної Ради, взяття ними Києва та вчинений погром спонукали М. Грушевського переглянути свою позицію щодо державного статусу України. В циклі статей, що увійшли до збірки «На порозі нової України», він відзначив, що більшовицький наступ сприяв переходу українських демократів на самостійницькі позиції, «звільненню від песького обов'язку перед Московщиною». Констатувавши необхідність відходу від позиції «вірності ідеям загальноросійського демократичного руху», М. Грушевський ставить питання про новий вибір України. Для цього він звертається до її історії, традицій державності, геополітичного спрямування розвитку, серед яких особливо наголошує на західній, цивілізаційно-ментальній, та на чорноморській, історичній і географічній орієнтаціях.

Геополітичні умови існування України, на думку М. Грушевського, штовхають її до виходу з російського євразійського простору до Європи з одночасним підтриманням тісних зв'язків з країнами чорноморського та середземноморського басейнів. Реалізація цього завдання дасть можливість Україні прилучитися до промислових технологій та науки європейської цивілізації, налагодити власне виробництво і широку торгівлю, підвищити на цій основі добробут своїх громадян.

Статті та дослідження, які зробив М. Костомаров у 60-ті роки XIX століття, розгорнули та поглибили суперечності, які були помітні у його теорії вже в працях 40-х років. «Книга биття українського народу» проголошувала неминучість відродження України, яке може бути досягнуте через самостійний національно-культурний розвиток, створення своєї державності. Але парадокс у тому, що у програмних документах «братчики» відзначають таку можливість лише в рамках федерації всіх слов'янських народів (панівних і поневолених). М. Костомаров так бачив національне відродження України:

1. «Ми приймаємо, що усі слов'яни повинні з собою поєднатися».

2. «Але так, щоб кожен народ зкомпонував свою Реч Посполиту і управлявся немістимо з другими; так, щоб кожен народ мав свій язик, свою літературу і свою справу общественну. Такі народи по-нашому: москалі, українці, поляки, чехи, словаки, хорутани, ілліро-серби і болгари» [7, с. 17].

Ідея федералізму у трактуванні М. Костомарова була недієздатною, якщо розглядати панівну та пригноблену нації як антагоністичні та такі, що ніколи не зможуть стати рівноправними учасниками федерації. З цієї точки зору концепція, відстоювана М. Костомаровим, ігнорувала конкретно-історичну розстановку сил. Разом з тим, теза М. Костомарова «росіяни і українці — один народ», висловлена у статті «Две русские народности» стала ідейним компасом для тієї течії у національному відродженні, яка відома у джерелах як «малоросійство».

У своїх теоретичних підходах до проблеми української державності М. Драгоманов, на перший погляд, виступає чистим федералістом, продовжувачем ідей Кирило-Мефодіївського братства. Та ознайомившись з розумінням федералізму і принципів його реалізації, виявлено хибність першого враження — єдиним способом розв'язання проблеми української державності, на думку М. Драгоманова, була лише демократизація Росії.

Парадоксальність ситуації полягає в тому, що саме драгоманівська концепція протягом тривалого часу була дороговказом українських замахів, тим ідейним джерелом, з якого черпали наснагу широкі маси свідомого українства. Навіть сьогодні деякі серйозні науковці вважають, що М. Грушевський і Центральна Рада своїми успіхами на ниві побудови української держави завдячують послідовному втіленню поглядів М. Драгоманова в житті. А саме — курсу на федералізацію, як принципу розв'язання проблеми Української державності, очікування творчої співпраці з російськими демократами у цьому питанні, розрахунок на їхню допомогу. Але логіка історичного розвитку суперечить цим сподіванням. Не визиває сумніву, що українські лідери кінця XIX — початку XX століть послідовно діяли в дусі драгоманівських концепцій. Та незаперечно й те, що на цьому шляху вони майже нічого для української держави не здобули, а все, що було досягнуто, стало наслідком вивільнення енергії народу.

Розраховувати на швидку демократизацію суспільства (читай держави), у свідомості якого століттями плекалася ідея панування та вищого призначення, не далекоглядно. Тим паче, для вченого такого масштабу, яким був М. Драгоманов. Демократична Росія, з якою він пов'язував можливість здобуття Україною незалежності, могла вийти на історичну арену тільки в далекому майбутньому. Отже незаперечно впливає, що ці його теоретичні положення були суто умоглядними, не опиралися на конкретні історичні факти і тому не могли стати дороговказом для українського визвольного руху на даному етапі.

Центральна Рада та її керівники, зокрема, послідовно тримали курс на автономію України у складі Росії, причому підкреслювали, що це не тактичний хід, а вираз певних принципів. Навіть Третім Універсалом (20 листопада 1917 року), яким було проголошено Українську народну Республіку, передбачалося, що вона і надалі залишиться у складі федеративної Росії. І лише тиск національно свідомих сил (22 січня 1918 року) змусив проголосити УНР самостійною суверенною державою. Навіть такі обережні кроки українських лідерів до автономії були вкрай вороже зустрінуті російським тимчасовим урядом. А очолювали його демократи, перемоги яких так нетерпляче очікував М. Драгоманов.

О. Кониський вважав основою для реальних зрушень у процесах національного відродження створення національної школи, поширення освіти серед народу (у тому числі економічної та сільськогосподарської), розгортання широкої культурницької діяльності, розбудову національної науки, виховання національної інтелігенції, культурної еліти нації.

М. Грушевський, який у своїх політичних поглядах стояв ближче до Драгоманова і не завжди був згоден з точкою зору О. Кониського у питаннях розбудови національного життя українців, не обминув увагою його постать і дав високу оцінку його діяльності на ниві національного руху. У статті «Пам'яті Олександра Кониського» (1900) М. Грушевський писав: «Від свого повороту з заслання на Україну (1866) і до смерті він неуханно будив український рух скрізь, куди заводила його доля».

Період миколаївської реакції був на Великій Україні часом активного розвитку літератури, фольклорних досліджень, історичних розвідок. Він засвідчував значимість культури українського народу, його самобутність. У цей же час, можна говорити про появу національно-свідомого українства, яке розуміло потребу самостійності для рідного народу. Велике значення для української інтелігенції мали праці Рігера, Палацького, Котляра та Шафарика, з чітко вираженими в них ідеями слов'янського відродження [8, с. 375]. В програмних документах «Братства» вперше проголошувалося беззаперечне право українців на творення свого політичного життя, на власну державність — республіку із власним устроєм і законами.

Засновники братства освячували свої проекти божественною санкцією і насамперед з нею виводили здійснення своєї програми, а не від визвольних зусиль власного народу. Виходячи з досвіду міжслов'янського розбрату та з факту існування спільних слов'янам поневолювачів, кирило-мефодіївці гадали, що найкращий спосіб розв'язання цих проблем — створення Всеслов'янського Союзу, федерації слов'янських народів. Але запозичивши ідеї загальнослов'янської єдності від «Товариства об'єднаних слов'ян» [9, с. 428], кирило-мефодіївці зробили декілька важливих кроків вперед порівняно зі своїми попередниками. Вони не лише виступали та прагнули діяти від імені власного українського народу, але і чітко визначили його право творити власну державу, чого не зробили українські декабристи. Не менш важливим є те, що «братчики» визначили характер федеративного союзу, по суті, недержавної політичної структури, на яку покладалися контролюючі та координуючі функції, головним чином у питаннях міжслов'янських стосунків та зовнішньої безпеки [10, с. 30]. У цьому контексті можна говорити не про федеративну державу слов'янських народів, а про конфедеративну спілку національних держав.

Задуми кирило-мефодіївців так і залишилися лише програмними розробками. Поява цього «Братства», ступінь боротьби за українську державність, що бралася у широкому контексті, — все це говорило про те, що суспільно-політична думка в Україні виходила на новий рівень, набувала власно національного змісту і прагнула знайти собі відповідні національні форми політичної організації. Саме цього вимагав поточний момент — ідейно-теоретичної розробки проблеми.

У 1850 — 1860-ті роки в Чернігові таємна типографія Грінченків та Коцюбинських надрукувала програму «Молодої України». У програмі висувалися такі вимоги «української молоді, яка прагне до політичного самоврядування»: загальнодемократичні лозунги «рівності усіх перед законом після скасування усяких привілеїв», «свобода совісті, рівності усіх віросповідань», «свобода слова, друку, зборів». Характерно, що програма не була аполітичною — вона містила вимоги «політичної конституційної свободи з політичною автономією» [11, спр. 536, арк. 25]. Таким чином, не висуваючи вимоги знищення самодержавства, автори зуміли висловити своє бажання мати конституцію та бачити Україну автономною.

Прикладом політичних вагань, до певної міри, можуть стати політичні пошуки П. Куліша. Лише він, козацький романтик та воздыханець за українською минувщиною, спаплюжив цю минувщину, її героїв. Він то схилився до ідей всеслов'янського федералізму, то відстоював українську самостійність від Польщі та Росії [12, спр. 1762, арк. 1]. А то звертався до ідеї реставрації східнослов'янської федеративної держави, щось на зразок осучасненої Київської Русі під виразною українською політичною та культурною гегемонією [13, с. 253]. Від цього П. Куліш міг прихилитися до ідеї українсько-польського союзу. Зрозуміло, таке хитання викликало осуд серед української інтелігенції [14, с. 8]. У данному разі слід бачити всю складність становлення і суперечливість політичної думки української інтелігенції середини ХІХ століття у непослідовності шукань цієї неординарної особистості.

Тому, на наш погляд, ідейно-теоретичні здобутки та недоліки політико-правової думки України треба оцінювати з позиції національної єдності та роботи по забезпеченню необхідних умов для розвитку українського народу, історичних інтересів України. Приймавши таку платформу, зможемо, по-перше, уникнути схематизму аналізуючи процес розвитку української самостійності. По-друге, уникнемо небезпеки нігілістичних суджень стосовно культурництва та просвітництва як явищ «позадержавницьких».

Отже, ми не відірвемося від ґрунту історизму, а відтак і науковості у розв'язанні складних проблем націогенезу та передумов політичного розвитку України на початку ХХ століття. Звичайно, якщо розуміти під цим саме певний вироблений політичний ідеал, мету діяльності організованих сил. Адже ще на початку 1870-х років такі діячі як П. Чубинський, М. Драгоманов у той чи інший спосіб висловлювалися за українську державну самостійність [12, спр. 1777, арк. 12].

На теренах Російської імперії на початку ХХ ст. в українській політиці домінувала соціалістична доктрина — від більшовицького соціал-демократизму до соціал-федералізму. Характерною рисою цієї ідеології була вимога автономії для України в межах майбутньої демократичної Російської федеративної республіки.

М. Міхновський висував як першочергове завдання відновлення умов Переяславської угоди, а вже потім — здобуття повної самостійності [15, с. 28]. Схожі думки можна зустріти і в інших прихильників державності України.

І. Франко у 1900 році, гаряче висловлюючись за незалежну Україну, відносив цю мету «поза межі можливого» для того часу [16, с. 9]. Таким чином ідея самостійної національної держави була логічним висновком з федеративних програм покоління 1890 – початку XX століття, являла собою не стільки заперечення, скільки розвиток. Це само по собі доводить історично необхідний, внутрішньо цілісний характер державно-політичних шукань протягом усього зазначеного періоду. Від романтичної ностальгії і мрій про відновлення козацької республіки перейшли до проектів здобуття національної державності.

XIX століття виявилось епохою значною, вирішальною у галузі державотворчої теорії, коли був пройдений шлях від аполітичності до автономістсько-федеративних проектів, а від них – до проектів засад майбутньої державної незалежності України. Характерною рисою теоретичних пошуків України XIX століття було те, що цим найчастіше займалися літератори, публіцисти і рідше – правознавці. Це не могло не позначитися на характері концепції та ступені їхньої розробленості. Та не зважаючи на це, тоді ж український рух здійснив еволюцію від обмежених (за реальним впливом, можливостями боротьби) таємних українських (інколи навіть зденаціоналізованих) гуртків до масових політичних рухів та партій з чітко скресленими програмами та визначеною тактикою.

А тому, ми не можемо, наприклад, роль М. Грушевського в розвитку української державницької ідеї оцінити однозначно. Вчений, що створив концепцію української історії як процесу становлення і розвитку нації, в політичних питаннях залишався на позиціях безелітності української нації та несприйняття нею державницької ідеї. Прекрасний знавець минулого, він досить часто помилявся в оцінках поточної ситуації та у прогнозах на майбутнє. Організатор української науки, освіти, активний громадський і політичний діяч, він послідовно прагнув не виходити за межі ідеї автономізму. Криваві події революції 1917 – 1920 рр., вибухоподібне зростання національної свідомості українців не надто змінили його погляди – визнавши необхідність існування самостійної української держави, він одразу ж почав «шукати» їй місце в майбутній світовій федерації. Гіркі слова щодо, по суті, антидержавницької позиції українських соціалістів він поєднував з тотальною критикою прихильників самостійницької ідеї. В той же час науковий доробок М. Грушевського та його діяльність на ниві практичної політики мали для державницької ідеї позитивне значення в тому сенсі, що його послідовна народницька позиція, прихильність до успадкованих ідей попередників, призвели до формування нового напрямку українського політичного мислення.

Бібліографія

1. Магочій П. Українське національне відродження. Нова аналітична структура / П. Магочій // УІЖ, 1991. – № 3. – С. 27 – 41.
2. Чех М. Вийти на зупинці «самостійність» / М. Чех // Зустрічі. – К. : 1992. – Вип. 2. – С. 5 – 11.
3. Шпорлюк Р. Українське національне відродження в контексті Європейської історії кінця XVIII – XX століття / Р. Шпорлюк // Україна. Наука і культура. – К. : 1991. – Вип. 25. – С. 31 – 42.
4. Лисяк-Рудницький І. Інтелектуальні початки нової України / І. Лисяк-Рудницький // Між історією і політикою. – Мюнхен, 1973. – С. 18 – 45.

5. Антонович В. Коротка історія козаччини / В. Антонович — К. : Україна, 1991. — 158 с.
6. Грушевський М. С. Визволення Росії та українське питання / М. С. Грушевський. — СПб., 1907. — 218 с.
7. Костомаров М. «Брати українці» / М. Костомаров. — К. : 1863. — 25 с.
8. Єфименко Л. Я. История украинского народа / Л. Я. Єфименко. — СПб., 1906. — 375 с.
9. Грушевський М. Очерк истории украинского народа / М. Грушевський. — К., 1911. — 428 с.
10. Костомаров М. І. Закон божий (Книга буття українського народу) / М. І. Костомаров. — К. : Либідь, 1991. — 40 с.
11. ЦДАЖР Росії. ф. 274, оп 1.
12. ЦДАЖР Росії. ф. 109, оп. 1.
13. Кулиш П. Об отношении малороссийской словесности к общерусской / П. Кулиш // Русская беседа. — К. : 1856. — 253 с.
14. Барінський О. Виїмки з народної літератури українсько-руської XIX століття / О. Барінський. — Львів, 1902. — 217 с.
15. Міхновський М. Самостійна Україна / М. Міхновський. — Лондон, 1967. — 28 с.
16. Франко І. Поза межі можливого / І. Франко // Літературно-науковий вісник. — К., 1900 р. — С. 7–15.

Буканов Г. Н.

Влияние идей федерализма и автономизма на украинское национальное возрождение в конце XIX – начале XX века

В данной статье рассматривается суть процесса национального возрождения, который проходил на территории Украины в конце XIX — начале XX века. Украинское движение совершило эволюцию от ограниченных тайных украинских кружков к массовым политическим движениям и партиям с четко изложенными программами и определенной тактикой.

Bukanov G. N.

Influence of ideas of federalism and autonomism on Ukrainian national revival in the late XIX – early XX century

To return kulyural treasures to Ukrainians and to restore on this basis the authentic values of the worldview — that is the sense and the essence of the process of national revival, that occurred at the end of XIX — beginning of XX century. Ukrainian national revival made huge step forward from cultural circles to the political parties with the definite programs and tactics.

ГОРОДСКОЙ ТРАНСПОРТ В АЛЕКСАНДРОВСКЕ В НАЧАЛЕ XX ВЕКА

В развитии городского хозяйства важную роль играет транспорт, обеспечивающий перевозки грузов и пассажиров. Поэтому история развития этой отрасли представляет интерес, как для специалистов историков, так и для любителей-краеведов. Но вопрос о развитии городского транспорта в г. Александровске малоизучен. Отдельные сведения встречаются только в популярных публикациях по истории города. В Государственном архиве Запорожской области хранятся документы о деятельности городской управы по организации и регламентации извозного промысла в городе. Именно они и стали главным источником сведений, использованных при написании статьи.

В начале XX века территория города Александровска значительно увеличилась. Жителям все сложнее было добираться в отдаленные районы города, на вокзалы, на пристань. Единственный транспорт был представлен извозчиками, которые разделялись по назначению на легковых (пассажирских) и ломовых (грузовых), по количеству лошадей в упряжи — на одноконных и пароконных.

Работа извозчиков регламентировалась городскими властями, которые составляли документы на основании общегосударственных положений, принятых в 1887 и 1888 годах. По этим правилам извозчиком мог стать только мужчина старше 18 лет, «обладающий физической возможностью к тому и не лишенный судом права заниматься предпринимательством». Извозчики должны были двигаться осмотрительно и не слишком скоро; под запретом была лихаческая манера «ездить вскачь и вперегонку, а также обгонять экипажи (когда от этого происходит стеснение) и ездить по тротуарам» [1, сс. 2 — 3]. При езде надо было придерживаться правой стороны. Встречные упряжки и пешеходов следовало предупреждать звуковыми сигналами, то есть покричать. Запрещалось парковаться в неположенных местах, привязывать лошадей к деревьям и столбам. Извозчики не имели права подавать экипажи без требования публики и преследовать прохожих настойчивым предложением своих услуг. Им запрещалось устраивать ссоры и драки, допускать брань, позволять себе насмешки над проходящими и проезжающими.

По требованию городских властей, каждый желающий заняться извозным промыслом, обязан был письменно обратиться в городскую управу, которая, если находила заявителя достойным, выдавала ему соответствующее удостоверение [2, д. 438, л. 148]. Получив его, извозчик должен был приписаться к одной из установленных бирж (стоянок), внести платежи за промысел, получить номера. Номера должны были указываться на экипаже, на фонарях, на одежде извозчика прикреплялась жестяная бляха.

Надзор за работой извозчиков осуществлял биржевой староста. В г. Александровске эту должность занимал городской базарный полицейский надзиратель Павловский. Ему в помощь извозчиками, при участии полиции, избирался помощник из их среды. Помощник старосты получал жалование в размере 30 рублей в месяц [2, д. 438, лл. 10, 90, 164]. Помощники часто менялись, так как по тем или иным причинам переставали устраивать извозчиков. Так летом 1914 года часть извозчиков обвинила помощника биржевого старосты Бычкова во взяточничестве и потребовала заменить его Данилой Рыбалкой. Конфликт был серьезным, пришлось вмешаться городской управе. Ее член А. П. Морщиков собрал 150 извоз-

чиков и провел голосование. 64 голосами против 36 был избран кандидат Рыбалка [2, д. 438, лл. 121 — 130]. Но вскоре извозчики поняли, что он молод, неопытен, сам занимается извозом и не может справиться со столь непростым контингентом. Не прошло и года как снова состоялись выборы, 3 марта 1915 года на освободившееся место избрали Степана Великого [2, д. 438, л. 222].

Городская управа разрабатывала таксу на извозный промысел, по которой должны были работать извозчики и предъявлять ее по требованию пассажира. Этот документ принимался раз в несколько лет. Такса, принятая 12 апреля 1905 года, действовала до начала 1912 года. Приступая к разработке нового документа, Александровские чиновники делали запросы о существующих там тарифах на проезд в различные города: Екатеринослав, Бердянск, Мелитополь, Симферополь, Мариуполь, Харьков [2, д. 438, лл. 31 — 32, 34 — 37].

Изучив опыт коллег, городская управа подготовила проект таксы для легковых извозчиков г. Александровска, который был утвержден губернатором 10 февраля 1912 года. Вот некоторые цифры из этого документа: проезд из города до ул. Украинской на пароконном извозчике обходился в 40 коп., на одноконном — 30 коп. Из города до завода Бабицкого и до балки Сухой Московки соответственно 60 и 40 коп. Из центра на вокзал Южной железной дороги — 40 и 30 коп. Из города до Шенвизе не далее завода Копа — 30 и 20 коп. На кирпичные заводы и еврейское кладбище — 50 и 35 коп. Из города до площади Т. Шевченко — 30 и 20 коп. Из города до хутора глухонемых — 60 и 40 коп. От вокзала Южной железной дороги до вокзала Екатерининской дороги — 60 коп. От этого же вокзала до пристани — 70 коп. От вокзала до пл. Т. Шевченко — 60 коп., до кирпичных заводов — 80 коп., на Слободку — 70 коп. От вокзала Екатерининской железной дороги до площади Т. Шевченко — 30 коп, до Карантинки — 50 коп., до пристани — 50 коп., до ул. Украинской — 50 коп., в пос. Новые планы — 80 коп., в Канкриновку и Поповку — 1 рубль. В таксе предусматривалась и оплата за почасовую езду. Проезд по городу с остановками оценивался в 50 коп. в час, в другие пункты — 60 коп. Стоимость проезда в ночное время (с 23 до 5 часов утра) была дороже на 10 копеек на пароконном извозчике и на 5 коп. на одноконном. Так как многие улицы города не имели покрытия, и в дождливое время там была непролазная грязь, проезд в такие места оценивался на 10 коп. дороже. В праздничные дни (в первый день Пасхи, Рождество, Новый год) и за катание по городу в обычные дни плата была договорной. По требованию полиции извозчики обязаны были доставлять бесплатно пьяных и больных граждан. Бесплатно мог ездить и биржевый староста по делам, касающимся надзора за извозчиками [2, д. 438, лл. 4, 12].

Проработав по новой таксе несколько месяцев, извозчики пришли к выводу, что она несправедлива. В городскую управу посыпались жалобы, в которых они сетовали на подорожание овса до 1 руб. 15 коп за пуд, отрубей — до 96 коп., сена — до 50 коп за пуд и заявляли, что дневной заработок едва оправдывает содержание лошадей. Поэтому извозчики требовали поднять плату за проезд по некоторым маршрутам на 10 — 20 копеек. Городские власти снова решили изучать опыт других городов, рассматривали этот вопрос в бюджетно-редакционной комиссии [2, д. 438, лл. 13 — 14 об., 31 — 32, 34 — 37, 41]. А извозчики, тем временем, не придерживаясь таксы, при расчете с пассажирами пытались получить сверх нее 10 — 20 копеек [2, д. 438, лл. 75, 79].

Количество извозчиков в городе было не постоянным — в 1913 работало 112 пароконных и 30 одноконных. На 20 марта 1914 года их было соответственно

150 и 50, через год их осталось 114 и 27 [2, д. 438, лл. 10, 91]. Уменьшение количества экипажей, обслуживающих жителей города, было связано, прежде всего, с войной — мужское население призывалось в действующую армию, женщины не всегда могли вести этот бизнес. Да и платежеспособность населения значительно упала.

В Александровске регулярно проводился осмотр экипажей и лошадей. Этим занимались биржевый староста или его помощник и городской ветеринарный врач. Это мероприятие проводилось профилактически, о нем ставили в известность заранее. 8 декабря 1914 года были осмотрены 131 пароконный и 26 одноконных экипажей. Ветеринарный врач Корнейчук констатировал, что лошади у извозчиков В. Гончарова № 87, И. Гончарова № 51, С. Ковяченко № 55, Е. Ефремова № 22, А. Лысенко № 103, Ф. Ворона № 123, Е. Луценко № 139, Матвеева № 48 непригодны для этого промысла и подлежат немедленной замене [2, д. 438, л. 153].

Если пассажиры экипажей или просто жители города замечали, что лошади у какого-либо извозчика выглядят нездоровыми, об этом сообщали в городскую управу и тогда извозчика вызывали на дополнительное освидетельствование. Владельцы животных пытались избежать осмотра, так как при обнаружении проблем их экипажи отправляли на пожарный двор до излечения или замены лошадей. 25 ноября 1914 года в городскую управу поступило сообщение о том, что в 11 часов к полицейскому управлению был вызван извозчик № 88 Илья Кравцун для поездки уездного исправника по городу. Одна из поданных лошадей еле переставляла передние ноги, и передвижение в пределах двух кварталов продолжалось очень долго. Биржевый староста Павловский поручил своему помощнику Рыбалке организовать освидетельствование больной лошади у ветеринара. Но Рыбалка, будучи сам извозчиком, принял сторону Кравцуна, распоряжение не выполнил. Пришлось вмешаться городской управе [2, д. 438, л. 232].

В г. Александровске в 1913 году было открыто отделение общества покровительства животным [2, д. 492, лл. 1 — 6], поэтому его члены следили за тем, как извозчики обращались с лошадьми. Однажды к базарному полицейскому надзирателю Павловскому поступила жалоба от заведующего Николаевской земской школой М. Б. Юрьева на легкового пароконного извозчика № 105, который, будучи в нетрезвом состоянии, посадил в свой экипаж пятерых пьяных мужчин и, несмотря на грязь, гнал лошадей, буквально истязая бедных животных. Лошади изнемогали под градом сыпавшихся ударов, падали в грязь, поднимались и вновь падали. На замечание Юрьева извозчик и пассажиры отвечали отборной площадной бранью. По этой жалобе было проведено расследование. Извозчику № 105 запретили в течение пяти суток выезжать на работу. Юрьеву он принес извинения [2, д. 438, лл. 64, 72]. Подобные инциденты были связаны с тем, что не всегда лошадьми управляли их владельцы. Иногда, имея нескольких животных, хозяева экипажей нанимали работников-извозчиков. А они, к сожалению, не всегда были добропорядочными и имели кроткий нрав.

Жалобы на извозчиков были частым явлением. Иногда они отказывались под разными предлогами везти пассажиров в отдаленные районы города, особенно в вечернее время. Так вечером 3 июля 1912 г. заведующий типографией при училище глухонемых Н. И. Рудяк пытался нанять извозчиков № 46, затем № 30, но они отказались везти его, заявляя, что улицы размыты дождем. Но дороги были в порядке, и извозчик № 6 благополучно доставил пассажира [2, д. 438, л. 22]. Бывали случаи, когда извозчик, заказанный заранее, не приезжал в назначенное

время, что приводило к опозданию пассажиров на поезда и пароходы. 26 июля 1914 года мещанин Г. С. Охременко заказал к 5 часам утра пароконного извозчика № 107, который не выполнил договоренность, и заказчик опоздал на пароход. Командировка была сорвана. Поэтому городской управе пришлось разбираться в конфликте и выдавать пострадавшему справку о причине опоздания [2, д. 438, л. 134 — 136]. Этому пассажиру явно не везло. 9 ноября 1914 г. его подвел извозчик № 65, который не привез с площади Т. Шевченко шаферов для совершения брачного обряда, в котором Охременко участвовал в качестве посаженного отца [2, д. 438, л. 145].

Жители города часто слышали в свой адрес оскорбления от извозчиков. 21 декабря 1912 года в городскую управу обратился помощник начальника станции Южной железной дороги В. И. Ляхович и сообщил, что утром он шел от вокзала в город с женой и знакомым господином. Стоящий здесь извозчик № 6 предложил отвезти их, а его коллега № 35 заявил: «Что ты им предлагаешь, это копеечные идут!». На основании этой жалобы экипаж № 35 (владелец — А. Бойченко) был арестован на трое суток. Провинившимся извозчиком оказался Карп Рыбалка [2, д. 438, л. 28 — 29].

Среди извозчиков было много любителей горячительных напитков, что приводило к постоянным конфликтам. 9 июня 1913 года помощник биржевого старосты А. И. Бычков с Шенвизским городовым доставили в 6 часов утра в полицейскую часть двух извозчиков — № 25 Никифора Приймаченко и № 118 Петра Литутту. Эти извозчики всю ночь пьянствовали в доме терпимости, затем поехали на станцию Южной железной дороги и там учинили грандиозную драку, собрав толпу народа. Лица обоих были разбиты камнями. Извозчик Приймаченко, которому было всего 19 лет, отличался буйным нравом. За период 1911 — 1913 гг. он 6 раз был наказан лишением права выезда на 2 — 3 суток за драки и дебош. Но каждый раз, когда речь заходила о лишении его права заниматься промыслом, городская управа делала снисхождение по просьбе старика-отца [2, д. 438, л. 69, 224 — 229]. Много хлопот доставил владелец фаэтона и лошадей О. Канторович, постоянно нарушавший правила. Он не являлся на осмотр повозок и лошадей, без ведома биржевого надзора нанимал работников-извозчиков. В июне 1913 г. его экипажем стал управлять некто Кобец, который до этого работал в доме терпимости Чудновер. В первую же ночь выезда извозчик напился, истратив 12 рублей хозяйских денег, валялся на земле. Затем заявил, что коллеги Бражник и Полешко его ограбили. Решением городской управы Канторовича лишили права заниматься извозным промыслом. Но даже строгие наказания не становились уроком для других. Однажды вечно пьяный извозчик Бородавка чуть не свалился с козел, подавая экипаж товарищу прокурора [2, д. 438, л. 249, 251]. Не всегда городские власти строго относились к нарушителям. Показательна история извозчика Воробьева, которого в 1911 году лишили права заниматься извозным промыслом. Городской судья вынес решение об аресте на семь суток за то, что он, стоя на бирже, без всякого повода разбил голову лопатой проходившему мимо человеку. Но через полтора года хулиган раскаялся и стал просить восстановить его в правах, обещая быть аккуратным, вежливым, исполнительным. В своем обращении к городскому голове он писал, что теперь женат, изменил образ жизни, отрешился от дурных привычек, осознал свою вину. И самое главное — обещал вести себя благопристойно и «советовать это делать другим извозчикам». Прошение возымело действие и, несмотря на протесты биржевого старосты Павловского, было принято

решение, что «совершенный Воробьевым поступок содеян по недоразумению и неопытности». Выезд ему вновь разрешили, но с предупреждением, что при первом же нарушении лишат права заниматься извозным промыслом навсегда [2, д. 438, лл. 65 — 68].

Извозчики, находясь на стоянках, должны были брать пассажиров в порядке очереди. Но это правило часто не соблюдалось. В июне 1913 года повздорили извозчики на вокзале. Алексей Бойченко ударил три раза кулаком и четыре раза кнутом Бориса Тимошенко за то, что ему было сделано замечание по поводу несоблюдения очередности. В своей жалобе пострадавший писал: «При этом он бранил меня громогласно по матушке» [2, д. 438, л. 61]. Находясь в нетрезвом состоянии, извозчики с большой скоростью ездили по улицам города. В июне 1913 года городская управа рассматривала жалобу В. П. Боришпольского на пьяного извозчика № 6 Ивана Ляшко, который на углу улиц Соборной и Тургеневской сбил трехлетнего сына заявителя [2, д. 484, л. 1]. Осенью того же года на повороте к улице Базарной пароконный экипаж с двумя пассажирками чуть не сбил диакона из с. Томаковки Антония Романенко и его жену. Ехал экипаж с такой скоростью, что окружающие даже не успели рассмотреть его номер [2, д. 438, лл. 81 — 82]. Чтобы в подобных случаях избежать наказания извозчики старались скрыть номера своих экипажей, ночью не всегда зажигали фонари.

Часто под стать поведению извозчиков был и их внешний вид. Усилиями городских властей удалось добиться нормального состояния экипажей и лошадей, но вот сами извозчики выглядели безобразно. В январе 1912 года городской базарный надзиратель направил в городскую управу рапорт, в котором говорилось: «Большей частью приходится видеть роскошный экипаж и лошадей, а на козлах сидит какое-то пугало, наемный рабочий, одетый не то в армяк, не то в свитку, поддевку и прочую разнородную крестьянскую одежду в дырах и заплатах. То же самое можно сказать и о головных уборах, разнovidной формы и цвета картузах — помятых, испачканных, косматых шапках зимой, производящих неприятное впечатление». Неоднократно им делались замечания, но они заявляли, что внешний вид в их работе неважен. Поэтому Павловский просил ввести для извозчиков обязательную форму: в летнее время — полукафтаны, ременные пояса и шляпы, в зимнее — теплые армяки и особые кучерские, одного образца шапки. Члены городской управы через 10 месяцев согласилась с этим предложением. Было принято решение с 1 января 1913 г. ввести форму для извозчиков, изготовив ее за их счет в одной из мастерских города. Пункт об обязательном ношении формы был помещен в текст таксы [2, д. 438, лл. 8 — 9].

По правилам извозчиками могли работать только лица, достигшие 18 лет. Но иногда владельцы экипажей отправляли к ночным поездкам малолетних наездников, своих детей, в надежде на то, что в ночное время контроль будет не столь жестким. За это 25 июля 1913 года были наказаны извозчики № 19, 91, 106, 156 [2, д. 438, л. 71]. Проблема использования детского труда особо остро встала в период первой мировой войны, когда многие извозчики — кормильцы семей оказались в действующей армии. Их жены вынуждены были нанимать кучеров, проконтролировать которых было невозможно. Извозный промысел для этих семей был единственным источником дохода, поэтому в исключительных случаях городские власти шли на нарушение правил. В 1915 году извозчика Павла Бойченко призвали в действующую армию. Его жена осталась с пятерыми детьми. Один экипаж она продала, для второго — наняла кучера. Деньги, которые он ей

привозил, уходили на его зарплату, прокорм лошадей, ремонт экипажа, налоги. Поэтому женщина обратилась в городскую управу с просьбой разрешить работать извозчиком ее 15-летнему сыну. Власти вошли в положение солдатки и вынесли положительное решение по этому вопросу. Но уездный исправник поставил условие, что работать мальчик может только днем [2, д. 438, лл. 205 – 206, 209].

Пользоваться услугами извозчиков могли позволить себе не все жители города. Возникла необходимость в более дешевом виде транспорта. Таким средством передвижения стали линейки. В феврале 1912 года вдова В. Г. Висящая, в ответ на свое обращение, получила от городской управы разрешение на право содержания в городе двух линеек для общественного пользования с оплатой за проезд в пять копеек. Этот вид транспорта представлял собой пароконные десятиместные повозки на резиновом ходу [2, д. 438, л. 108]. Для Александровска это была новинка, а в Москве и Петербурге на них перевозили пассажиров уже в 1847 году.

Линейки были предназначены для перевозки публики от вокзала Южной железной дороги до базара. В них должны быть запряжены две совершенно здоровые, сильные и неистощенные лошади. Порядок прохождения периодического освидетельствования был таким же, как и для легковых извозчиков. Хозяйка обещала, что линейки будут в полном порядке, в сопровождении трезвых, взрослых кучера и кондуктора. Расписание движения и остановки по согласованию с владельцем транспортного средства определялось городской управой и полицией. Расписание должно было выставляться для всеобщего обозрения в экипажах, любые другие объявления вывешивать в повозках не разрешалось. Пассажиры с громоздкими вещами в линейки не допускались. Плата за промысел составляла 20 рублей. За неисполнение требований налагались штрафы: в первый раз — 5 рублей, во второй — 10 рублей, в третий — владелица лишалась права на промысел [2, д. 438, л. 106].

27 сентября В. Г. Висящая попросила позволить ей открыть движение по городу еще одной линейки с оплатой 6 коп. с взрослого пассажира и 3 коп. с учащихся. Узнав об этом, базарный полицейский надзиратель Павловский доложил, что эта линейка уже курсирует по городу без разрешения. Легковые извозчики крайне недовольны, так как они лишаются заработка. Власти предложили организовать движение этой линейки вдоль всей Соборной улицы. В этом были заинтересованы жители города и учащиеся, которые будут ближе подъезжать к месту учебы. Учитывая эти пожелания, Висящая предложила маршрут третьей линейки определить от кондитерской Гладкова до Слободского базара с платой за проезд 7 коп. с взрослого пассажира и 5 коп. с ребенка, занимающего место. Промежуточная остановка предполагалась у земской больницы, то есть на углу улиц Соборной и Днепровской. В то же время она попросила увеличить плату за проезд на линейках, которые курсировали от вокзала Южной железной дороги до кондитерской Гладкова до 8 коп. Мотивировала она свою просьбу тем, что городские дороги в плохом состоянии и поэтому колеса экипажей постоянно нуждаются в ремонте. Решение по этому вопросу было вынесено только через четыре месяца. Городская управа разрешила эксплуатацию третьей линейки, налог был установлен в размере 25 рублей в год. Такса была следующей: за проезд от кондитерской до вокзала — 7 коп. с взрослого пассажира и 4 коп. с учащихся и детей, занимающих отдельное место; от кондитерской до Слободского базара — соответственно 6 и 3 коп.; от кондитерской до купален на Днепре — 8 и 4 коп. Городская Дума внесла свои коррективы, и стоимость за проезд по первому маршруту определялась в

6 и 3 коп., по второму — в 5 и 3 коп., по третьему — 8 и 4 коп. В апреле 1914 года губернатор утвердил этот документ [2, д. 438, лл. 99 — 102, 106, 108 — 110, 114]. С течением времени в связи с инфляцией плата за проезд повысилась сначала до 10 — и 5 коп., а в 1917 году она составляла — 20 коп. с взрослого и 10 — 12 коп. с ребенка [3, д. 43, лл. 85 об., 347, 362].

В 1914 году количество линеек в городе увеличилось, вывел на маршрут свои экипажи С. Ф. Тимошенко. Но проработал он недолго и уже в декабре 1914 года продал свой бизнес крестьянину С. Г. Бойченко. А у него 9 лошадей и обе линейки приобрела Фекла Тимошенко [2, д. 438, лл. 137, 139, 152, 254]. В 1915 году В. Г. Висящая передала свои линейки дочери — Н. И. Зимаковой, которая в свою очередь продала их мелитопольскому мещанину А. И. Кунину [2, д. 438, л. 160]. Владельцы линеек постоянно менялись. 16 марта 1915 года Кунин продал три линейки крестьянину П. Е. Телитченко. В этом же месяце мелитопольский мещанин А. В. Боровиков получил разрешение на курсирование принадлежащих ему двух десятиместных линеек. В результате этих перемен в середине апреля 1915 года линейки в Александровске принадлежали А. В. Боровикову, Ф. А. Тимошенко и П. Е. Телитченко [2, д. 438, лл. 162, 167 — 175, 187 — 188]. В июне этого года на маршруты ежедневно выходило 6 линеек. Естественно они перевозили большое количество пассажиров и составили конкуренцию извозчикам.

В городскую управу посыпались жалобы от последних. Владельцев линеек обвиняли в том, что они движутся не по маршруту, работают до поздней ночи. И эти претензии не были лишены основания, так как наиболее выгодным был маршрут от вокзала до пекарни Гладкова. На Слободской базар пассажиров ехало немного. Поэтому владельцы линеек заявляли, что езда туда в течение дня бесцельна и предлагали отправлять в этом направлении одну дежурную и к приходу пароходов на пристань, а с 10 июня устроить постоянное курсирование к купальням по особому расписанию в послеобеденное время. Кучера линеек конфликтовали между собой по поводу мест на остановках, были случаи управления лошадьми в нетрезвом виде. Это приводило к авариям и травмированию пассажиров. Отмечалось и превышение таксы — с учащихся иногда брали за проезд 6 копеек. Владельцев линеек вызвали в городскую управу и обязали курсировать только по маршруту зимой — с 7 до 23 часов, летом — с 6 до 24 часов. Члену управы Белоусову поручили составить проект расписания курсирования линеек. В первый день линейки 1 и 2 с утра и до 11 часов должны были курсировать между вокзалом и Слободским базаром. Линейки 3, 4, 5, 6 — с утра до ночи между вокзалом и Благовещенской улицей. Во второй день линейки 3 и 4 двигались, как и в первый день, линейки 1, 2, 5, 6 — по расписанию первой и второй первого дня. В последующие дни происходило такое же чередование. Местами остановок были: вокзал Южной железной дороги, угол Вокзальной и Дачной, угол Соборной и Тургеневской, угол Соборной и Днепровской, угол Соборной и Литейной. Допускались дополнительные остановки по просьбе пассажиров. Существовавшая ранее традиционная остановка у кондитерской Гладкова переносилась на угол Благовещенской, чтобы уменьшить скопление транспорта [2, д. 438, л. 211].

В коллекции Запорожского областного краеведческого музея сохранились фонари, которые зажигали на своих экипажах извозчики много лет назад (КП — 26487, В — 1904 /1 — 2) (рис. 1).

В 1980 году, при сносе старых построек, на улице 1-й Московской была обнаружена пара фонарей для конного экипажа. Фонари были изготовлены из железа, меди, зеркального металла, стекла. Размеры фонаря 60 x 16,5 x 16,5 см. Центральная часть изделия выполнена в виде куба. Две боковые грани изготовлены из стеклянных пластин, обрамленных железными рамками. Стекло толстое, на внутренней поверхности гладкое. На наружной — центральная часть, в виде квадрата, более толстая, по периметру обозначенная гранью. Оставшиеся четыре грани куба состоят из двух слоев. Наружный — тонкое железо с лужением. Внутренний — зеркальный металл (сплав меди и олова). Боковые железные поверхности округло выпуклые. Одна из них на петле откидывается вниз. Сверху дверцы имеется запорное устройство. Внутренние стенки этих граней представляют собой квадрат, поверхность которого плавно поднимается к центру, переходя в два концентрических круга. Поверхность центрального круга вогнута. На нижней грани куба в центре имеется отверстие, на котором установлен подсвечник из того же металла в виде усеченного конуса с пружинным механизмом внутри.

Рис. 1

Нижняя и верхняя части подсвечника обозначены валиками. На плоскости перед ним — клеймо «Голубевъ Москва». Нижняя грань в обоих слоях имеет по углам 4 отверстия, расположение которых не совпадает. У фонаря имеется медная ручка в виде цилиндра полая внутри с валиком на конце. Выше она вставляется в железный полый цилиндр, переходящий в чашу, соединенную с нижней гранью куба. Место соединения закрыто широким медным кольцом. На наружной поверхности этой грани находится небольшая скоба. Венчает фонарь высокое фигурное навершие, состоящее из ряда деталей и расположенное на верхней грани куба. Железная ножка над отверстием, полая внутри, напоминает

песочные часы с усеченными резервуарами. Над верхней частью ножки укреплен широкий медный ободок с отогнутым наружным краем. Над ним — следующая деталь с частыми фигурными отверстиями. Вся эта конструкция венчается гофрированным железным «абажуром», макушка которого закрыта медной пластиной. Навершие фонаря является воздухозаборником. Эти фонари имеют отличие только в расположении стеклянных и металлических граней, так как предназначались для размещения по разные стороны экипажа. Фонарь такой конструкции был изобретением Кулибина 1780 года. В XIX в. на его основе стали производить фонари для карет, получившие широкое распространение во всех городах Российской империи.

В 1993 году в г. Запорожье был найден еще один фонарь для экипажа конца XIX века. Его размеры 45,5 x 11,2 x 11,2 см. Фонарь изготовлен из железа с лужением и стекла. Центральная часть светильника выполнена в виде

шестигранника. Боковые стороны — прямоугольники размером 14,1 x 11,2 см, верхняя и нижняя — квадраты 11,2 x 11,2 см. Две боковые грани изготовлены из стекла в железной рамке, две — железные штампованные. Одна из них на петле откидывается вниз, в верхней части — выступ для защелки. Нижняя грань железная двухслойная. В центре укреплен латунный подсвечник в виде усеченного конуса. На обоих слоях металла по два отверстия, которые не совпадают друг с другом. К нижней части фонаря крепится цилиндрическая железная ручка полая внутри, состоящая из двух частей разного диаметра. На нижней — плотно прикреплено толстое проволочное кольцо с несмыкающимися концами. Ручка переходит в фигурную чашу, которая прикреплена к донышку фонаря. Верхняя грань имеет большое отверстие. Снаружи его закрывает воздухозаборник, представляющий собой в нижней части усеченный конус со слегка вогнутыми боковыми поверхностями и обозначенными круговыми выступами. Верхняя часть соединена с биконическим сооружением с четко выраженным ребром и закругленными боковыми поверхностями с круглыми отверстиями. Фонарь находится в коллекции ЗОКМ под номером КП — 50403, В — 4097 (рис. 2).

Рис. 2

Отдельную категорию извозчиков составляли ломовые. Они осуществляли грузовые перевозки. Все участники этого промысла должны были регистрироваться в городской управе, получать номера. Их деятельность регламентировалась биржевым старостой, который определял место стоянки, следил за соблюдением правил, наказывал за нарушения. Ломовым извозчикам запрещалось грузить на телегу более 65 пудов, нарушать очередность при получении грузов. Но часто, чтобы получить более выгодные заказы, они шли на перегруз телег. Так в ноябре 1914 года уездный исправник доложил о том, что ломовой извозчик Ю. З. Лиознов грузит на лошадей более 65 пудов. Нарушитель оправдывал свои действия тем, что благодаря большому объему груза ему удается конкурировать с коллегами. При этом его расценки составляли 1 коп. с пуда и 8 руб. 50 коп. с вагона. Поэтому этого извозчика подражали на перевозку угля для городской управы, городской электростанции, училищ и других учреждений [2, д. 438, л. 144].

Бывали случаи, когда ломовые извозчики, имеющие разрешение на этот вид деятельности, привлекали к работе крестьян окрестных сел с их повозками, брали с них деньги, якобы на получение номеров, а деньги присваивали [2, д. 484, л. 2 — 3]. Некоторые предприниматели, используя в работе нескольких лошадей, брали разрешение на их часть. Так было с жителем города О. Янкелевичем, который, имея 20 лошадей, выбирал номера только на 4 — 5 пар. Поэтому городская казна недополучала значительные суммы. Когда биржевый староста обнаруживал эти махинации, то подвергал аресту повозки нарушителей [2, д. 484, л. 5, 9, 18]. Павловский неоднократно пытался привлечь к упорядочению работы грузоперевозчиков подрядчиков, но не находил в их среде понимания [2, д. 484, л. 18 — 19, 29]. Ломовые извозчики постоянно повышали цены, и жители города и пригорода постоянно жаловались на это. Рост цен на перевозки приводил к

росту стоимости продуктов, угля и прочих товаров. Так перевозка угля от вокзала Южной железной дороги на вторую Крепостную улицу обходилась заказчику в 3 руб. (раньше это стоило 80 коп. — 1 руб.), до поселка Новые планы — 2 руб. 50 коп. (раньше — 50 — 80 коп.). Естественно такие расходы были не по карману основной части жителей города, масса семей была лишена кормильцев, призванных в действующую армию.

Городские власти решили разработать таксу для ломовых извозчиков на перевозку грузов в Александровске и его предместьях на время войны. Стоимость перевозки груза до 20 пудов по городу, независимо от расстояния, определялась в 60 коп. Из города на пристань — до 20 пудов — 60 коп., вагон (1 000 пудов) — 15 рублей. Со станции Александровск Екатерининской железной дороги в город — до 20 пудов — 40 коп., с вагона — 10 руб.; с вокзала Южной железной дороги до пристани — до 20 пудов — 80 коп., за вагон — 20 руб.; с Екатерининского вокзала до пристани — до 20 пудов — 70 коп., за вагон — 15 руб. 22 декабря 1915 года эту таксу утвердил губернатор [2, д. 484, л. 51 — 52]. Для того, чтобы составить городским ломовым извозчикам конкуренцию городская управа 10 ноября 1915 года на основании постановления городской думы предоставила жителям окрестных сел «право заниматься извозным промыслом без уплаты установленного налога на лошадей, лишь с выборкой ярлыков, которые будут выдаваться в городской управе с уплатой их стоимости в размере 30 копеек». Этот порядок вводился временно и давал крестьянам в зимний период дополнительный заработок [2, д. 484, л. 54].

В 90-е годы XIX века в городах Одессе, Петербурге, Москве появился новый вид транспорта — автомобили. Вначале их привозили из Европы, потом начали производить в России. Их количество увеличивалось, машины появились даже в уездных городах. 24 июля 1904 года Екатеринославским губернатором было утверждено «Обязательное постановление о порядке пассажирского и грузового движения по г. Александровску и его предместьям на автомобилях», принятое городской думой. Правила состояли из 18 разделов. Езда по городу допускалась только после получения разрешения от городской управы. Автомобили делились на такие разряды: для собственного употребления, для перевозки пассажиров, для перевозки тяжестей. Автомобили первых двух категорий имели право передвигаться по всем улицам, третьей — только по путям, утвержденным в каждом конкретном случае городской властью. При железных шинах вес автомобиля как с пассажирами, так и с грузом не мог превышать 250 пудов. Большой вес мог быть разрешен городской управой в зависимости от удобства конструкции экипажа и прочности уличного полотна.

Владелец автомобиля для получения разрешения на его эксплуатацию должен был подать заявление в городскую управу и предоставить следующие сведения: 1 — чертеж или фотографию автомобиля с указанием его размера и веса, а также системы двигателя; описания приборов для остановки экипажа и подачи сигналов с объяснением для пассажиров, что он снабжен приспособлением для моментальной остановки, а для общественного, что он, кроме того, имеет приспособление для дачи заднего хода. 2 — определение точного назначения экипажа (пассажирского, частного или общественного извозного или грузового). 3 — указание лица, которому будет доверено управление автомобилем, с тем, чтобы в случае замены его другим лицом, каждый раз спрашивать на то новое разрешение городской управы.

Автомобили должны были подвергаться осмотру и проходить испытания. Эта задача возлагалась на комиссию в составе: члена городской управы, членов строительной комиссии и городского техника. В документе говорилось: «Лицо, назначенное для управления экипажем, должно показать знание своего дела». Водитель должен был пройти медицинское освидетельствование и не иметь таких заболеваний как близорукость и глухота. В городской управе выдавали разрешение на пользование автомобилем. Оно должно было представлять собой книжечку, с напечатанными в ней правилами езды на автомобилях и с приложением отдельного номерного билета (жестянки) для каждого автомобиля. Разрешение должно быть у водителя во время езды. Полученный документ был действительным только для конкретного автомобиля. В случае произведения каких-либо переделок, необходимо было получить новое разрешение. К управлению автомобилем не допускались лица, не выдержавшие испытания, не достигшие 17 лет. Водителями общественных автомобилей (омнибусов) могли стать лица не моложе 21 года.

При каждом автомобиле обязательно должно быть устроено приспособление, которое бы лишало возможности посторонних лиц пускать его в ход. В случае перехода автомобиля к другому человеку, он обязан был получить разрешение на право пользования им. Скорость при езде по улицам не должна была превышать 15 верст в час, а при поворотах и на перекрестках еще меньше. Для предупредительных сигналов автомобиль должен был оснащаться сигнальным рожком с пневматической грушей. С наступлением сумерек на передней стороне экипажа необходимо было зажигать два ярких фонаря, на задней — фонарь, освещающий жестянку с номером. Движение автомобилей осуществлялось по правой стороне дороги. Запрещался выпуск дыма и пара. В автомобилях с резиновыми колесами требовалось устанавливать предохранители от разбрызгивания грязи. Не реже одного раза в год автомобиль подлежал осмотру техником городской управы [3, д. 569, л. 13].

Были ли в Александровске автомобили в 1904 году или городские власти, принимая правила, только готовились к будущему, автору установить не удалось. Первые сведения об автомобилях в городе встречаются в документах за 1908 год. 8 февраля в городскую управу обратился екатеринославский купец А. И. Солтан с просьбой разрешить ему открыть в Александровске автомобильное пассажирское и товарное движение. В маршруты он предполагал включить оба вокзала и пароходную пристань. Проситель указывал, что, как показывает опыт других городов, в том числе Екатеринослава, никакого ущерба для жителей города от этого промысла не будет. Власти города, как всегда, решили использовать опыт других городов и отправили запросы по этому поводу в Одессу, Петербург, Евпаторию, Екатеринослав. Оттуда прислали перечни и образцы документов, которые легли в основу решений, принятых в Александровске. 20 марта А. И. Солтана пригласили для ведения переговоров. От него потребовали схему движения автомобилей; информацию о числе автомобилей; о типе экипажей, их максимальном весе; проект таксы. Но купец не явился и не ответил. Поэтому этот проект так и не был осуществлен [2, д. 320, лл. 1 — 8, 19, 21 — 23, 30 об.].

Попытку создать в городе автомобильный транспорт сделали и жители нашего города Г. И. Грузенберг и Д. С. Ковельман. Они предложили с 1 июля 1908 года поставить в город такое количество автомобилей, которое потребуется для удовлетворения пассажирского и грузового движения. Они планировали совместно с городскими властями разработать маршруты движения транспорта, плату за про-

езд пассажиров взимать в размере 5 коп., за перевозку зернового хлеба — 1,5 коп. с пуда, за остальные грузы — 1,75 коп. с пуда. Они брали на себя обязательство ежегодно платить в пользу города 3 тыс. рублей. Но при этом просили предоставить им монополию на этот промысел на 15 лет. Предложение показалось заманчивым. Эта сумма в городском бюджете была не лишней. Но дело было новым, и власти решили посмотреть будет ли выгодным это для города в будущем и не заключать договор на длительный срок. Отсутствие конкуренции в этой отрасли могло лишить рычагов воздействия на предпринимателей. Поэтому городская дума вынесла решение предоставить заявителям право заниматься этим промыслом на срок не более 3-х лет и без монопольного права.

Грузенберг и Ковельман планировали эксплуатировать два автомобиля: один закрытый, другой — открытый. Вместимость каждого не менее 12 человек (такие автомобили назывались омнибусами). Маршруты должны были проходить от пристани и завода Бадовского до вокзалов Южной и Екатерининской железных дорог. Время курсирования автомобилей определялось с 7 до 22 часов летом и с 8 до 20 часов зимой. Движение автомобилей предполагалось по улицам Соборной и Александровской. Началом рейсов должны были служить вокзалы, а концом летом — пристань Русского общества пароходства и торговли, зимой — завод Бадовского. Продолжительность рейса должна была составлять 20 минут, включая минутную остановку в каждом квартале. Скорость движения по городу — 15 верст в час. С 8 до 9 утра автомобили должны были проезжать мимо технического, коммерческого училищ и женской гимназии. С 19 до 21 часа — мимо городского сада по Гоголевской улице. Предусматривалось, что шоферы и кондукторы будут одеты в форменную одежду служащих трамваев, существовавшую в России. Обмундирование должно было приобретаться за счет владельцев автомобилей. Движение грузовых автомобилей, в количестве 3 — 4, предполагалось совершать в тех направлениях, которые будут необходимы для доставки грузов.

Предприниматели просили городские власти назначить, хотя бы на первый год эксплуатации автотранспорта, двух стражников для обеспечения безопасности пассажирских перевозок [2, д. 320, лл. 30 — 31]. И причины для подобного обращения у них были. Появилось слишком много недоброжелателей. Прослышав о планах Грузенберга и Ковельмана, всполошились легковые и ломовые извозчики. Они начали писать жалобы в городскую управу, заявляя, что их лишают заработка. 15 мая 1908 г. на заседании городской думы разгорелись дебаты по вопросу организации грузоперевозок в городе. Владельцы автомобилей обвинили часть гласных думы в лоббировании интересов ломовых извозчиков. Плата за провоз хлеба через город составляет 25 коп. за четверть и это при том, что перевозка зерна от Александровска до Одессы стоит 30 коп. за четверть. Гужевого транспорт работает медленно. Кроме того, забастовка извозчиков в 1907 году привела к оттоку зерна в Бердянский порт. Использование автотранспорта снизит этот тариф до 15 коп., привлечет хлеботорговцев и даст значительные поступления в городскую казну. Городские власти решили использовать эту ситуацию как рычаг воздействия на ломовых извозчиков, предложив им установить плату за перевозку зерна из зернохранилища в городе на пристань по 12 коп. с четверти, а из Шенвизе и пл. Шевченко — 14 коп. Было принято решение, что в случае несогласия извозчиков работать по этим тарифам городская управа выдаст разрешение владельцам автомобилей на пассажирские и грузовые перевозки без ограничения сроков и без монополизации этого промысла [2, д. 320, лл. 32 — 36].

В ответ на это 26 мая легковые извозчики Александровска прислали в городскую думу прошение, текст которого стоит привести полностью: «Мы, нижеподписавшиеся Александровские легковые извозчики, имеем честь ходатайствовать и покорнейше просить Александровскую Городскую Думу в нижеследующем, а именно: по имеющимся сведениям, что еврей Рузенберг и К желают открыть в городе Александровске движение автомобилей для перевозки пассажиров и якобы вышесказанная еврейская компания вошла с ходатайством в Александровскую Городскую Думу и просит разрешения права движения автомобилей по городу; но мы не верим и мысли не желаем допускать, чтобы Александровская Городская Дума пошла навстречу еврейской компании и разрешив оной компании движение автомобилей, тем подорвали бы благосостояние 500 семейств Русских православных людей, легковых извозчиков существующих только на получаемые средства с извозничьего промысла. В городе Александровске открытие движения автомобилей, является вопросом совершенно преждевременным и город Александровск не представляет из себя шумного с большим стечением народонаселения а ровно не представляет из себя коммерческого города, в котором бы жизнь кипела ключом — и если бы оной Думой было бы разрешено это новшество, движение автомобилей, то мы полагаем, что таковое не принесло бы пользы городу, а напротив тем были бы разорены легковые извозчики и город потерял бы те доходы взимания, которые ныне взимаются с легковых извозчиков.

На основании вышеизложенного, имеем честь покорнейше просить Александровскую Городскую Думу: Открытие движения автомобилей по городу Александровску для промысла перевозки пассажиров не разрешать» (орфография и стилистика документа сохранены). Среди тех, кто подписал это послание, были русские, украинцы, евреи. Но всех их объединяло желание сохранить свои позиции в этом промысле. К чести городской управы она вынесла постановление: «Ходатайство оставить без обсуждения» [2, д. 320, лл. 62 — 63].

Вероятно, извозчики так и не согласились с тарифами, предложенными городской управой. Поэтому 23 мая 1908 года владельцы автомобилей получили разрешение на открытие автомобильного движения в Александровске без предоставления монопольного права. Но Грузенберг и Ковельман заявили, что предлагая городу оплату за промысел в размере 3 000 рублей, они рассчитывали на монопольное право. В противном случае они соглашались только на оплату 500 руб. за 2 пассажирских и 4 грузовых автомобиля. Власти пошли на уступки и предложили предпринимателям вносить плату в размере 7 руб. 50 коп. за каждую лошадиную силу мощности автомобиля, при этом количество используемых автомобилей не ограничивалось. 21 августа 1908 г. городская управа потребовала, чтобы автомобильное движение было открыто не позднее, чем через 6 месяцев [2, д. 320, л. 64]. Но на этом все и закончилось. Этот проект так и не был осуществлен.

2 августа 1908 года в № 91 газеты «Екатеринославские губернские ведомости» было опубликовано «Обязательное постановление о порядке пассажирского и грузового движения по г. Александровску и его предместьях на автомобилях», которое повторяет постановление 1904 года [2, д. 320, л. 53 об.].

Несмотря на возникающие препятствия попытки организовать автомобильное движение в городе не прекращаются. В октябре 1908 года поселянин-собственник селения Гальштадт Таврической губернии, живущий в Шенвизе, Г. Г. Янц решил заняться автомобильными пассажирскими перевозками из колонии Шенвизе в колонию Хортицу. Так как маршрут проходил по территории города, возникла

необходимость получения разрешения городской управы. Предполагалось, что действовать этот маршрут будет в течение 9 месяцев (во время распутицы движение по дорогам было невозможным). Осуществлять движение два раза в день должен был один 6 или 8-ми местный автомобиль. Постановлением городской думы Янцу Г. Г. разрешили осуществлять извоз в виде эксперимента на один год с уплатой в доход города 100 руб. [2, д. 320, лл. 66 – 67].

Автомобиль Лаурин и Клемент. Модель 1913 года

Постепенно растет количество желающих заняться автомобильным извозным промыслом. Среди них были представители разных сословий. В феврале 1910 года потомственный дворянин Г. Е. Маяцкий попросил разрешения осуществлять перевозку пассажиров от обоих вокзалов до паровой пристани, с остановками в городе по требованию публики. Предполагалась эксплуатация сначала одного, а затем двух автомобилей. Оплата за проезд от вокзала до пристани предлагалась в размере 25 коп., на всех остальных маршрутах — 15 коп. Городская управа внесла коррективы в таксу, выделив отдельно плату за проезд детей и учащихся в половинном размере. В доход города было предложено платить по 100 руб. с каждого автомобиля и 3 руб. с каждой лошадиной силы мощности двигателя. Маяцкий ознакомился с требованиями, взял месяц на раздумья, которые так ничем и не завершились [2, д. 320, лл. 68 – 70].

Следующим в череде желающих осчастливить город плодами прогресса стал крестьянин Е. В. Орленко, житель пос. Южной железной дороги. Он решил перевозить пассажиров на четырехместном автомобиле с платой по таксе для городских легковых извозчиков. Ему предложили условия те же, что и Маяцкому. На этом все и закончилось [2, д. 320, л. 72].

Дворянин В. Д. Кирпотин в 1913 году решил заработать на двух прокатных четырехместных автомобилях, то есть устроить таксомоторы как в больших

городах. Он предложил таксу: от 30 коп. за проезд по городу, 1 руб. 50 коп. — из города в хутор глухонемых, 4 руб. 50 коп. — в санаторий Александрбад. Катание по городу должно было обходиться пассажирам в 5 руб. в час. Учитывая, что условия городской управы отпугивают предпринимателей, и дальше переговоров дело так и не движется, Кирпотину предложили оплачивать 60 руб. в год за каждый автомобиль и оплату каждой силы мощности мотора. Городская дума решила сделать еще большие уступки и разрешила брать только по три рубля с силы мотора. Но и на этих условиях автомобильное движение в Александровске не открылось [2, д. 487, лл. 9 — 11 об.].

Некоторые предприниматели пытались организовать перевозку клиентов своих заведений. Содержатель меблированных комнат «Россия» Н. И. Королевский решил идти в ногу с прогрессом и устроить доставку постояльцев с вокзала Южной железной дороги. Поэтому решил приобрести для своего заведения 18-сильный пассажирский автомобиль и совершать на нем рейсы к приходу и отходу поездов [2, д. 320, лл. 77 — 78]. В мае 1913 г. владелец санатория Александрбад Я. Г. Нибур вместе со своим зятем В. Ф. Бетхером решил устроить автомобильный маршрут от Александровска до санатория для перевозки приезжающих в санаторий и для пользования амбулаторным лечением жителей

Шофер К. К. Майер

Фрагмент водительского удостоверения
Г. В. Борзова

Александровска. Предполагалось, что пассажиров будут забирать с вокзалов, с пристани и из города. Оплата соответственно будет составлять с каждого пассажира 1 руб. 25 коп. и 1 руб. 50 коп. Обращаясь в городскую управу, Нибур просил отменить плату в 100 руб. и оставить только 3 руб. с силы. Так как все предыдущие попытки устроить автомобильное движение были неудачными, власти согласились на эти условия, выдали разрешение и своим постановлением от 3 августа отменили и эту выплату в размере 100 руб. [2, д. 487, лл. 23 — 26]. Но так как санаторий находился на территории уезда, а не города, потребовалось согласование с земской управой, которая сочла предполагаемую плату за проезд слишком высокой. Поэтому разрешение не было дано [2, д. 964, лл. 1 — 4, 8 — 9].

В феврале 1914 г. инженер С. Я. Тульчинский предложил свои услуги в организации перевозок пассажиров и грузов. Но он, как и многие предыдущие просители, хотел получить монопольное право на этот вид деятельности на 10 лет.

Будущий предприниматель предлагал заключить договор, по которому через 20 лет все машины, инвентарь и строения поступят безвозмездно в собственность города. При этом в течение этих лет 5 % прибыли от пассажирского извоза будет отчисляться в пользу города. Но городские власти, решившие предоставлять всем предпринимателям равные возможности, на эти условия не согласились [2, д. 964, л. 10 – 11, 13, 19 – 20].

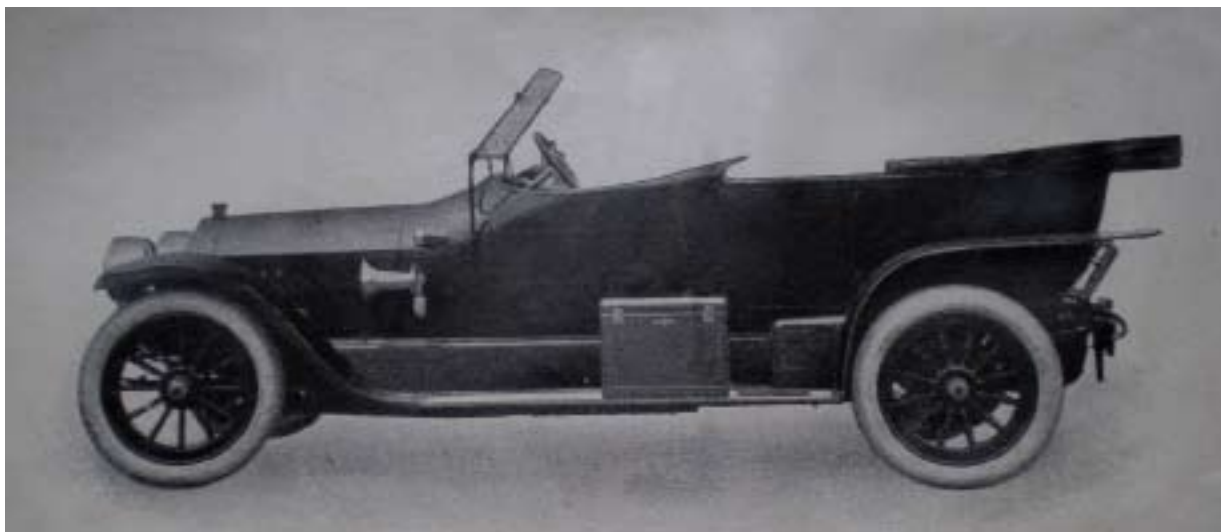
Автомобиль завода Габрон-Берлие

Жесткая позиция руководства Александровска привела к тому, что и в начале 1914 г. автомобильное движение в городе все еще не функционировало. Период согласования документов затягивался на несколько месяцев, да и уверенности в положительном решении не было. Поэтому предприниматели не рисковали заранее покупать автомобили. В начале 1914 г. изъявил желание осуществлять пассажирские перевозки могилевский мещанин З. Ш. Гринер. Разрешение было получено, 25 марта 1914 г. такса на перевозки утверждена губернатором. И только 7 марта 1915 года автомобиль «Мерседес» был предоставлен для осмотра и водитель Майборода В. Д. 33 лет получил удостоверение городской управы. Владелец в документах указывал, что автомобиль восьмиместный, но комиссия, осмотревшая его, констатировала, что пассажиров может быть только пять, шестое место — для водителя. Эксплуатация этого автомобиля в течение месяца показала, что при интенсивной работе мотор перегревается, поэтому Гринер попросил разрешения на использование второго автомобиля. Сначала он планировал приобрести четырехместную машину завода Комника, но в августе 1915 года предоставил на испытание автомобиль «Габрон-Берлие» с мощностью двигателя в 22 силы с автоматическими тормозами. Эти автомобили по очереди курсировали в городе, управлял ими один водитель [2, д. 964, л. 32 – 33, 36 – 37, 40, 51 – 52].

Несмотря на то, что автомобилей для общего пользования в городе было мало, извозчики все равно видели в автовладельцах конкурентов и всеми силами стара-

лись их вытеснить, писали жалобы в городскую управу. В этом их поддерживал биржевый староста Павловский, заявлявший, что автомобильное движение и линейки лишили извозчиков заработка. В заявлении от 9 января 1915 г. говорится, что автомобиль при встрече на мостовых ломает экипажи, пугает пассажиров, которые тут же выходят из фаэтонов и пересаживаются в автомобиль, а извозчик с поломанной повозкой остается. Извозчику № 32 Харченко автомобиль Гринера оторвал крыло фаэтона. Починка обошлась в 80 коп. Кроме того, и извозчик, и его пассажир были облиты грязью. Георгий Прокопенко жаловался на то, что водитель не придерживался правой стороны, выехал на середину моста, испугав лошадей, которые шарахнулись в сторону перил и встали на дыбы. Седоков спасла только крепость перил. Извозчик № 27 сообщал, что Гринер очень быстро ездит по улицам, поэтому испуганные лошади выскакивают на тротуар. Пассажиры перестали нанимать экипажи, боясь катастрофы. Все обвинения сыпались в адрес владельца автомобиля, хотя, судя по документам, управлял машиной нанятый шофер [2, д. 438, лл. 194 — 196 об.]. Владелец гостиницы «Континенталь», рядом с которой располагалась стоянка автомобилей, С. О. Якшта заявлял, что стук машин мешает постояльцам и просил определить место для автомобилей на ул. Благовещенской [2, д. 438, л. 219].

А. Г. Зимаков, в свою очередь, жаловался городскому голове на притеснения со стороны биржевого старосты, который ищет несуществующие нарушения, арестовывает автомобиль, оскорбляет водителей. Автовладелец утверждал, что староста получает взятки от извозчиков и поэтому действует в их интересах. Члену городской управы А. А. Белому было поручено разобраться в конфликте.

Автомобиль завода Комник. 1915 год

Он доложил, что Зимаков в свое время не выполнял условий, на которых получал разрешение на извоз. Староста же действовал так, чтобы тормозить развитие автомобильного транспорта в городе, конкурирующего с извозчиками. В результате проведенного расследования Зимаков больше не занимался извозом, а староста был смещен со своего поста [2, д. 964, лл. 44 — 45]. А 3 февраля 1916 г. З. Ш. Гринер сообщил о том, что его автомобили в 1916 году курсировать не будут, и попросил не начислять никаких сборов. Так бесславно закончились первые попытки создать в г. Александровске автомобильный транспорт для общественного пользования.

Первая мировая война была в разгаре, в городе становилось все больше грузовых автомобилей на предприятиях, выполнявших военные заказы, и правила дорожного движения уже устанавливали военные. В городе действовало специальное постановление по Одесскому военному округу «О порядке езды на автоматических экипажах». В черте города допускалась скорость не более 20, за городом — 25 верст. Автомобили должны были подавать предупредительные сигналы и снижать скорость в местах скопления людей, на мостах, поворотах, спусках; уступать дорогу крестным ходам, похоронным и другим процессиям, пожарным обозам, проходящим частям войск и арестантским партиям, а при недостатке места — останавливаться и ждать пока они пройдут. Необходимо было останавливать автомобили при встрече с лошадьми, обнаруживающими испуг, а равно по первому требованию или свистку чинов полиции. Езда осуществлялась по правой стороне, по возможности ближе к середине улицы. Место у обочины предоставлялось менее быстро движущимся экипажам. Водитель должен был сигналом предупреждать встречных, стоящих на пути и обгоняемых им лиц и экипажи, объезжая последние с левой стороны. При замедлении хода, остановках, поворотах в целях предупреждения едущих сзади, шофер должен подать знак поднятием руки. При остановке на улице водитель должен был ставить машину вдоль тротуара в один ряд с прочими экипажами по направлению езды, не заграждая подъездов, ворот и входов. Запрещалось оставлять автомобили без присмотра. Зажигать огни на автомобиле нужно было с наступлением сумерек. Экземпляр этих правил водитель должен был иметь при себе. Этот документ содержал и запрещающие положения: нельзя было ездить по тротуарам, паркам, садам, церковным территориям, ездить наперегонки. При езде по городу запрещалось выпускать газы [3, д. 569, л. 6]. Но даже в то время на территории города водители превышали скорость.

В последующие годы автомобили чаще приобретались для нужд предприятий, организаций и частных лиц. Среди владельцев автомобилей были: А. Я. Лещинский, К. К. Гюберт, Г. К. Гюберт, К. Г. Нейков, Г. И. Нейфельд, П. Д. Харлов, Акционерное общество Александровских заводов земледельческих машин и орудий, филиал харьковской фирмы «Альсоп» и др. [2, д. 320, лл. 73, 79; д. 487, лл. 12 — 18; д. 964, лл. 18, 25, 50, 61].

Таким образом, в дореволюционном уездном городе Александровске главным транспортом оставался гужевой. Извозный промысел приносил неплохой доход части населения города, и его владельцы находили поддержку у городских властей. Автомобили были дороги, и позволить себе их приобретение могла незначительная часть горожан. Занятие автомобильным извозом было делом новым, и владельцы машин не могли быть уверены, что он окупит их затраты. Кроме того, состояние дорог в то время позволяло курсировать только по центральным улицам. Городу еще предстояло пережить революцию, гражданскую войну, разруху. Поэтому автомобильный городской транспорт был делом будущего.

Библиография

1. Кальницкий М. Нормативы для лихачей. <http://www.Kiev2000.com/news/view.asp>
2. ГАЗО, ф. 24, оп. 1.
3. ГАЗО, ф. 24, оп. 7.

Чайка О. В.

Міський транспорт в Олександрівську на початку XX ст.

В статті розглядаються питання функціонування міського кінного транспорту та діяльності Олександрівської міської управи з координування роботи візників. Використовуючи документи Державного архіву Запорізької області, автор показує, що спроби створити в місті автомобільний транспорт для загального користування не дали на початку XX ст. бажаного результату.

Чайка О. В.

Urbane transport in Olexandrovsk city of XX century

Questions of the functioning of urbane horse transport and the activity of Olexandrovsk town council concerning coordination of carriers work are discussed in the article. On the base of documents from the state archives, author shows that the attempts of the creation of motor transport for common usage were unsuccessful on the beginning of XX century.

Шаповалов Г. І.

**СТВОРЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОЇ ГІМНАЗІЇ
В ОЛЕКСАНДРІВСЬКУ В 1918 РОЦІ**

На початку 2009 року нам стало відомо про те, що у Нікопольському державному міському краєзнавчому музеї зберігається печатка із зображенням тризуба, яка походить із міста Олександрівська.* Відвідування музею та огляд печатки дозволили встановити, що відомості про час та обставини надходження експонату до колекції Нікопольського музею, на жаль, не збереглися. Запис у інвентарній книзі «зі старих фондів музею» свідчить про можливе надходження ще у 30-40-ві роки минулого століття [1].

Печатка виготовлена з бронзи, має правильну круглу форму, її діаметр складає 32 мм. У верхній частині печатки зроблено вертикальний штир квадратного перетину 3 x 3 мм для закріплення дерев'яної ручки, яка відсутня.

На робочій стороні печатки дзеркально вирізані наступні написи та зображення (рис. 1): між двома лініями-колами розміщено напис: «ОЛЕКСАНДРІВСЬКА НА КАТЕРИН. УКРАЇН. ДЕРЖАВ. ГІМНАЗІЯ». Початок і кінець напису розділені внизу великою крапкою. В центрі печатки неправильними прямими лініями зображено квадрат, який своїми кутами поєднується із внутрішньою лінією меншого кола. Квадрат вміщено в коло у вигляді ромба кутами вгору і вниз. В центрі зображено гербовий знак у вигляді тризуба. Бокові зубці знака виконано загостреними, а в місці вигину вони мають внутрішній перетин (як на державному гербі УНР). Центральний

Рис. 1

* Автор висловлює подяку науковому співробітнику КЗ «Запорізький обласний центр охорони культурної спадщини» ЗОР Ю. І. Щуру за повідомлення про печатку.

зуб зображено трохи вищим за бокові. Ліворуч від тризуба вирізано літеру «У», а праворуч — «Д», тобто скорочений напис «Українська держава».

Як бачимо, перед нами печатка, напис на якій без скорочень складається із тексту: «ОЛЕКСАНДРІВСЬКА НА КАТЕРИН[ославщині] УКРАЇН[ська] ДЕРЖАВ[на] ГІМНАЗІЯ». Знахідка унікальної печатки державної освітянської установи у м. Олександрівську часів визвольних змагань спонукала до пошуків матеріалів про саму гімназію. Завдячуючи консультації декана історичного факультету ЗНУ доцента В. Г. Ткаченка нам вдалося оперативно виявити у Запорізькому державному обласному архіві відповідні документи. Вони містять дуже цікаві факти щодо спроби реорганізації освітянської справи у нашому місті у період діяльності Держави України, створеної гетьманом П. Скоропадським. У зв'язку із тим, що вони досі залишалися невідомими широкому краєзнавчому загалу, наводимо їх повністю мовою оригіналу без виправлень.

27 липня 1918 р. Олександрівська міська дума розглянула доповідь Міської Училищної Комісії та Управи з питання про заснування у м. Олександрівську Української державної гімназії. Відповідний архівний документ свідчить:

«98/ Доклад училищной комиссии об учреждении в г. Александровске Украинской державной гимназии.

Заслушав изложенное, а также объяснение возвратившегося из Киева Городского Головы Н. ПОПОВА, по поводу полученных им в Министерстве Народной Освиту о намеченных Министерством к открытию на Украине державных гимназиях, причем Министерство находит достаточным, чтобы Городская Дума высказалась в данное время относительно материального содержания гимназии и относительно отвода под таковую участка земли, Городская Дума после обмена мнений ПОСТАНОВЛЯЕТ:

1/ Большинством 19 голосов высказаться за открытие державной гимназии, как ходатайствуют Училищная Комиссия и Управа с предстоящего учебного года в составе первых трех классов.

2/ Доклад Училищной Комиссии и Управы в целом принять и уполномочить ее, в срочном порядке, возбудить пред Министерством Народной Освиту ходатайство об открытии в текущем же учебном году в городе Александровске державной мужской гимназии, указав в ходатайстве, согласно предложению С. А. Белоцветова, просьбу города об учреждении этой гимназии на средства казны, не поясняя перечня расходов, которые должны быть отнесены на казенные средства.

3/ Отвести Министерству безвозмездно необходимый для постройки гимназии участок городской земли.

4/ Обеспечить будущую гимназию на предстоящий учебный год помещением в здании городской мужской гимназии, в виде сменных занятий, предоставив державной гимназии в этом же здании отопление и освещение занимаемых классных комнат.

5/ Будущую державную гимназию субсидировать от города по 3 000 рублей ежегодно и эту сумму вносить в смету обязательных городских расходов.

6/ Войти в сношения с Товариществом «Просвита», Союз-Банком и Земской Управой о том в какой сумме одновременно и ежегодно эти учреждения могут оказать со своей стороны пособие на открытие и содержание державной гимназии и, по выяснению суммы пособий, сообщить Министерству дополнительные данные» [2, д. 109, л. 211 об.].

8 серпня 1918 р. Олександрівська міська управа повертається до питання створення державної української гімназії. Про це свідчить наступний архівний документ:

«Вх. 5573

298

К вопросу № 98
В Александровскую городскую думу
Городской Училищной Комиссии

ДОКЛАД

Об учреждении в гор.
Александровской Державной
мужской гимназии

В заседании Училищной Комиссии от 27 июля с. г. заслушано было предложение Министерства Народной Освиту следующего содержания: «Министерство телеграммой від 27 квітня 1918 р. сповістило комісаріат про майбутнє відкриття 50 українських державних шкіл. З огляду на це Міністерство прохає дати срочно відомости де призабезпечення від земств та міст помешканням для гімназій землю, а також же помешканням для бурси на ... при можливій грошовій допомозі громадських установ та приватних осіб можна відкрити такі школи. Комісаріат звертається до Вас з проханням яко мога швидше подати відомости по суті цього розпорядження».

По оглашении этого предложения слово лично предоставлено присутствующему на заседании Повитовому Комиссару по Народной Освиту в Александровском уезде Ю. О. Могалевскому, который указывая на то обстоятельство, что в городе значительный процент украинского населения, заявил о необходимости учреждения здесь украинской державной гимназии. Где дети украинцев могли бы учиться на родном для них языке. Насколько осведомлен г. Могалевский по этому вопросу со стороны финансирования этого учреждения, он заявляет, что Министерство Освиту может немедленно ассигновать 20. 000 руб. на оборудование и 2000 р. содержания на каждый открывающийся в этом году класс.

Кроме этих средство Т-во «Просвита» ассигнует 10. 000 р., Союз-Банк — 5. 000 р.; кроме этого может оказать Городское самоуправление и Земское и частные лица города и уезда.

После обмена по этому поводу мнений между Членам Комиссии присутствующие ПОСТАНОВИЛИ: принципиально согласиться с предложением г. Министра Народной Освиту о необходимости открытия в городе Украинской державной гимназии, принять к учету указанные Ю. О. Могалевским суммы от Министерства как могущих действительно поступить, выждать официальных заявлений от О-ва «Просвиту», Союз-Банка, о суммах какие эти организации могут ассигновать на нужды украинской гимназии и это свое постановление передать Управе на заключение и возбуждение вопроса о необходимости открытия украинской гимназии в городе Александровске.

За Председателя Училищной Комиссии П. Еременко, а Заведывающего Отделом народного образования Я. Каминский.

ПОСТАНОВЛЕНИЕ:

Рассмотрев доклад Училищной Комиссии об учреждении в гор. Александровске державной украинской гимназии и протоколы Рад Просвоты, Батьківської і Учительської спілки и объединенного заседания украинских организаций в гор. Александровске, Городская Управа, разделяя принципиальное постановление Училищной Комиссии, ПОСТАНОВИЛА: 1/ просить разрешения Думы от отводе участка городской земли Министерству Народной Освоты для постройки здания украинской державной гимназии, обеспечить помещением I, II и III класс украинской гимназии в этом году, в виде сменных занятий, в здании городской гимназии, с отоплением и освещением этих классов, субсидировать державную гимназию ежегодным пособием в 3. 000 р., 2/ просить Министерство Народной Освоты принять на себя все расходы по обеспечению содержанием административного, педагогического персонала и служителей и 3/ войти в переписку с Просвотой, Союз-Банком и Земской Управой для выяснения сумм пособий с их стороны на державную гимназию для представления в Министерство Народной Освоты в дополнение предоставления постановления Думы. Зам. Городского Головы П. Еременко, Член Управы Лазаренко, Городской Секретарь А. Рудановский.

Настоящее ходатайство предварительно доклада Думе, препровождается на заключение Финансовой Комиссии. 8/VII-1918 г. №6831/298.

З. м. Гор. Головы П. Еременко, Городской Секретарь А. Рудановский». «Вх. 5584/298. 8/VIII-1918 года.

Финансовая Комиссия высказывается за ежегодное ассигнование на украинскую державную гимназию из городских средств 3000 р., если гимназия будет открыта Министерством Народного Просвещения, с отнесением расходов в смету расходов 1919 года.

Председатель А. Геншафт. Члены Комиссии: А. Жевжик, В. Олефир, Алексеев, Воронов.

Верно: Городской Секретарь А. Рудановский» [2, д. 394, л. 218 об.].

Наведені документи яскраво ілюструють спроби Гетьманату провести в державі українізацію і, зокрема, українізацію закладів освіти в місті Олександрівську. А печатка Олександрівської державної української гімназії з Нікополя свідчить про те, що гімназія була таки створена. Хоча і короткий час, але вона діяла у приміщенні Олександрівської чоловічої гімназії, де зараз розміщується головний корпус Запорізького національного університету.

Чоловіча гімназія – місце розташування Олександрівської державної української гімназії.
З поштової листівки поч. ХХ ст.

Бібліографія

1. Фонди Нікопольського державного міського краєзнавчого музею. — Інв. № НДКМ ИБ-1365/19241.
2. ДАЗО, ф. 24, оп. 7.

Шаповалов Г. И.

Создание Украинской государственной гимназии в Александровске в 1918 году

В данной статье автор открывает новую страницу в истории развития просвещения в городе Александровске — публикует документы об учреждении в 1918 году Украинской государственной гимназии. Описанная печать из коллекции Никопольского государственного городского краеведческого музея является материальным подтверждением существования этого учебного заведения.

Shapovalov G. I.

Establishment of the State Gymnasium in Aleksandrovsk in 1918

The author describes a new stage in the history of the education development in the city of Aleksandrovsk in this article; he publishes the documents relating to the State Gymnasium establishment in 1918. A described stamp from the collection of the Nikopol State Museum of Local Lore is a tangible proof of the existence of this school.

Шевченко В. І.

ДО ПИТАННЯ ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ ЦЕРКВИ НА ЗАПОРІЖЖІ

Серед актуальних проблем сучасної історичної науки історія церкви займає певне місце. Довгий час дослідники не мали можливості вільно займатися вивченням даної проблематики, незважаючи на те, що інтерес до неї завжди був присутній. В останні два десятиліття ситуація змінилася, і вчені мають можливість приступити до поглибленого вивчення питань, пов'язаних з історією церкви.

Питання дослідження історії церкви на Запоріжжі теж залишається актуальним, бо в першій половині ХХ століття держава постійно вела антицерковну, войовничо-атеїстичну політику [1, с. 537], від якої постраждало і релігійне життя на Запоріжжі. Так, наприклад, із 212 храмів, які були в Запорізькому краї, знищені були майже всі, а ті, що збереглися, були передані під різного роду господарські споруди [2, с. 137].

Одночасно була репресована більшість священнослужителів і тепер перед істориками стоїть надзвичайно важлива задача скрупульозного вивчення і відновлення всіх сторінок історії церкви на Запоріжжі.

Зроблені перші кроки [2, 3, 4], і хоч науковий доробок поки є невеликий [5, сс. 185 — 186], але він, безумовно, буде поповнюватися майбутніми дослідженнями.

Одне з найбільш не розроблених питань в історії церкви на Запоріжжі є питання персоналій. Іноді крім прізвищ потерпілих нічого більше не відомо [2, сс. 167 — 172].

Авторові вдалося розшукати в Державному архіві Запорізької області кримінальну справу одного з репресованих священнослужителів священника Шовканя Миколи Гавриловича, який служив у Пилипівській церкві міста Запоріжжя [6, спр. 9250].

Документи розкривають трагічну долю цієї непересічної людини, його життєві поневіряння, розповідають про обставини життя, які раніше були невідомі.

Документи приводяться без скорочень, мовою оригіналу.

Бібліографія

1. Новий довідник: Історія України. — К. : Тов. «Казка», 2005. — 736 с.
2. «Спокута». — Запоріжжя, 2000 — Альманах № 3. — 188 с.
3. Горбань Г. Свято-Покровський собор / Г. Горбань. — Запорожжє : Інтербук, 1991. — 60 с.
4. Лиман І. І. Церква в духовному світі Запорозького козацтва / І. І. Лиман. — Запоріжжя : РА Тандем У, 1997. — 61 с.
5. Запорізька область: динаміка розвитку (1939 — 2009): Науково-допоміжний бібліографічний покажчик. — Запоріжжя : Дике Поле, 2008. — 232 с.
6. ДАЗО, ф. Р. 5747, оп. 3.

Документ № 1

Анкета арестованного

1. Фамилия, имя и отчество ШОВКАНЬ НИКОЛАЙ ГАВРИЛОВИЧ
2. Дата рождения: число 1 месяц ДЕКАБРЯ год 1885
3. Место рождения с. ЛИХОВКА, ДНЕПРОПЕТРОВСКОЙ ОБЛАСТИ
4. Место жительства (адрес) г. ЗАПОРОЖЬЕ, ГОГОЛЕВСКАЯ 66
5. Профессия и специальность СВЯЩЕННИК
6. Место службы и должность или род занятий СВЯЩЕННИК ФИЛИППОВСКОЙ ЦЕРКВИ В г. ЗАПРОЖЬЕ
7. Паспорт
8. Социальное происхождение ИЗ КРЕСТЬЯН-СЕРЕДНЯКОВ
9. Социальное положение
 - а) До революции СВЯЩЕННИК
 - б) После революции СВЯЩЕННИК
10. Образование(общее, специальное) СРЕДНЕЕ-ЦЕРКОВНОЕ
11. Партийность(в прошлом и настоящем) БЕСПАРТИЙНЫЙ
12. Национальность и гражданство (підданство) УКРАИНЕЦ, ГРАЖДАНИН СССР
13. Категория воинского учета — запаса и где состоит на учете НЕ СОСТОИТ
14. Служба в белых и других к-р-револ. армиях; участие в бандзах и восстаниях против Соввласти(когда и в качестве кого) НЕ СЛУЖИЛ
15. Каким репрессиям подвергался при Соввласти: судимость, арест и друг. (когда, каким органом и за что) В 1917 г. ПОДВЕРГАЛСЯ АРЕСТУ ОРГАНАМИ ВЧК ЗА К-Р АГИТАЦИЮ
16. Состав семьи ЖЕНА ВОЛОШИНА АННА ПОЛИКАРПОВНА — 44 г. СЫН ГАВРИИЛ — 20 ЛЕТ, ДОЧЬ ЗИНАИДА — 24 г., СЫН ПЕТР — 14 ЛЕТ.

Подпись арестованного: ШОВКАНЬ

1. Особые внешние приметы
2. Кем и когда арестован 15. 07. 38 г. ЗАПОРОЖСКИМ ГОРОТДЕЛОМ НКВД
3. Где содержится под стражей
4. Особые замечания

Подпись сотрудника, заполнявшего анкету
Підпис нерозбірливий

16 июля 1938 г.

Примечание. Анкета заполняется четко и разборчиво со слов арестованного и проверяется по документам.

На цьому місці наклеєна фотографія Шовканя М. Г.

ДАЗО, ф. Р. 5747, оп. 3, справа 9250, арк. 5 – 5 зв.

Документ № 2

«Утверждаю»

Начальник Управления НКВД
По Запорожской области
Капитан госбезопасности
(Горбань)

25 апреля 1939 года

Обвинительное заключение

По след. Делу № 79890

Обвиняются: — Шовкань Николай Гаврилович и Веселовский Федор Яковлевич в преступлениях, предусмотренных ст. ст. 54 — 10 ч. 1 и 54 — 11 УК УССР.

В б. Запорожский Горотдел НКВД поступили материалы о том, что в период подготовки к выборам в Верховный Совет УССР церковники проводили свою вражескую работу, направленную на срыв выборов в Верховный Совет.

На основании этих данных 15 июня 1938 г. были подвергнуты аресту служители религиозного культа ШОВКАНЬ Николай Гаврилович и ВЕСЕЛОВСКИЙ Федор Яковлевич.

В процессе следствия обвиняемые ШОВКАНЬ и ВЕСЕЛОВСКИЙ сознались в своей вражеской деятельности, направленной на срыв выборов в Верховный Совет, а также в принадлежности к антисоветской церковно-фашистской группе (л. д. 16 — 21, 22 — 24, 32 — 36).

В антисоветскую церковно-фашистскую группу обвиняемый ШОВКАНЬ Н. Г. был привлечен в 1935 г. архиереем ДИЛЕЕВЫМ (л. д. 16), по заданию которого привлек для антисоветской деятельности в этом же году ВЕСЕЛОВСКОГО Ф. Я. (л. д. 16, 32).

На основании изложенного обвиняются:

1. ШОВКАНЬ Николай Гаврилович, 1885 года рождения, уроженец села Лиховка, Днепропетровской области, украинец, гражд. СССР, до ареста поп б. Филипповской церкви в г. Запорожье;

2. ВЕСЕЛОВСКИЙ Федор Яковлевич, 1886 г. рожд. Уроженец с. Конские Роздоры, Пологовского р-на, Запорожской области, до 1934 г. был попом, до ареста работал счетоводом в весоремонтной мастерской г. Запорожья,

в том, что являлись участниками антисоветской церковно-фашистской группы.

В своей практической вражеской деятельности проводили антисоветскую агитацию, направленную на срыв выборов в Верховный Совет УССР, — т. е. в преступлениях, предусмотренных ст. ст. 54 — 10 ч.1 и 54 — 11 УК УССР.

Изобличаются личными признаниями, от которых впоследствии отказались.

На основании изложенного следственное дело № 79890 по обвинению ШОВКАНЯ Н. Г. и ВЕСЕЛОВСКОГО П. Я. направляется на рассмотрение Особого Совещания при НКВД СССР.

Пом. Оперуполномоченного ЭКО УНКВД підпис (Тиховод)

Согласен: — Начальник ЭКО УНКВД

Мл. лейтенант ГОС Безопасности підпис (Третьяков)

Составлено 23 апреля 1939 г. СПРАВКА: — 1) Обвиняемые ШОВКАНЬ Н. Г. и ВЕСЕЛОВСКИЙ Ф. Я. содержатся под стражей в Запорожской тюрьме с 15 июня 1938 г. 2) Вещдоков по делу нет.

Пом. оперуполномоченного ЭКО УНКВД підпис (Тиховод)

ДАЗО, ф. Р. 5747, оп. 3, спр. 9250, арк. 79 — 80.

Документ № 3.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

1939 года апреля 25-го дня

Г. Запорожье

Зам. Прокурора Запорожской области по спец. делам Надзванный, рассмотрев дело № 79890 по обвинению Шовкань Николая Гавриловича и Веселовского Федора Яковлевича по ст. ст. 54 — 10 и 54 — 11 УК УССР,

НАШЕЛ:

Гр.-н, гр.-н Шовкань Николай Гаврилович и Веселовский Федор Яковлевич обвиняются в том, что они являлись участниками антисоветской церковнофашистской группы.

В своей практической вражеской деятельности проводили антисоветскую агитацию, направленную на срыв выборов в Верховный Совет УССР.

Принимая во внимания, что по делу собраны только такие доказательства, которые не могут быть предметом судебного разбирательства гласного суда, а поэтому,

ПОЛАГАЛ — БЫ:

Представить настоящее дело для рассмотрения Особого Совещания при НКВД СССР.

Зам. обл. прокурора по спец делам підпис Надзиваний

ДАЗО, ф. Р. 5747, оп. 3, спр. 9250, арк. 90.

Документ № 4

Выписка из протокола № 38

Особого Совещания при Народном Комиссаре Внутренних Дел СССР

От 29 октября 1939 г.

Слушали:

Постановили:

56. Дело № 79890 УНКВД
Запорожской области
По обвинению ШОВКАНЬ
Николая Гавриловича
1885 г. р. ур. с. Лиховка,
Днепропетровск. обл.
Украинец, гр-н СССР.

ШОВКАНЬ Николая Гавриловича за
антисоветскую агитацию заключить
в исправительно-трудовой лагерь
сроком на ПЯТЬ лет, считая срок с
15 июля 1938 г.
Дело сдать в архив.

Нач. Секретариата Особого Совещания
при Народном Комиссаре Внутренних Дел СССР
підпис нерозбірливий

ДАЗО, ф. Р. 5747, оп. 3,спр. 9250, арк. 95.

Документ № 5

Верховному Прокурору Союза С.С.Р.

заключеннаго Канского и. т. лагеря Николая
Гаврилова Шовкань (г. Канск, Красноярського
Края, п. я.235\8).

Жалоба

Постановлением Особого Совещания (Москва) от 27\X — 39 г. я приговорен к 5-летнему заключению в и. т. лагерях за «антисоветскую агитацию». Нахожу это решение Особого Совещания неправильным по следующим мотивам: арестован я Запорожским Н.К.В.Д. (г. Запорожье, УССР) 15/7 — 38 г. В первый раз допрошен следователем Запорожскаго Н.К.В.Д. Вишневым 2 — 3 сентября 38 г. На допросе я вынужден был подписать протокол об участии в антисоветской к. р. организации, в которую я привлек двух лиц: 1/ своего товарища по семинарии — Веселовскаго Федора Яковлева, кассира весовой мастерской в г. Запорожье и 2/ гр-на с. Ново-Гупаловки — Васька, последнего до встречи в кабинете следователя я никогда нигде не видел и не был с ним знаком. Себя лично я вынужден был при-

знать участником к-р. Группы митрополита Делиева, которого я также не знал и никогда с ним не встречался. Помимо моего участия в к.-р. группе М. Делиева, я тогда-же подписал протокол об агитации против кандидатов в Высший Гос. Совет, против Гос. Займов, коллективизации и т. п. 23/4 — 39 года, на повторном допросе у следователей Запорожского Н.К.В.Д. — Череваня и Тиховода я подписал отрицательный протокол по вопросам протокола допроса от 2 — 3 сентября 1938 г., где основательно было мною указано, почему я подписал протокол — вымышленный 2/3 сентября 38 года, тут же на допросе (23/3 — 39 г.) были прочитаны протоколы допроса свидетелей граждан г. Запорожья: Орлова А. И., Латашенко М. Г., Лосик М. П. Ни один из этих свидетелей не подтвердил предъявленного мне обвинения в антисоветской организации и к. р. деятельности. Не было также предъявлено и никаких документов, опорочивающих меня в антисоветской агитации. Несмотря на все изложенное, Особое Совещание определило мне 5 лет и. т. лагерей за мнимую антисоветскую агитацию. Считаю такое решение Особого Совещания ошибочным и прошу о пересмотре моего дела и отмене постановления Особого Совещания. Глубоко убежден, что пересмотр моего дела даст мне возможность стать свободным, полноправным гражданином Великой Советской Социалистической Родины — Николай Гаврилов Шовкань.

1940 г. 14/3

г. Канск, Красноярского края.

п/я 235/8.

ДАЗО, ф. Р. 5747, оп. 3, спр. 9250, арк. 98 — 99.

Документ № 6.

Председателю Верховного Совета Союза Советских
Социалистических Республик Швернику Н. М.

Шовкань Николая Гавриловича

с. Верхняя Хортица

Запорожской области, УССР

ул. Садовая №10.

ПРОШЕНИЕ

В 1939 г. 29 октября Особым Совещанием НКВД СССР я был осужден по ст. АСА У. К. к заключению в ИТЛ на 5 лет. Наказание отбывал в Канском ОЛТ Краслага НКВД Красноярского края.

На основании определения и постановления сессии Красноярского крайсуда от 12/12 — 1942 г. в порядке ст. 461 — 462 УПК я освобожден «условно-досрочно» из Красноярских лагерей НКВД — 12 января 1943 г.

В 1944 году я получил разрешение и пропуск на выезд на родину в г. Запорожье, Софиевский р-н. В дороге я заболел крупозным воспалением легких, почему и был привезен в г. Запорожье, где находилась моя семья. По выздоровлении облмилиция г. Запорожья отказала мне в приписке на постоянное проживание в г. Запорожье, почему я и выехал в г. Пятихатки, Днепропетровской области, где и проживал два года, работая священником местной церкви.

В 1947 году по ходатайству Уполномоченного по делам русской православной церкви при Запорожском облисполкоме я был прописан на постоянное проживание в г. Запорожье, работая настоятелем Запорожского соборного молитв. Дома. В 1948 г. 14 декабря начальником паспортного стола при Запорожском Управлении облмилиции мне было объявлено, а 2/2 — 1949 г. меня подпиской обязали оставить пределы г. Запорожья, как режимного города.

Я больной старик (рожд. 1885 г.), инвалид 2 группы, болею миокардиодистрофией и диабетом. Мне необходим уход и медпомощь врачей специалистов. Отрванный от семьи (жена, сын и дочь, последние работают в Запорожье), я должен добывать себе средства к существованию, т. к. на стороне дети не в состоянии меня содержать. И все это потому, что я был судим и отбывал наказание.

Усерднейше прошу снять с меня судимость и дать мне возможность хотя бы перед смертью стать полноценным гражданином своей Великой Родины.

Проситель — Николай Шовкань.

1949 г.
30 мая

ДАЗО, ф. Р. 5747, оп. 3, спр. 9250, арк. 101 — 101 зв.

Документ № 7

Заявление (о снятии судимости)

1. Фамилия ШОВКАНЬ
2. Имя и отчество НИКОЛАЙ ГАВРИЛОВИЧ
3. Год рождения 1885 4. Место рождения с. ЛИХОВКА ТОГО ЖЕ РАЙОНА ДНЕПРОПЕТРОВСКОЙ ОБЛАСТИ.
5. Адрес. ПОС. В-ХОРТИЦА САДОВАЯ, №10.
6. Место работы и должность. СЛУЖИТЕЛЬ РЕЛИГИОЗНОГО КУЛЬТА — СВЯЩЕННИК В-ХОРТИЦКОЙ ЦЕРКВИ.
7. Профессия и специальность. СВЯЩЕННИК.
8. Когда и каким органом арестован. 14/7 — 1938 года ЗАПОРОЖСКИМ ГОРОТДЕЛОМ НКВД.
9. Когда, кем по какой статье и на какой срок осужден. 29/10 — 1939 г. по ст. 58 — 10 ч.1 УК РСФСР на 5 лет л/с НКВД СССР.
10. Когда, откуда и на основании чего освобожден 12/12 — 1942 г. НА ОСНОВ. ОПРЕД. СЕССИИ КРАСНОЯРСКОГО КРАЙСУДА УПРАВ. КРАСНОЯРСКОГО ИТЛ ОСВОБОЖДЕН ДОСРОЧНО.
11. Перечислить все города и местности, где проживал и чем занимался с момента освобождения из заключения:

С какого и по какое число	Точный адрес и места жительства	Место работы и должность
с 2/1 — 43 г. по 18/4 — 44 г.	Б. Ничка Минусинского района Краснояр. края	сторож колхоза им. Ворошилова

с 18/4 – 44 г. по 24/12 – 44 г.	Загородная больница Минусинского района	болел малярией
с 25/12 – 44 г. по 27/12 – 44 г.	г. Запорожье, Филипповская церковь	священник
с 27/12 – 44 г. по 12/11 – 47 г.	г. Пятихатки Д/обл.	священник и благочинный
с 12/12 – 47 г. по 28/2 – 49 г.	г. Запорожье Покровский собор	священник
с 28/5 – 49 г. по настоящее время	В-Хортицкая церковь д. В-Хортица	священник

/ Основ. Справка упол. сов. по делам русской правосл. церкви при Совете Министр. СССР при Запорожск. Облсполкоме /

12. Со времени освобождения/ с 12 декабря 1942 г. / никакого преступления не совершил, к судебной ответственности не привлекался и осужден не был; если арестован, когда, за что и когда освобожден: _____

13. Какие данные еще желает сообщить о себе: _____

14. Об ответственности за неправильно сообщенные о себе в настоящем заявлении данные по 2-й части ст. 169 УК РСФСР предупрежден. Подпись: Н. Шовкань.
1 сентября 1949 г.

ДАЗО, ф. Р. 5747, оп.3, спр. 9250, арк.106 – 106 зв.

Документ № 8

Протокол допроса

1949 года сентября 19 дня с. В-Хортица

Я, ст. оп. Уп. В-Хортицкого ро МГБ ст. л-нт Лутошкин сего числа допросил в качестве свидетеля:

Шовкань Николай Гавриловича,
1885 года рождения, уроженец села Лиховка,
Лиховского района, Днепропетровской обла-
сти, украинец, б/п, гр-н СССР, образование
высшее незаконченное, женат, в настоящее
время проживает в с. В – Хортица улица
Садовая, 10.

За дачу ложных показаний по ст. 89 УК. УССР
предупрежден.

Підпис Н. Шовкань

Вопрос. Расскажите подробно свою автобиографию.

Ответ. Я, Шовкань Николай Гаврилович родился в 1885 году в семье крестьянина-бедняка. С 8-ми-летнего возраста т. е. с 1893 года я пошел учиться в Лиховскую

церковно-приходську школу которую окончил в 1896 году. После этого я поехал на учебу в город Изюм в реальное училище в котором я проучился по 1906 год. С 1906 года по 1907 год находился в г. Москве в Константиновском межевом институте студентом. С 1907 года по 1908 год учился в Харьковском Университете. С 1908 года по 1910 год учился в Екатеринославской духовной семинарии. По окончании семинарии я поступил работать учителем и псаломщиком в с. Хорошево, Лиховского района, Днепропетровской области и в этих должностях я работал до 1913 года. С 1913 по 1915 год работал учителем Верхнее-Днепровского среднего сельскохозяйственного училища. С 1915 года по 1922 год работал священником в городе Запорожье в железнодорожной церкви. С 1922 года по 1932 год работал священником в молитвенном доме станции Пятихатки. С 1932 года по 1938 год т. е. по день моего ареста я снова работал в г. Запорожье священником Филипповской церкви.

Вопрос: За что Вы были арестованы?

Ответ: В 1938 году 14 июля я был арестован Запорожским ГО НКВД за антисоветскую деятельность и по решению суда я был осужден сроком на 5 лет дальних лагерей. Наказание отбывал все время в одном месте г. Канск, Красноярского края и 12 декабря 1942 года по решению Красноярского суда из заключения я был освобожден досрочно. После освобождения меня из заключения я поехал в Минусинский район, Красноярского края и поступил на работу в колхоз им. «Ворошилова» села Большая Ничка, где и работал колхозным сторожем по март месяц 1944 года. С марта месяца по сентябрь месяц 1944 года работал сторожем в ветснабе города Минусинск. После этого по получению пропуска я выехал в Запорожскую область и прожил в своей квартире в городе Запорожье в связи с моей болезнью по конец 1944 года. С января месяца 1945 года по март месяц 1947 работал священником в г. Пятихатки. С марта месяца 1947 года по февраль 1949 года работал священником Запорожского собора в г. Запорожье. С февраля м-ца 1949 года и по настоящее время работаю священником церкви с. В-Хортица, В-Хортицкого района, Запорожской области.

К своим показаниям дополнить больше ничего не имею.

Підпис: Н. Шовкань

Протокол допроса записан верно и мне прочитан:

Підпис: Н. Шовкань.

Допросил: ст. оп. Уп. В-Хортицкого ро МГБ

ст. л-нт Підпис: Лутошкин.

ДАЗО, ф. Р. 5747, оп. 3, спр. 9250, арк. 109 – 110 зв.

Документ № 9

«УТВЕРЖДАЮ»
НАЧАЛЬНИК УПРАВЛЕНИЯ МГБ
ПО ЗАПОРОЖСКОЙ ОБЛАСТИ
ПОЛКОВНИК – /ГОЛУБЕВ/
Підпис нерозбірливий

17 марта 1950 г.
Гор. Запорожье.

ПОСТАНОВЛЕНИЕ.

Я, Начальник Отделения Отдела «А» УМГБ Запорожской области старший лейтенант ДЕНИСОВ, сего числа рассмотрев заявление ШОВКАНЬ Николая Гавриловича, 1885 года рождения, уроженец с. Лиховка, Днепропетровской области, УССР, украинец, гр.-н СССР, беспартийный, проживает с. В-Хортица, Запорожской области, Садовая № 10, священник В-Хортицкой церкви.

НАШЕЛ:

В своем заявлении на имя Верховного Совета СССР ШОВКАНЬ Н. Г. просит в связи с тем, что уже истекло более 3-х лет со дня освобождения его из под стражи, снять с него судимость.

Просмотром архивно-следственного дела установлено, что ШОВКАНЬ в 1938 году был арестован и привлечен к уголовной ответственности и обвинялся в том, что являясь участником антисоветской церковно-фашистской группы проводил антисоветскую деятельность направленную на срыв выборов в Верховный Совет УССР, т. е. в преступлениях предусмотренных ст. 54 – 10 ч. 1, 54 -11 УК УССР.

В предъявленных обвинениях виновным себя признал.

29 октября 1939 года Особым Совещанием при НКВД СССР ШОВКАНЬ был осужден к 5-ти годам ИТЛ.

Меру наказания отбывал в Краслаге МВД СССР.

Учитывая, что ШОВКАНЬ Н. Г. со дня освобождения из под стражи полезным трудом не занимался –

ПОСТАНОВИЛ:

ШОВКАНЬ Николаю Гавриловичу в снятии судимости ОТКАЗАТЬ.

НАЧАЛЬНИК ОТД. ОТДЕЛА «А» УМГБ З/О
Старший лейтенант – підпис /ДЕНИСОВ/

СОГЛАСЕН: НАЧАЛЬНИК ОТДЕЛА «А» УМГБ ПО З/О
Майор – підпис /БЕРГЕР/

ДАЗО, ф. Р. 5747, оп 3, спр. 9250, арк. 125.

*Шевченко В. И.***К вопросу изучения истории церкви на Запорожье**

В статье, на примере священника Филипповской церкви г. Запорожья Шовканя Н. Г. рассматривается репрессивная политика Советского государства по отношению к церкви и священнослужителям.

Shevchenko V. I.

To the question of studying the history of the church in Zaporogie

Repressive policy of the Soviet state to the church and priests is discussed by example of priest Shovfn N. G. of Phillipovskaya church in Zaporogie.

*Щур Ю. І.***ОСЕРЕДОК ОРГАНІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛІСТІВ У
31 ІНЖЕНЕРНО-ПРОТИХІМІЧНОМУ БАТАЛЬЙОНІ М. ЗАПОРІЖЖЯ (1941 Р.)**

Розвитку української історичної науки однозначно сприяє політика щодо розсекречення документів радянських органів державної безпеки, у тому числі тих, які стосуються малодосліджених сторінок вітчизняної історії. До таких «білих плям» відноситься і український визвольний рух ХХ століття, репрезентований, зокрема, Організацією українських націоналістів та Українською повстанською армією.

Результати досліджень вітчизняних та зарубіжних істориків останніх років свідчать про те, що діяльністю ОУН у 1940-х рр. було охоплено усі українські етнічні землі, а відділи УПА знаходили підтримку і серед населення Правобережної України, поширивши свою діяльність навіть на Сумщину. У той самий час помічаємо суттєву диспропорцію у дослідженні різних періодів діяльності ОУН на території Наддніпрянщини. Значна частина публікацій стосується часу німецької окупації та перших повоєнних років. Міжвоєнний період історії ОУН в УСРР-УРСР ще не отримав відповідного аналізу й розробки проблеми. Можемо виокремити лише деякі згадки в літературі про намагання ОУН поширити свою організаційну мережу на схід від р. Збруч у 1939 – 1941 рр. (після приєднання Західної України до УРСР). Це, зокрема, публікації В. Сергійчука [1] та Г. Івануценка [2]. Про подібні осередки на території Запорізької області у наукових роботах на сьогодні інформації не знайдено. Відсутність історіографічних джерел компенсується судово-слідчими матеріалами, виявленими у Державному архіві Запорізької області та архіві Управління СБУ у Запорізькій області.

Наразі пропонуємо матеріали, пов'язані із викриттям влітку 1941 р. органами НКВС осередку Організації українських націоналістів у 31 інженерно-протихімічному батальйоні, який дислокувався у Запоріжжі.

Організаційна та пропагандистська робота ОУН серед червоноармійців стала можливою після вересня 1939 року, коли західноукраїнські землі, що перебували у складі Польщі, було включено до складу УРСР. Зокрема, за свідченнями бійця 44 дивізії Червоної армії С. Старка, серед червоноармійців постійно поширю-

валися летючки із закликом приєднуватися до національно-визвольного руху. Основною тезою роз'яснювальної роботи була антинародна й брехлива сутність радянського керівництва [3, с. 22].

Крім того, відповідна робота проводилася і серед західноукраїнської молоді, яка призивалася до армії. Наприкінці 1940 р. до Червоної армії було призвано І. Немировського, уродженця і жителя с. Дунаїв Поморянського району Львівської області. Незадовго до виїзду у військову частину, він зустрівся із провідником сільської ОУН І. Попадюком, який надав йому інструкції: у випадку війни Радянського Союзу з будь-якою західною державою необхідно було перейти на сторону супротивника і не воювати у лавах Червоної армії. За умови, якщо такий перехід буде неможливим — взяти активну участь у антирадянському повстанні за створення самостійної України. Перебуваючи в армії, Немировський мав відшукати членів ОУН із призваних уродженців Західної України [4, арк. 59].

І. Немировський був відправлений до Запоріжжя, де розміщувався 31 інженерно-протихімічний батальйон. Виконуючи настанови організаційного зверхника, він встановив зв'язок ще з 5-ма солдатами — уродженцями Західної України. Серед них були і члени ОУН: М. Худий, М. Цап та В. Жулін. Немировський підтримував постійний письмовий зв'язок із Попадюком, якому надсилав інформацію про колгоспи Запорізької області. Останній писав про підготовку оунівців до антирадянського повстання. Співкерівник осередку Худий (член ОУН з 1938 року) підтримував зв'язки із підпільниками Львівської області через зв'язкову Л. Гловач, від якої отримував різноманітну інформацію.

Викрито осередок було, на нашу думку, через необережність націоналістів. Надто багато вони дозволяли собі обговорювати у листах, мабуть не усвідомлюючи, що ці листи можуть читати працівники НКВС. Через тиждень після початку німецько-радянської війни, 29 червня 1941 р., за звинуваченням у належності до ОУН у 31-му інженерно-протихімічному батальйоні було проведено перші арешти. Загалом список заарештованих містив 11 прізвищ [4, арк. 198 — 207]. За матеріалами слідчої справи важко встановити чи належали до ОУН усі 11 заарештованих. 12 серпня 1941 р., під час засідання Військового трибуналу Запорізького гарнізону Одеського військового округу, двох з них, Кроховця та Вербицького, було виправдано і вислано на 5 років у віддалені області СРСР. Інших засуджено до розстрілу. Від своєї належності до націоналістичного підпілля на суді не відмовилися лише троє: Худий, Цап та Жулін [4, арк. 212 зв. — 213, 222 зв. — 223, 228 — 228 зв.].

Справу переглянуто у 1998 році, усі — реабілітовані [5, арк. 14 — 20].

Бібліографія

1. Сергійчук В. Український здвиг: Наддніпрянщина. 1941 — 1955 / В. Сергійчук. — К. : УВС, 2005. — 836 с.
2. ОУН-УПА на Сумщині / [упоряд. Г. Іванущенко]. — К. : УВС, 2006. — Кн. 1. — 156 с.
3. Старко С. Слідами смерті / С. Старко // Самостійна Україна. — 1949. — № 7 — 8. — С. 22 — 26.
4. Державний архів СБУ, Запоріжжя. — Фонд припинених справ. — Спр. П-21902. — 313 арк.
5. Архів Прокуратури Запорізької області. — Висновки про реабілітацію. — Т. 38. — 300 арк.

У додатках пропонуємо кілька документів із архівно-слідчої справи, зокрема Обвинувачувальний висновок, власноручні свідчення заарештованих М. Худого та В. Жуліна та речовий доказ по справі (лист Л. Гловач до М. Худого).

Документи мають заголовки, складені упорядником, в яких чітко зазначено порядковий номер документа, його тип, адресант, автор, зміст, дата. Якщо дата виходу документа укладачу достеменно не відома, він датувався за змістом, супровідними матеріалами, датою надходження. Документи подано без скорочень, у повному обсязі, максимально збережена лексика, авторські та редакторські особливості текстів. Тексти документів і матеріалів подано на основі сучасних правил публікації історичних документів.

Якщо документ був підписаний, прізвище людини, яка це зробила, береться у дужки — (Жулін В. А.). Кожен документ супроводжується легендою, в якій зазначено місце його зберігання (скорочена назва архіву, номери фонду, опису, справи, аркушів), вказується автентичність документів (оригінал, завірена копія, копія), відтворення документів друкарським способом.

№ 1

Звинувачувальний висновок по справі № 7394 на І. Немировского та інших (усього 11 чоловік), 2 серпня 1941 р.

«УТВЕРЖДАЮ»

НАЧАЛЬНИК УНКГБ ПО ЗАПОРОЖСКОЙ ОБЛАСТИ

Капитан Государственной Безопасности

(ЛЕОНОВ)

31 июля 1941 года

ОБВИНИТЕЛЬНОЕ ЗАКЛЮЧЕНИЕ

По делу № 7394 по обвинению:

1. Немировского Илария Дмитриевича
2. Худого Михаила Михайловича
3. Цап Михаила Васильевича
4. Жулина Владимира Андреевича
5. Данилова Михаила Иосифовича
6. Сметана Алексея Ивановича
7. Иванчишина Григория Михайловича
8. Панчишина Мартына Васильевича
9. Креховец Антон Григорьевича
10. Вербицкого Василия Ивановича
11. Нарольского Григория Игнатьевича

всех в пр. пр. ст. 54-1 б, 54-2, 54-11 УК УССР

Управлением НКГБ по Запорожской области вскрыта и ликвидирована контрреволюционная организация украинских националистов — ОУН существовавшая среди красноармейцев в 31 инженерно-противохимическом батальоне МПВО НКВД гор. Запорожье.

Предварительным следствием по настоящему делу установлено, что контрреволюционная организация украинских националистов — ОУН, возникла в 31 инженерно-противохимическом батальоне в конце 1941 года на базе объединения членов ОУН, прибывших в ряды РККА с пополнением призыва 1940 года, из Западных областей УССР, Львовской области.

ОУН как украинская националистическая организация существовала при быв. польском государстве нелегально и становила своей целью создание «Самостийной Украины» путем вооруженного восстания.

С установлением Советской власти в быв. Западной Украине ОУН уходит в глубокое подполье и ставит задачу путем насильственного вооруженного отторжения Украину от Советского Союза и создания «Самостийной Украины», т.е. преследуя те же цели, что и при быв. польском государстве (л.д.) (73, 74, 80, 91, 92, 107, 128, 145).

Уходящие в РККА члены ОУН имели задание:

1. По прибытию в Красную армию выявлять членов организации украинских националистов среди красноармейцев из числа прибывшего пополнения из Западных областей Украины, сообщать об этом руководителям ОУН, проживающим в Западной Украине, а также организовываться для борьбы с Советской властью.

2. В случае вооруженного нападения на СССР какого-либо из иностранных государств во время военных действий перейти на сторону противника и с оружием в руках сражаться против Красной Армии.

3. Находясь в тылу Красной Армии в случае вспышки восстания перейти на сторону восставших и сражаться против Советской власти за «Самостийну Украину».

4. Популяризировать среди военнослужащих цели и задачи ОУН.

Допрошенные по настоящему делу в качестве обвиняемых: НЕМИРОВСКИЙ И.Д., ХУДОЙ М.М., ЦАП М.В., ЖУЛИН В.А., ДАНИЛОВ М.И., СМЕТАНА А.И., ИВАНЧИШИН Г.М., ПАНЧИШИН М.В., КРЕХОВЕЦ А.Г., ВЕРБИЦКИЙ В.И. и НАРОЛЬСКИЙ Г.И. сознались и дали развернутые показания как на допросах, так и на очных ставках между ними, *за исключением последних трех**.

На основании изложенного ОБВИНЯЮТСЯ:

1. НЕМИРОВСКИЙ Иларий Дмитриевич, 1919 года рождения, уроженец с. Дунаив, Поморянского р-на, Львовской обл., из крестьян-единоличников, беспартийный, украинец, гр. СССР, грамотный, холост, до ареста проживал в г. Запорожье, военгородок 31 инженерно-противохимический батальон, курсант школы младшего комсостава.

в том, что он

является участником контрреволюционной организации украинских националистов — ОУН с 1937 года, в которую был вовлечен участником этой организации ТАЛАШ Юрием Яковлевичем (л.д. 59).

Перед выездом в РККА, как член ОУН — НЕМИРОВСКИЙ И.Д. принял задание от руководителя ОУН села Дунаив ПОПАДЮК Ивана: находясь в РККА выявлять участников ОУН среди лиц прибывших в РККА с быв. Западной Украины, в случае войны СССР с каким либо капиталистическим государством перейти на сторону врага, сражаться против Красной Армии, если же не удастся перейти на сторону врага, при возникновении восстания в тылу Красной Армии, перейти на сторону восставших и бороться против Красной Армии за «Самостийну Украину» (л.д. 59).

Обвиняемый НЕМИРОВСКИЙ И., выполняя принятые на себя обязательства, как член ОУН, лично установил следующих участников ОУН — ИВАНЧИШИН Григория, КРЕХОВЕЦ Антона, СМЕТАНА Алексея, ХУДОГО Михаила, ЦАПА Михаила, с которыми установил связи и проводил к-р деятельность во 31 инженерно-противохимическом батальоне (л.д. 60, 61, 109, 129, 130, 136).

* Вписано від руки синім чорнилом

НЕМИРОВСКИЙ имел письменную связь с руководителем ОУН села Дунаив — ПОПАДЮК Иваном, от которого получал сведения об ОУН — села Дунаив, что участники ее прячутся в лесах, готовят восстание, напоминал, чтобы крепко держал «слово», т.е. помнить цели и задачи ОУН, вести вооруженную борьбу против Советской власти за «Самостийну Украину».

В свою очередь НЕМИРОВСКИЙ И.Д. сообщал об оуновцах в батальоне, писал клеветнические письма по отношению колхозов Запорожской области (л.д. 62).

Обвиняемый НЕМИРОВСКИЙ являлся руководителем ОУН в 31 инженерно-противохимическом батальоне совместно с обвиняемым с ХУДОЙ М.М. (л.д. 61, 80, 94), т.е. в пр. пр. ст. 54-1б, 54-2, 54-11 УК УССР.

2. ХУДОЙ Михаил Михайлович, 1919 года рождения, ур. с. Кареличы, Перемышльського р-на, Львовской области, из крестьян-середняков, украинец, гр. СССР, беспартийный, грамотный, холост, до ареста проживал в г. Запорожье, военгородок, 31 инженерно-противохимического батальона, красноармеец.

в том, что он

является участником контрреволюционной организации украинских националистов ОУН — с 1938 года, в которую был вовлечен участником этой организации Билык Иваном (л.д. 73).

Находясь в РККА в 31 инженерно-противохимическом батальоне, совместно с обвиняемым НЕМИРОВСКИМ возглавлял ОУН в батальоне (л.д. 80), производил установку и выявление членов ОУН в 31 инженерно-противохимическом батальоне, лично выявлял как ОУНовцев НЕМИРОВСКОГО И., ЦАПА М., ПАНЧИШИНА М., СМЕТАНА А., ДАНИЛОВА (л.д. 76, 77) и восстановил с ними связи.

Обвиняемый ХУДОЙ М. возглавлял с НЕМИРОВСКИМ ОУН в 31 инженерно-противохимическом батальоне (л.д. 80, 94), имел письменную связь с ОУН, находящейся в Львовской области, через члена этой организации ГЛОВАЧ Любу, от которой получил сообщение о готовности ОУН к восстанию против Советской власти (л.д. 80).

Проводил контрреволюционную националистическую работу, идеализируя цели и задачи ОУН, путем изучения заповедей ОУН (л.д. 82, 83).

т.е. в пр. пр. ст. ст. 54-1 б, 54-2, 54-11

3. ЦАП Михаил Васильевич, 1918 года, ур. с. Поджильна, Поморьянского р-на, Львовской обл., из крестьян-бедняков, беспартийный, образование 5 классов, украинец, гр. СССР, холост, до ареста проживал в г. Запорожье, военгородок, 31 инженерно-противохимический батальон, красноармеец

в том, что он

является участником контрреволюционной организации украинских националистов — ОУН с 1938 года, в которую был вовлечен участником этой организации КАЩЕК Михаилом (л.д. 91). При отъезде в РККА, как член ОУН, имел задание на случай войны, когда Красная Армия будет выступать с ней не воевать, а перейти на сторону врага, всегда помнить, что он член ОУН, не забывать ее цели и задачи, на случай восстания в тылу Красной Армии, присоединиться с восставшими и бороться за «Самостийну Украину» (л.д. 92, 93).

Проводил установку и выявление членов ОУН, привлекал их в к.р. организацию в 31 инженерно-противохимическом батальоне, рассказывал им цели и задачи ОУН, привлек к ОУН совместно с обвиняемым НЕМИРОВСКИМ — ИВАНЧИШИНА (л.д. 95, 96, 137) т.е. в пр. пр. ст. ст. 54-1 б, 54-2, 54-11 УК УССР.

4. ЖУЛИН Владимир Андреевич, 1918 года рождения, ур. с. Чижов, Поморьянского р-на, Львовской области, из крестьян-середняков, беспартийный, грамотный, украинец, гр. СССР, холост, до ареста проживал в г. Запорожье, военгородок, 31 инженерно-противохимический батальон — красноармеец:

в том, что он

является участником контрреволюционной украинской националистической организации — ОУН (л.д. 107), в которую был вовлечен в 1939 году участником этой организации ПАНОВЕК Павлом Васильевичем (л.д. 107).

Перед выездом в РККА как член ОУН имел аналогичное задание, как и НЕМИРОВСКИЙ, ХУДОЙ и др. (л.д. 108, 109), среди членов ОУН популяризировал цели и задачи ОУН, рассказывал 10 заповедей ОУН (л.д. 109, 110, 114), т.е. в пр. пр. ст. ст. 54-1 б, 54-2, 54-11 УК УССР.

5. ДАНИЛОВ Михаил Иосифович, 1919 года рождения, ур. с. Брюховичи, Перемышльского р-на, Львовской области, из крестьян-середняков, беспартийный, украинец, гр. СССР, грамотный, холост, до ареста проживал в г. Запорожье, военгородок, 31 инженерно-противохимический батальон, курсант школы младшего комсостава.

в том, что он

является участником контрреволюционной украинской организации националистов — ОУН, ставившая своей целью создание «Самостийной Украины», в которую был вовлечен участником этой организации ВАСИЛИШИНЫМ Михайлом (л.д. 118).

Являясь участником ОУН, примкнул к этой организации существовавшей в 31 инженерно-противохимическом батальоне, и имел аналогичное задание как и НЕМИРОВСКИЙ, ХУДОЙ и др. (л.д. 119, 120) т.е. в пр. пр. ст. ст. 54-1 б, 54-2, 54-11 УК УССР.

6. СМЕТАНА Алексей Иванович, 1919 года рождения, ур. с. Болотня, Поморьянского р-на, Львовской области, из крестьян-середняков, беспартийный, украинец, гр. СССР, грамотный, холост, до ареста проживал в г. Запорожье, 31 инженерно-противохимический батальон, курсант школы младшего комсостава.

в том, что он

является участником контрреволюционной организации украинских националистов — ОУН, в которую был вовлечен участником этой организации ИВАНИШИНЫМ Иваном в 1939 году (л.д. 128, 129), имел задание аналогичное заданиям НЕМИРОВСКОГО, ХУДОГО и др. т.е. в пр. пр. ст. ст. 54-1 б, 54-2, 54-11 УК УССР.

7. ИВАНЧИШИН Григорий Михайлович, 1918 года рождения, ур. с. Вышнівчик, Поморьянского р-на, Львовской области, из крестьян-середняков, беспартийный, украинец, гр. СССР, грамотный, холост, до ареста проживал в гор. Запорожье, военгородок 31 инженерно-противохимического батальона, курсант школы младшего комсостава.

в том, что он

является участником контрреволюционной организации украинских националистов — ОУН, ставившей своей целью вооруженное свержение Советской власти на Украине и создание «Самостийной Украины» (л.д. 136). В ОУН был привлечен обвиняемым НЕМИРОВСКИМ и ЦАПОМ.

Обвиняемый показал, что решил вести борьбу против Советской власти как украинский националист, вступил в ОУН потому, что эта организация удовлетворяла его стремления бороться за «Самостийну Украину» и что при Советской

власти в хозяйстве отца было отобрано часть земли и передана колхозу, а тётя выслана (л.д. 138).

В беседе с ОУНовцами высказывался за то, чтобы скорее началась война против СССР, изъявлял желание скорее осуществить задачи ОУН, это желание возрастало еще больше, когда получил сообщение, что старший брат арестован органами Советской Власти (л.д. 138, 139), т.е. в пр. пр. ст. ст. 54-1 б, 54-2, 54-11 УК УССР (л.д. 134, 142).

8. ПАНЧИШИН Мартын Васильевич, 1918 года рождения, ур. с. Дусанов, Поморьянского р-на, Львовской области, из крестьян-середняков, беспартийный, украинец, гр. СССР, грамотный, холост, до ареста проживал гор. Запорожье, военгородок, 31 инженерно-противохимического батальона, курсант школы младшего комсостава.

в том, что он

является участником контрреволюционной организации украинских националистов — ОУН, в которую был вовлечен в январе месяце 1939 года участником этой организации ПОЗЕРСКИМ Василием (л.д. 145).

Как участник ОУН был выявлен в 31 инженерно-противохимическом батальоне обвиняемыми по настоящему делу НЕМИРОВСКИМ, ХУДЫМ (л.д.), от которых принял задание проводить к.р. деятельность против Советской власти, т.е. в пр. пр. ст. ст. 54-1 б, 54-2, 54-11 УК УССР.

9. КРЕХОВЕЦ Антон Григорьевич, 1919 года рождения, ур. с. Сновче, Поморьянского р-на, Львовской области, из крестьян-бедняков, беспартийный, украинец, гр. СССР, грамотный, холост, до ареста проживал в г. Запорожье, военгородок, 31 инженерно-противохимический батальон, курсант школы младшего комсостава.

в том, что он

является участником контрреволюционной организации украинских националистов — ОУН (л.д. 60, 129), как участник ОУН, находящейся в 31 инженерно-противохимическом батальоне, принял задачи данной организации (л.д. 60, 129), т.е. в пр. пр. ст. ст. 54-1 б, 54-2, 54-11 УК УССР.

10. ВЕРБИЦКИЙ Василий Иванович, 1918 года рождения, ур. с. Чемеренцы, Поморьянского р-на, Львовской области, из крестьян-середняков, беспартийный, украинец, гр. СССР, грамотный, холост, до ареста проживал в г. Запорожье, военгородок, 31 инженерно-противохимический батальон, курсант школы младшего комсостава.

в том, что он

является участником контрреволюционной организации украинских националистов — ОУН (л.д. 76, 170).

Примкнув к ОУН, находящейся в 31 инженерно-противохимическом батальоне принял задание данной организации (л.д. 170-171), т.е. в пр. пр. ст. ст. 54-1 б, 54-2 и 54-11 УК УССР.

11. НАРОЛЬСКИЙ Григорий Игнатьевич, 1919 г. рождения, ур. с. Крапивна, Поморьянского р-на, Львовской области, из крестьян-середняков, беспартийный, украинец, гр. СССР, грамотный, женат, до ареста проживал в г. Запорожье, военный городок, 31 инженерно-противохимический батальон, красноармеец.

в том, что он

является участником контрреволюционной организации украинских националистов — ОУН (л.д. 95, 109), в которую вступил при существовании быв. польского государства.

Прибыв в 31 инженерно-противохимический батальон МПВО, связался с ОУНовцами, начал вести подготовку к борьбе против советской власти, т.е. в пр. пр. ст. ст. 54-1 б, 54-2, 54-11 УК УССР.

Все участники контрреволюционной организации ОУН, существовавшей в 31 инженерно-противохимическом батальоне имели своей целью:

в случае военного нападения на СССР со стороны капиталистических стран при военных действиях перейти на сторону врага и сражаться против Красной Армии.

Находясь в тылу Красной Армии в случае вспышки восстания, перейти на сторону восставших и бороться против Советской власти за «Самостийну Україну».

Обвиняемые КРЕХОВЕЦ, ВЕРБИЦКИЙ и НАРОЛЬСКИЙ в предъявленном обвинении виновными себя не признали, однако изобличаются показаниями обвиняемых по данному делу НЕМИРОВСКОГО, ХУДОГО, ЦАПА, ЖУЛИНА и СМЕТАНА и очными ставками с ними (л.д. 60, 29, 168, 169, 76, 170, 171, 95, 109, 111, 115, 172, 175).

На основании изложенного и руководствуясь ст. 204 УПК УССР
ПОСТАНОВИЛ:

Настоящее дело №7394 по обвинению НЕМИРОВСКОГО И.Д., ХУДОГО М.М., ЦАПА М.В. и др. в количестве 11 человек, перечисленных в настоящем обвинительном заключении, всех в пр. пр. ст. 54-1 б, 54-2, 54-11 УК УССР — направить пом. прокурора ОДВО по Запорожской области — для предания обвиняемых суду военного Трибунала войск НКВД.

Всех обвиняемых перечислить содержанием под стражей за пом. прокурора ОДВО по Запорожской области.

Копию настоящего обвинительного заключения направить прокурору Запорожской области — для сведения.

МЛ. СЛЕДОВАТЕЛЬ СЛЕДЧАСТИ УНКГБ З/О

Сержант Госбезопасности

(БОРИСОВ)

«СОГЛАСЕН»

НАЧАЛЬНИК СЛЕДЧАСТИ УНКГБ ПО З/О

Лейтенант Госбезопасности

(ЗОЛОТОВЕРХИЙ)

справка: Все обвиняемые содержаться под стражей в тюрьме гор. Запорожья

Вещдоказательств по делу нет.

МЛ. СЛЕДОВАТЕЛЬ СЛЕДЧАСТИ УНКГБ З/О

Сержант Госбезопасности

(БОРИСОВ)

Сост. «2» августа 1941 г.

г. Запорожье

20/во

*ДА СБУ, Запоріжжя. — Фонд припинених справ. — Спр. П-21902. — Арк. 198 — 207.
Оригінал. Машинопис.*

№ 2
Власноручні свідчення М. Худого із зазначенням
10 заповідей ОУН (Декалогу), 3 липня 1941 р.

10 заповідей ОУН

Я дух видвичний стыхый який збериг вид татарской потопы и поставыв на грани двох сьвитив творыты нове життя.

- 1) Здобудеш Українську державу або згынеш у боротьби за ней.
- 2) Не позволыш плямыты ни честы ни славы.
- 3) Памятай сьвяткувати дни великых змагань.
- 4) Будь гордый шо ты е спадкоємцем в боротьбы за славу Володымырового трызуба.
- 5) Пимстыш смерть великых лицарив.
- 6) Про справу не говори с кым можеш, але но тилько с кым треба.
- 7) не знаю
- 8) - / -
- 9) Ни просьбы ни грозьбы ни тортуры ни смерть не змусяты зрадыты тайны.
- 10) Цю заповідь докладно не знаю, а змист такый [...] * розшырыты Українську славу і богаство української держави.

Заповіди напысав лично Худой М.М. и в чем расписуюсь (Худой М.)
3/VII — 41 г.

ДА СБУ, Запоріжжя. — Фонд припинених справ. — Спр. П-21902. — Арк. 83 — 84.
Оригінал. Рукопис.

№ 3
Власноручні свідчення В. Жуліна із зазначенням
10 заповідей ОУН (Декалогу), без дати.

10 заповідей ОУН

- 1) Не зіволю сплямити ні слави ні чести.
- 2) Памятай сьвяткувати великі дни наших змагань.
- 3) Будь гордый що ти е спадкоємцем за славу Володимирового трызуба.
- 4) Пімсти за смерть великих лицарів.
- 5) Ненавистію підступом і зрадою прийматимеш ворогів своєї нації.
- 6) Ні прозьби ні грозьби тортури ні смерть підмусити тибє виявити тайни.
- 7) Змагатимеш до поширювання границі багатства сили і слави української держави.

8) Про справу ни говори с ким можна а с ким треба.
Останні 2 заповіді забув.

(Жулін В. А.)

ДА СБУ, Запоріжжя. — Фонд припинених справ. — Спр. П-21902. — Арк. 110.
Оригінал. Рукопис.

* Слово нерозбірливо

№ 4

**Речовий доказ по справі: лист Л. Гловач до М. Худого,
17 червня 1941 р.**

Секретно

Вещественные доказательства присланные НКВД в Судзаседание.
Письмо Руководит. ОУН'ской организации Любы Гловач на имя Худого и
Немировского.
Суд. секретарь (-)*

УССР г. Б. Запороже Б-н
П/О 6 П.Я. №34
Худий Михайло**

Кореличі 17 VI

Гаразд Дорогенький Братчику!

Лист від тебе я одержала за котрий щиро дякую, але знаєш Миханю що він ішов аж чотирнайцять днів ніж заблукав до мене. Даруй що я зараз не могла тобі відписати, алеж ти знаєш що я тепер вдома то часу не маю. Любий братчику ти питаєш мене як далі поступати і просиш в мене поради? Слухай Місю ніколи не дай звестися з дороги памятай свої обов'язки, та вважай на 10 заповідів котрі ти певно знаєш «Ні прозьби, ні грозьби ні тортури ні смерть ... зрадити ...». Наша весна вже зо плечима, тож памятай хто ти є будь чесним Нац ... бо нема в світі нічого гіршого і підлішого як зрадник. Та щось мені тут не ясно, може ти Миханю до комсомолу записався, та я не сподіюся з тебе бо колиб знала що так ... ох Боже! але ні я знаю що мій братчик не зробить того, бо наколиб зробив то принісби і мені встиду і цілій родині. Та я знаю Місю що ти того не зробиш бо само сумління твоє не позволить на це щоби для власного добра котре недовго потреває, ти тратив опінію перед людьми і перед загалом. ... Знаєш Миханю ту якийсь прийшов з Жидович на урльоп і вповідав мені бо я бачила його в Перемишлянах що він з тобою служив і сказав що ти переказував щоби хто прийшов з дому до него, але від вас не ходив ніхто бо хто знає чи то правда що він вповідав, сказав що тебе знає добре а я питала за Німировського то казав що не пригадує собі який він. Вповідав що він був хорий і тому його пустили до дому і на 20 вже знова їде. Ти пишеш щоби тобі написати про наше село, хіба ти не знаєш нашого села і згадувати не варта. Поки що ніхто не жениться, а минулої неділі була забава в горішнім кінці і вистава, на забаву неходив ніхто, а на виставі було багато людей. А на мицьох то що неділі наші кавалери забаву роблять минулої неділі також мала бути, але музики їх здурили тай не прийшли. А що до Німировського то я в попередних листах післала картку до него тільки не знаю чи ти дістав тії листи з конвертами і чи дав йому ту картку. Я тепер до нього нічого не пишу аж як відпише а як не дістав то мені напиши. В нашім селі і по лісах що дня повно міліції і нас кличуть до канцелярії та кажуть щоби шукати за Іваном бо інакше заберуть нас на Сибір. Щоб ти знав Миханю як мені нудно, вкучно, сумно що вповісти негоден. Напиши мені чи Німировська пише до тебе, а до Панькової добре робиш що не пишеш я її не люблю. Єй щоб ти Миханю подивився який в Берези є зеть з одного боку файний а з другого такий я Никола Філясів такий смішний.

* Напис на конверті у архівно-слідчій справі

** Напис на конверті. Також є штампель відправки: Львівська область, м. Перемишляни, 20.6.41

1. Чи чули всі українці
Про тую новину
Що забили повішали
Синів України.
2. Перший то був Данилишин
Герой політичний
А другий був Василь Білас
Славний історичний
3. А третій був зазов козак
Борець Український
А четвертий то наш студент
Маріян Журківський.
4. Відбувалась та розправа
Від рана до ночі
А кожний зних що так слухав
Втирав свої очі.
10. Україно, Україно
Ти наша державо
Чому ж ти не маєш права
Як інші держави
- [5. Данилишин его сестра
У дверях стояла
Тай за своїм рідним]*
5. Там прощався Василь Білас
з мамою старою
А у грудях заливався
Гіркою слезою
6. Данилишин его сестра
У дверях стояла
Тай за своїм рідним братом
Гірко заплакала
7. Заплакала заридала
Тай стала казати
За щож тебе рідний брате
Будуть розпинати
8. За наш нарід український
За нашу державу
Я даюся розпинати
Україні на славу.
9. Як почули українці
Як на смерть судили
Повклякали усі разом
Богу помолились

Пиши Миханю до мене як найбільше, щоби то ми вже як найскорше побачилися то тоді поговорим і потішимся. Також дивно мені що ти листів від мене не дістаєш бо я до тебе дуже часто пишу. В нашого Івана хаті вже сидить Йосиф горбатий з лісничівки хо Миханю яке то страшне то ти поняття не маєш. Напиши чи добре вчуться твої рекрути та чи багато їх маєш і чи Німировський також командіром і надай мені його адрес. Поки що пишу до тебе бо як нас заберуть на Сибір то Бог знає чи побачимся, наші сусіди то вже так чекають як Божого змилювання Колодій, Хмарик і Пронь бо вже би рабували а ту ще не беруть нас, так знаєш мені тії діди змерзилися що як бим була хлопцем то бим то позабивала як псів.

Поки що що кінчу щиро поздоровляю та сердечно цілую.

До побачення

Люба

А з Бараном з Ушкович я ще не бачилася, якщо побачуся то скажу йому щоби написав до тебе.

Поздорови від мене свого товариша Неміровського.

Прошу о відпис.

ДА СБУ, Запоріжжя. — Фонд припинених справ. — Спр. П-21902. — Арк. 224 (конверт). Оригінал. Рукопис.

Щур Ю. И.

**Ячейка ОУН в 31 инженерно-противохимическом батальоне
г. Запорожья (1941 г.)**

В исследовании раскрыта проблема существования ячейки организации украинских националистов в частях Красной армии, дислоцированных в г. Запорожье накануне немецко-советской

* У листі ці три строчки закреслені

войны. В приложении предлагаются документы из архивно-следственного дела участников националистической организации.

Shchur Yu. I.

The OUN cell in engineer-chemical battalion 31, Zaporizhzhia (1941).

The investigation reveals the problem of Ukrainian nationalists organization cell existence in the units of the Red Army located in Zaporizhzhia in the eve of the German-Soviet war. The documents from investigative files of nationalistic organization members are suggested in the annex.

Дровосекова О. В.

МИХАЙЛО МІЛЛЕР ТА ЙОГО ПРАЦЯ «МОГИЛА КНЯЗЯ СВЯТОСЛАВА»

Однією з числа найбільш відомих і в той же час загадкових пам'яток на території Запорізького краю виступає так званий «Вознесенський скарб», знайдений у 1930 р. під час археологічних досліджень Дніпрогесівської експедиції 1927 – 1932 рр. при будівельних роботах на так званому «Майдані А», який розташовувався на схід від села Вознесенка. Наукова цінність цієї пам'ятки полягає в тому, що вона досліджувалася як закритий комплекс, тобто являє собою не випадкову знахідку, а результат проведених археологічних досліджень, на відміну від інших «скарбів» – Перещепинського, Глодоського, Новосанжарського. За картографічними даними та свідченнями учасників Дніпрогесівської експедиції «Майдан А» представляв собою височину на вододілі, оточену Дніпром та балками Капустяною і Кічкаською, на якій розташовувався величезний курганний могильник «Могила Довга» з 36 насипів. Серед цих курганів виділявся прямокутний вал, розмірами 35 x 18 м і до 0,6 м висотою, вкритий камінням. В середині валу знаходилися дві ями, в яких на глибині 0,4 м і було знайдено «скарб», що мав вигляд скупчення різноманітних бляшок та застібок, стремен, вудил, ножів, орнаментованих платівок від поясів, штандартів у вигляді лева і орла. Все це було проткнуто трьома палашами. Речі, в кількості близько 700 одиниць, виготовлені із заліза, золота, срібла та бронзи [1, сс. 166 – 176]. За своїм масштабом та унікальністю Вознесенка поступається тільки Перещепинському скарбу. Нагадаємо, що останній було знайдено випадково у 1912 р. біля с. Мала Перещепина Полтавської області, але тільки частина його потрапила до рук вчених, решту розібрали місцеві селяни. Скільки і які речі складали цей скарб, ніхто достеменно не знає [2, сс. 3 – 35].

Від самого початку і до сьогодні дослідники висловлюють різні точки зору щодо вознесенської знахідки. По-перше, точно не визначалося саме місце знахідки в умовах сучасної забудови міста, що має важливе значення для врахування даних як у краєзнавчих дослідженнях, так і у пам'яткоохоронній справі. Висувалися думки, що скарб було знайдено в районі сучасної вулиці Матросова, біля телецентру або площі Профспілок, на самій верхівці Вознесенської гірки м. Запоріжжя. Використовуючи сучасні технології сьогодні з'явилася можливість встановити точне місце розміщення. При співставленні космічних знімків з картографічними матеріалами місце розташування пам'ятки на

сучасній карті міста припадає на промислову зону, а саме на ділянку між територіями Запорізького заводу зварювальних флюсів та скловиробів і комбінату «Запоріжсталь».

Різноманітною була і інтерпретація пам'ятки. Автор розкопок «Вознесенського скарбу» і першої публікації В. А. Грінченко, вважав його залишками колективного поховання вояків та полководців, а саму споруду — військовим табором [3, сс. 37 — 63]. Відома дослідниця слов'ян А. Т. Сміленко віднесла це поховання до алано-болгарських, Б. А. Рібаков — до слов'янських (антських) [4, с. 11]. М. І. Артамонов, розглядаючи «скарб» у якості колективного поховання вояків та полководців, характеризував його як частину загальнокочівницької культури, що була розповсюджена у VII ст. і пов'язував з хазарами [5, сс. 174 — 175]. Про належність вознесенської знахідки до поминальних комплексів, схожих з тюркськими поминальними огорожами, у 60-ті рр. XX ст. зауважувала С. О. Плетньова, однак її точка зору тоді не отримала підтримки. Тільки після того, як А. К. Амброз аргументовано довів, що вознесенська знахідка являє собою не військовий табір, а грандіозний поминальний кочівницький храм на честь померлих царів (ханів), науковці змінили погляд [6, сс. 101 — 102; 7, сс. 10 — 28]. У сучасному науковому світі вознесенський комплекс співвідноситься з похованнями правителів та вищої знаті, порівнюється з тюркськими поминальними храмами, датується початком — першою чвертю VIII ст. і ототожнюється з хазарами [8, сс. 38 — 39; 9, сс. 111 — 136].

Деякі сучасні болгарські історики намагаються довести, що вознесенський комплекс — могила першого хана слов'яно-болгарської держави Аспаруха (681 — 701), який загинув під час військового походу проти хазар.

Не можливо не приділяти увагу науковому доробку неоднозначної постаті Михайла Олександровича Міллера (1883 — 1968) — археолога, історика, юриста, музейного працівника, педагога, добре відомого науковця 1920 — 1930 рр. Він народився 26 листопада 1883 р. у с. Кам'яно-Міллерівське Таганрозької округи. Початкову освіту отримав у гімназії, потім навчався на історико-філологічному факультеті Московського університету. Ще у студентські роки М. О. Міллер активно співробітничав з Д. І. Яворницьким та Д. І. Багалієм, проводив археологічні дослідження. Мешкаючи у Таганрозі, він заснував асоціацію краєзнавців та створював краєзнавчий музей, займався викладацькою діяльністю, археологічними дослідженнями уздовж Азовського моря. У 1929 р. Д. І. Яворницький запросив М. О. Міллера до роботи у новобудівній Дніпрогесівській експедиції. Він брав участь у розкопках курганного могильника на території «Майдану А» Дніпрозаводбуду, пам'яток на островах Дубовому та Ігрені [10, сс. 60 — 65; 11, с. 29]. У 1931 р. був завідувачем археологічного відділу Дніпропетровського крайового історико-археологічного музею [12, с. 19]. В другій половині 30-х рр. М. О. Міллер повернувся до роботи викладача і археолога у Таганрозі. У 1940 р. він став професором кафедри давньої історії та археології, здобув учений ступінь доктора історичних наук. Під час окупації (1941 — 1943 рр.) М. О. Міллер продовжував археологічні дослідження. Він керував розкопками в околицях Ростова, приймав участь у спеціально створеній гітлерівцями експедиції «Аhnenerbe» по дослідженню Подніпров'я. У 1943 р. М. О. Міллер з родиною виїхав до Німеччини. У 1946 р. оселився у Мюнхені, де прожив до кінця життя. Перебуваючи у еміграції, працював в Українському Вільному Університеті, став дійсним членом УНТШ (Українське наукове товари-

ство ім. Т. Г. Шевченка). У 1951 р. стає співзасновником і науковим секретарем «Інституту по вивченню СРСР». За роки еміграції М. О. Міллер видав понад 130 наукових праць, які сучасним вітчизняним дослідникам поступово стають відомими і доступними для вивчення [13; 14, сс. 25 – 27]. Серед його робіт, що присвячені нашому регіону, слід назвати такі: «Дніпрельстанівська Археологічна Експедиція Наркомпросу України (1927 – 1932)» (1956 р.), «Кам'яні споруди бронзового віку в Запоріжжі (І. Кромлехи)» (1963 р.), «Кам'яні спорудження бронзового віку в Надпоріжжі (І. Лябіринти)» (1966 р.), що були надруковані у Наукових записках Українського вільного університету у Мюнхені. Досить великий інтерес викликає невелика брошура М. О. Міллера «Могила князя Святослава», що вийшла у 1951 р. у Канаді, яка також висвітлює історичні події у нашому краї. В Україні ця публікація вперше з'явилась у 1993 р., завдяки часопису «Старожитності», який надрукував її на своїх шпальтах.

Як відомо, історичне знання дається через джерела. Праця М. О. Міллера «Могила князя Святослава», як безпосереднього учасника Дніпрогесівської експедиції, перш за все являє собою джерело для вивчення історії діяльності самої експедиції, відкриття Вознесенського комплексу. Інтерпретація ж автора щодо приналежності цієї унікальної знахідки, безумовно, не витримує ніякої критики, але має право на існування, займаючи своє місце в історіографії, як Вознесенського комплексу, так і постаті князя Святослава.

Бібліографія

1. Видейко М. Ю. Украина: от антов до Руси / М. Ю. Видейко. — К. : Крион, 2009. — 240 с.
2. Залеская В. Н. Сокровища хана Кубрата. Перещепинский клад / В. Н. Залеская, З. А. Львова, Б. И. Маршак, И. В. Соколова, Н. А. Фонякова. — СПб. : Славия, 1997. — 336 с.
3. Грінченко В. А. Пам'ятка VIII ст. коло с. Вознесенки на Запоріжжі / В. А. Грінченко // Археологія. — 1950. — Т. III. — С. 37–63.
4. Ковальова І. Ф. До ювілею Дніпрогесівської археологічної експедиції 1927–1933 рр. / І. Ф. Ковальова // Проблеми археології Подніпров'я. — Дніпропетровськ, 2003. — Вип. 3. — С. 4–12.
5. Артамонов М. И. История Хазар / М. И. Артамонов. — Л. : Изд-во Госуд. Эрмитажа, 1962. — 521 с.
6. Плетнева С. А. От кочевий к городам. Салтово-маяцкая культура / С. А. Плетнева // МИА. — 1967. — № 146. — 197 с.
7. Амброз А. К. Кочевнические древности Восточной Европы и Средней Азии V–VIII вв. / А. К. Амброз // Степи Евразии в эпоху средневековья / [Отв. ред. С. А. Плетнева]. — М. : Наука, 1981. — С. 10–28.
8. Плетнева С. А. Кочевники южнорусских степей в эпоху средневековья (IV–XIII века): Учебное пособие / С. А. Плетнева. — Воронеж : Изд-во Воронеж. гос. ун-та, 2003. — 248 с.
9. Комар А. В. Предсалтовские и раннесалтовские горизонты Восточной Европы (вопросы хронологии) / А. В. Комар // Vita antiqua. — 1999. — № 2. — С. 111–136.
10. Пастернак Я. Михайло Олександрович Міллер (У його 80-ліття) / Я. Пастернак // Наукові записки. — Мюнхен, 1963. — Ч. 7. — С. 60–65.

11. Тубольцев О. В. Неопубликованные материалы по раннему неолиту Надпорожья / О. В. Тубольцев // ССПК. — Запоріжжя, 2005. — Т. XII. — С. 28—49.
12. Ляшко С. Н. Днепровская археологическая экспедиция 1927—1932 гг. и ее роль в развитии отечественной археологической науки / С. Н. Ляшко // Проблемы археологии Поднiпров'я. — Дніпропетровськ, 2003. — Вип. 3. — С. 14—27.
13. Тесленко Д. Л. Михайло Олександрович Міллер — людина і учений в епоху гуманітарних катастроф / Д. І. Тесленко, Ю. Ю. Фанигін // Вопросы германской истории. — Днепропетровск, 2008. — Вип. 8. / Сайт «Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського». — www.nbuv.gov.ua/Portal/Soc_Gum/Pni/2008/08dltvnnv.pdf
14. Тесленко Д. Археологія на службі пропаганди (діяльність науково-дослідних установ Третього райху на окупованій Дніпропетровщині) / Д. Тесленко // Друга Світова війна і доля народів України: 3-я Всеукраїнська наукова конференція. м. Київ, 27—28 жовтня 2008 р. Тези доповідей. — К., 2008. — С. 25—27.

Проф. д-р Михайло Міллер Могила князя Святослава

В 1927 році почалися роботи по величезному будівництві Дніпрові Державної Електричної станції (Дніпрельдержбуд). Головним завданням того часу було спорудження бетонової греблі через увесь Дніпро. Ця гребля повинна була спинити Дніпрову течію, підвести в гору аж до 40 мтр. та створити тим величезний став від Запоріжжя аж до Дніпропетровського (Катеринославу), а по Самарі — майже до Новомосковського. В процесі тих робіт великі терени підлягали різним формам деформації. Всі славнозвісні пороги Дніпрові та всі острови впродовж звиш 90 км., як і значні площі берегів — мусіли вкритись водою. Дніпрові допливи та балки на цій ділянці — перетворилися на великі затоки та стави. Під час цих робіт до 200 сел було переселено, повністю або частково, на степ, з берегів Дніпра, які підлягали затопленню. Висажувались в повітря цілі скелясті острови та окремі скелі, зкопувались та змивались «моніторами» цілі гори та великі площі землі.

Між тим ділянка порожистої частини Дніпра здавна уславилася так своєю історичною ролею, як і великою кількістю археологічних пам'яток, що там знаходили. Відтак Всеукраїнський Археологічний Комітет заходився біля питання охорони історичних та археологічних пам'яток на терені затоплення та взагалі деформації. Наслідком цієї колотнечі було заснування Дніпрельстанівської археологічної експедиції Наркомпросу України, яка в тому ж таки 1927 році взялася до праці. Експедиція повинна була дослідити весь терен деформації, від острова Хортиці аж до Дніпропетровського, виняти всі матеріальні археологічні та історичні пам'ятки, які там буде знайдено, списати та зафіксувати всіми засобами науковими усі інші пам'ятки, що не даються до рук. Експедиція працювала протягом шости років, аж до осені 1932., поки було закінчено будівництво греблі, а разом з тим рівень Дніпра піднесений високо у гору — затопив усе сточище та долини ріки.

В процесі робіт експедиції було зібрано величезні матеріали — до 40.000 окремих речей археологічного значення, до 5.000 негативів фотознімків, велику

кількість плянів, мап, креслеників, рисунків, вирізок гранітових брил, монолітів, поховань та т. п. Кілька десятків звітів, сотні реєстрів та описів складених робітниками експедиції творили великі купи манускриптів. Ці тексти пояснювали та висвітлювали величезні збори археологічних речей, що мали наукове значення далекосягле за межі інтересів історії України. Завдяки несприятливим умовам для наукової праці в УРСР, всі ці величезні матеріяли так і лишилися не обробленими, та навіть не був видрукований загальний, хочби найкоротший звіт про наслідки робіт експедиції. Таким чином надзвичайні досягнення та винаходи Дніпрельстанівської експедиції не пішли на користь науки, а в багатьох випадках вже забулися або загинули.

В зв'язку з таким станом речей, уважаю себе повинним оголосити хоч би по згадках, хоч би в найкоротших рисах одну з надзвичайних знахідок зроблених експедицією. Цей факт, за низкою обставин, не був опублікований хоч би в формі найменшої газетної звістки, між тим з учасників та свідків цієї знахідки, здається вже нікого немає на цьому світі. Маю на увазі знахідку, яка серед робітників експедиції одержала умовне назвище «Кічкаського скарбу».

В 1930 році Дніпрельбуд приступив до формування так званої «Площі А», на котрій мусіла будуватись ціла низка металургійних фабрик. Площу «А» розташовано в цілком виключному місці, єдиному в своєму роді на всій просторіні Дніпра, від порогів до Чорного моря. В цьому місці, вище острова Хортиці, Дніпро вигинається коліном, оточуючи з двох боків велику та високу гору в формі півкулі, що знаходиться на лівому березі. Від зонального степу ця гора відрізується вибалками, що впадають у балку Московку та Цокурову мітуть. Під горою знаходиться відомий в історії «Кічкаський перевіз» через Дніпро, про якого згадує Візантійський імператор та письменник Костянтин Порфірогенет під назвою «Крарійський». Цей перевіз через Дніпро був найбільший та відомий вже за часів Боспорського царства, як то видно із знахідок на дні Дніпра на перевозі значної кількості Боспорських грошей. Особливого ж значення набуває Кічкаський чи Крарійський перевіз в 9 – 12 ст. ст., коли через нього йшов шлях з Херсонеса до Києва і в цьому місці перехрещувався з великим шляхом «з варяг в греки». В цьому ж місці, перед початком порогів, за свідоцтвом того ж таки Костянтина Порфірогенета зупинялися валки дубів, що йшли вгору по Дніпрові, люди з них висідали на беріг і обходили пороги пішки, переносючи човни на плечах або перетягаючи волоком. Інші валки, що йшли Дніпром за водою в цьому ж таки місці пускали на воду дуби і продовжували відсіль свою подорож вже водою. Очевидно в зв'язку з таким виключним значенням цього середохрестя найбільш торговельних артерій та шляхів сполучення того часу, при Кічкаському перевозі з обидвох боків Дніпра були розташовані великі слав'янські села, що їх залишки винайшла та дослідила Дніпрельстанівська археологічна експедиція. На дні Дніпра, на перевозі, було знайдено багато різних речей, в тому ж числі гроші бронзові, срібні та золоті – Понтійські, Ольбійські, Боспорські, грецькі, римські, арабські, київські, татарські та західньо-європейські. Тут же, в піску на дні, було знайдено 5 надзвичайної цілоти великих мечей так званого «варяжського типу», та багато всякої зброї різних часів, від кам'яної сокири та до кулеметів часів громадянської війни.

Нижче Кічкаського перевозу, під тією ж горою, починається острів Хортиця, найбільший на всьому Дніпрі. На чолі острова випиналися з води три величезні скелі, на одній з яких був природний причіпок, що звався «Царицино крісло».

Острів Хортиця пов'язаний низкою спогадів та пам'яток з нашою історією. Тут на ньому знаходився ще в 19 ст. величезний дуб — поганське жертвовище, якому вклонялися та приносили жертви слав'яни. На Хортиці з'їздилися в 1223 р. українські князі, перед походом на ріку Калку на зустріч татарам. В 16 ст. тут знаходилася перша Запорозька Січ, з отаманом Байдою на чолі. З початку 18 ст. Московський уряд побудував тут фортецю проти турків, а на справді проти Запорозжців, що боронили тоді волю і незалежність України. На острові Хортиці навіть на поверхні ще видно чимало пам'яток, — могили, залишки січі, московської фортеці, та знайдено силу археологічних матеріалів.

Від Хортиці починався та простягався на низ по Дніпрі до самого гирла — «Великий Луг» запорожців. На низу луга був розкиданий величезний «Чорний ліс», що його згадує ще Геродот, під назвою «Гілеї». Вся просторинь Великого Лугу уявляє собою безкрайні блукви, кути, острови, рукава, плеса та багна, що були вкриті лісом, кущами, очеретом та всяким зіллям.

Недалеко від Кічкаського перевозу вгору по Дніпрові — знаходиться видатне своєрідне красою місце, що звалося «Вовча глотка». Тут сходяться близько Дніпрові береги, в вигляді сторчових високих скель. Тут маємо найбільшу на все Надпоріжжя височину від скелястого дна ріки до верховини скелястої берегової кручі — 70 м. Дніпро з страшенною силою та ревищем проривається в цьому місці крізь «Вовчу глотку».

Вище «Вовчої глотки» знаходиться гарна «Зелена забора» та перший знизу поріг «Вільний», що описаний у Костянтина Порфірогенета під «слав'янською назвою Вульніпраг». Від порогу вгору починається власне порожиста частина Дніпра, що складається з 9-ти порогів, 91 забори, та нечисленної кількості островів великих та маленьких, 120-ти скель, та каменів, розкиданих купами та поодинці.

Гора, на тім'ї якої знаходиться «Площа А», домінувала над всією цією околицею. З верховини гори розгортався єдиний незабутній краєвид на десятки кілометрів. Униз — на Хортицю та Великий Луг, вгору — на початок порогів, на схід — безкрайні степи. Під горою — Кічкаський перевіз та середохрестя великих шляхів. І вгору і униз по багатьох місцях блищала срібна поверхня Дніпра на віддалі якої тільки можна було досягти оком.

В 1930 р. почалися роботи Дніпрельстану на поверхні гори, яку мусіли перетворити на цілком рівну площу «А». Для цього треба було знести найвищу частину гори площею приблизно 2 X 2 км. Землю, яку зкопували з цієї маківки звозили на околиці площі. Робота переводилася без ніяких механічних приладів, ручно, черкаськими грабарями, яких робило на той час на горі коло 2.500 людей з понад 1.000 однокінних грабарських хур.

Вже під час попереднього огляду верховини гори, на площі, що підлягала нівелюванню виявилася значна кількість пам'яток — звиш 80 могил різного розміру, залишки стародавнього укріплення в вигляді замкнутого вала з каменю засипаного землею, рештки якоїсь площі брукованої каменем, глибокі рови, що вже засунулися землею від часу і т. под. Крім того під поверхнею в землі виявилася надалі в різних місцях сила людських поховань з різного часу. Грабарська праця по знесенню верховини провадилася швидко. Археологічна експедиція, що робила на той час в сточищі Дніпра, могла кинути на гору не більш 2-3 наукових робітників, чого було замало. Грабарі одноразово в кількох місцях глибоко орали плугами площу, що підлягала з'оранню. Інші на той час накидали з'орану

землю грабарками на хури та вивозили геть на периферію площі, де звалювали в балки та поглиблення. Майже щодня, іноді по кілька разів, плугами руйнувались стародавні поховання. На гору викидались людські черепи, кістки, посуд, зброя і т. п. Археологи не встигали вживати потрібних заходів для охорони знахідок, через що багато їх загинуло.

При таких умовах дослідження городища, що було розташоване на найвищій крапці гори, — було доручено молодому археологові Володимирові Грінченкові. Він узявся до дорученої йому роботи ретельно та пильно, розподілив всю площу городища — коло 3.000 кв. м. — мережею простих ліній на 2 метрові квадрати і обстежив послідовно квадрат за квадратом. Завдяки такій методі робіт, В. Грінченко знайшов на площі городища «Кічкаський скарб», але не зрозумів його, через що можливо й не дослідив до кінця. Через те може було б краще, як би цю роботу було доручено хоч не такому молодому робітникові, проте з більшим знанням та досвідом. Але все те виявилось вже запізно.

Обстежене спорудження виявилось не типовим для городища, бо не мало звичайної для городища перерви вала — в'їзда в середину. Під час дослідження рештки зруйнованого від часу валу уявляли собою смугу з каміння заввишки в середині до 20 см. та шириною 7 м. Смуга каміння вже і зверху вкрилася землею та поросла бур'яном, через що була мало помітна на око, навіть зблизька. Городище мало форму прямокутника, що утворювався безперервним валом. Один короткий бік цього прямокутника був вигнутий півколом надрізно. Під час розкопів городища, поміж камінням знаходилися залізні вістря до стріл та фрагменти сірого посуду, близькі по своєму типові до так званої Салтівської (Аланської) або Північно-Кавказької культури 7 — 9 ст. ст. В північній частині городища, проти вигнутого боку, на цілком рівній поверхні було знайдено «Кічкаський скарб».

Тут на поверхні без ніяких прикмет, при самому пильному огляданні, було помічено в бур'яні невеликий камінь, що ледве висувався з землі, але ж сам собою навряд чи зміг сюди потрапити. Відразу тут було розпочато обережні розкопи та обстеження суцільної площі довкруги того каменя. Таким чином було виявлено тут цілу низку великих каменів, що знаходилися під землею неглибоко — на 10 — 20 см. Це каміння було розташовано під землею в формі майже циркульного кола, з діаметром до 10 м. В лінії цього ж кола було знайдено циліндричну яму з сторчовими стінками, заглибшки в 2 м. Яма та була забита в суціль до самого краю камінням та землею. Серед каміння траплялися залізні трьох гранчасті вістря до стріл. На самому споді під камінням було знайдено кілька незначних уламків кісток, серед них одна більшого розміру, очевидно частина людської гомілкової кости. Уламки кісток, як і деяке каміння, були обпалені. Цей факт надзвичайної ваги не був у свій час спостережений дослідувачем, через що й сама істота пам'ятки в цілому лишилася йому незрозумілою. Дуже ретельне та щире дослідження було разом з тим механічним, без розуміння суті пам'ятника, що підлягав вивченню та реконструкції. Крім того самий «Кічкаський скарб» остільки притяг до себе увагу дослідувача, що деякі додаткові частки всього комплексу могли лишитися невиявленими.

В лінії того ж кола знайшовся і самий «Кічкаський скарб». На глибині лише 20 см. від поверхні, під час розкопів з'явилися держаки трьох залізних шабель давнішого типу, що стреміли сторч. Як виявилось надалі, в цьому місті в свій час було викопано циліндричну яму, діаметром коло 70 см. та глибиною коло

90 см. Цю яму було цілком забито великою кількістю металевих речей, які було проткнуто зверху наскрізь трьома шаблями. Відтак скарб був заворожений і шаблі мали охороняти його. Поміж залізними речами скарбу, по місцях блищало золото. Скарб було вирізано цілком і нерухомо, переміщено в відповідну велику скриню з грубих дощок і в такому вигляді, за збройною охороною перевезено вантажним автoм до Дніпропетровського. Тут, в Дніпропетровському Краєвому історично-археологічному музеї особлива комісія обережно розібрала увесь скарб, записуючи кожну річ в протокол та реєстр. Після того всі речі було кілька разів фотографовано.

В скарбі виявилось: коло 50 залізних стремен, коло 20 залізних удел, також пряжки, кільця тощо від кінських уборів. 2 – 3 пари стремен та удел були орнаментовані срібною та золотою насічкою. Далі в скарбі було до 1.500 золотих речей, майже виключно у вигляді бляшок та грудочок від стопленого металю. Бляшки всі були орнаментовані різними визерунками, найбільш півкулевими опуклинами (зерню), та пороблені штампом. Форму мали також неоднакову. Найбільш – круглі опуклі та продовгасті, іноді з заокругленим одним коротким кінцем. Всі ці бляхи та бляшки уявляли собою прикраси до кінських та людських убрaнь з ременю, на зразок тих мідних наборів на кінську шлею, що досі роблять цигани, козаки роблять такі убoри на уздечки з срібла, а на Кавказі носять ремінні пояси з такими ж бляшками. Поміж золотими бляхами були й золоті кільця та обійми піхов від шабелъ. Була також широка та довга золота смуга прикрашена рослинним орнаментом – обклади верхньої частини сагайдаку. Були й менші золоті платівки, також орнаментовані, можливо обклади луків, сідел та іншого військового приладдя. Майже всі ці речі мали сліди перебування в огні, а багато речей було деформовано стопленням, в вигляді шматочків золота та крапель. Зі срібних речей прегарної цілості виявився чималий срібний орел, вилитий з топленого металю та оброблений карбиком. Ноги орла обкручувала гадюка, яка підводилася головою до грудей орла і гризла його в серце. Відома з античного світу алегорія – боротьба сили та хитрости. На верхній частині лівого крила знаходилося кругле візантійське клейно. На грудях чималими літерами вирізано напис «ПЕТРОУ». Без сумніву цей орел уявляв собою вершок стяга (signum) когорти якогось візантійського войовника – може командира імператорської гвардії. Друга також пластична фігура, того ж призначення, уявляла собою лева, від якого на жаль лишилася тільки голова, решта ж була стоплена. Крім того було чимало частково стоплених, або поламаних – срібних речей, з яких більшість – церковне начиння: – кадила, чаші, діскоси і т. п. Деякі речі не було визначено взагалі, оскільки весь матеріал не було науково оброблено.

Кічкаська знахідка не тільки не була ніде публікована, але за неї не було навіть найменшої звістки в газетах. Молодий археолог В. Грінченко, що переводив розкопи, досліди та опис цієї знахідки, думав дальшу обробку знайденого матеріалу використати для своєї наукової дисертації. Між тим вже з 1930 року почався «розгорнутий соціалістичний наступ»: усупільнювання, розкуркулювання, шалений голод, боротьба зі шкідництвом, буржуазним націоналізмом і т. д. Разом з тим за короткий час було знищено всю українську інтелігенцію. Загинув і В. Грінченко. Він був схоплений НКВД і зник без сліду. Разом з ним зникли й описові матеріали, що були в нього – щоденники розкопів, пляни, кресленики, рисунки, фото і т. д. З часів знахідки минуло вже більше 19 років. Зникли вже й інші свідки цих подій. Далі мовчати не можна, і я уважаю своїм

обов'язком публікувати вищенаведені факти, до відома українських археологів, істориків та всього суспільства.

Щодо змісту та сенсу «Кічкаського скарбу», то В. Грінченко гадав, що це є звичайний скарб, захований будівничими та господарями городища підчас небезпеки. Потім всі господарі були вбиті і, завдяки тому, що про скарб не знав більш ніхто, а зверху не було ніяких прикмет, він переховався протягом 1.000 років. Гіпотеза В. Грінченка — помилкова і її цілком відкидає як складний ритуал, в умовах якого находився скарб, так і напівспалення його речей. Таких скарбів не буває. Знахідка по всьому своєму характеру, не викликає ані найменшого сумніву і уявляє собою не скарб, а звичайне для того часу князівське поховання, обрядом трупоспалення та закопування в землю його рештків. Поховання не є пов'язане з городищем у той спосіб, як гадав В. Грінченко. Весь комплекс ритуалу поховання не досліджено до кінця і можливо що десь там же лишилися ще невиявлені частки поховання — рештки принесених у жертву рабів, коней та зброї. Безперечність та непохитність такого розуміння пам'ятника, повністю визнав і проф. Л. Мацулевич — найкращий знавець мабуть на всю Європу византійсько-варварських культур, в приватній розмові зі мною в 1932 році. Поховання значних осіб та воївників шляхом трупоспалення на кострищі зо всім майном та зброєю, вживалося вже на зорі античного світу. З найбільш відомих описів таких поховань, можна пригадати похорон Гектора, як він виспівується в Іліаді, або похорон Юлія Цезаря, що виразно описаний Апіаном. Для часів кічкаської могили маємо найбільш відомий опис такого ж поховання «значного русина» обрядом трупоспалення на кострищі, у арабського письменника Ібн-Дада. На підставі цього опису малярем Семиградським була намальована відома картина «похорон значного русина». В археології маємо відому «Чорну Могилу», в Чернігові, що її розкопав Д. Самоквасов. Тут в могилі було знайдено рештки трупоспалення якогось руського витязя 9 — 10 ст., з залізною зброєю і тур'їми рогами, окутими срібними орнаментованими плитівками.

Всі речі Кічкаського скарбу з боку стиля та техніки свого виробу — характерні для византійської культури 8 — 10 ст. ст. і найближче нагадують речі відомого «Перещепинського скарбу», що його було знайдено підпасками в кучугурах недалеко від Полтави в 1912 р. Цікаво, що цей останній, незрівняно більший та різноманітніший ніж Кічкаський, також складається з речей византійського діла, серед яких багато церковного начиння. Перещепинський скарб був закопаний в кучугурах іменно яко скарб, на сховище дорогоцінностей, очевидно наприкінці 7-го ст. Цей цікавий факт указує на те, що слав'яно-українські князі вже за ті часи стреміли до Дунаю та Чорного моря й ходили походами на Візантію. Ці ж самі походи, як найважливіше державне завдання, переводили й надалі, після утворення першої української держави в Києві — князі Олег, Ігор, Святослав та Володимир.

Вертаючись до тієї історичної картини, яку малює нам Кічкаський скарб, без найменшого сумніву можемо сказати таке: тут, в 10 ст. було поховано шляхом трупоспалення зо всім майном, та послідуєчим похороном в землі рештків, — якогось видатного воївника — князя, що повертався із здобиччю з Візантії на Україну і загинув біля порогів.

Хто би то міг бути крім київського князя Святослава?

В нашій літописі маємо оповідання, як великий український князь — лицарь Святослав, вертаючи до дому з Дунаю, 972 р. біля Дніпрових порогів

зненацька попав в засідку, що зробили печеніги, чекаючи на його поворот. В бою князь був забитий. Таким чином в обидвох джерелах — письменному і археологічному — маємо рідкий збіг, і цей збіг стверджує з одного боку легенду літопису про смерть Святослава, з другого не лишає ніякого сумніву в тому, що Кічкаський скарб — є Святославова могила. Місцевість де виявлено могилу Святослава, указує й на низку можливих історичних деталей. Святослав вертав до дому з Доростолу над Дунаєм, маючи при собі й всю здобич. Мабуть ці обставини і підштовхнули печенігів напасти на нього по дорозі. Для нападу було призначено найзручніше для цього місце — біля Кічкаського перевозу, де подорожні люди мусять зупиняти човни та висідати на беріг. З високої гори над перевозом, що ми за неї говорили вище, печенізька сторожа слідкувала за Дніпром та берегла повороту Святослава з дружиною. При таких умовах печеніги могли його побачити задалегідь, могли сховатися десь біля перевозу та підготуватися до нападу. Після бойовища, яке мабуть відбулося на березі і в якому загинув Святослав, решта його дружини одійшла на гору, де й поховала труп героя з усіма почестями, що йому належали. Під час цієї затримки, дружина перебувала на горі в старому городищі. Похорон відбувся не вдома, в умовах близького ворога та військової небезпеки, через те над похованим не було насунуто величезної могили і поховання придбало як би таємний характер. Можливо, що поховання відкрито не повністю і десь поблизу знаходяться ще якісь його деталі.

Місце могили Святослава знаходиться в північному краю Нового Запоріжжя, на терені «поселка б». Виявити це місце легко, наклавши на сучасний плян місцевості (містини) плян тієї ж містини за часів Дніпрельбуду, де означено «Площу А» та городище.

У всякому разі конче потрібно в майбутньому, як тільки зміниться існуючий зараз в Україні стан, перевести на місці знахідки поховання найширші додаткові розвідкові розкопи та розшуки. На тому ж місці мусить бути побудований пам'ятник українському князеві — лицареві Святославові, а гора прибрати назву «гори Святослава». Це ми заповідаємо молодим українським археологам, історикам та патріотам. Віримо, що в найближчій будучині умови життя й розвитку України радикально зміняться і державою буде правити нарід, який в ній живе. Розгорнеться «третій розквіт» і аж тоді ми зможемо оглянутися взад та вшанувати пам'ять великих синів України на вічні часи. До числа таких національних героїв належить і князь Святослав, за якого ще далеко не сказано останнього слова. Багато було написано за його походи та війни, якими він поширював терен першої Української Держави та обороняв її кордони. Але Святослав був не тільки завойовником, що прагнув тільки здобичі. Він був ще й до того великим політичним діячем — імперіалістом, ясно уявляв собі значення для розвитку української держави — Північного Кавказу, Руського моря, Хвалинського моря та Балкану. Він не боявся навіть підняти питання про перенесення столиці української держави з Києва на Нижній Дунай до «Руського моря». Цим він думав також закріпити за Україною навіки панування над Руським морем, до якого стреміли своїми походами всі його попередники. Літопис наводить думки Святослава, якими він обґрунтовував перенесення столиці на Нижній Дунай, то б то теоретичні підвалини політичних прагнень. Відтак Святослав уявляється з історичних джерел, як предтеча та один з основоположників ідеології сучасної української морської великодержавности.

В цьому зв'язку історична постать Святослава, разом з тим і питання за його могилу та пам'ятник, підводяться на нову височінь та набувають нового значення в циклі національно-політичних завдань, що стоять перед українським народом.

Дровосєкова О. В.

Михаил Миллер и его работа «Могила князя Святослава»

В последнее время достаточно большое количество исследований, которые ранее были неизвестны, малоизвестны либо вообще запрещены, введено в научный оборот путем переиздания работ. Это относится и к изысканиям неординарного ученого-эмигранта Михаила Александровича Миллера. Данная статья посвящена его работе «Могила князя Святослава», которая вышла в Канаде в 1951 г.

Drovosekova O. V.

Michael Miller and his work «The grave of prince Sviatoslav»

Large quantity of researches which were unknown, little known or forbidden inserted in scientific circulation by their republication recently. It concerns the investigations of peculiar scientist Michael Miller. This article is dedicated to his work «The grave of prince Sviatoslav» which was published in Canada in 1951.

РЕЦЕНЗІЇ

Мурзін В. Ю.

МИХАЙЛОВ Б. Д. ЗАГАДКИ ДРЕВНЕГО ГЕРРОСА. – К., 2009. – 144 с.

Борис Дмитрович Михайлов вніс величезний вклад не тільки в розвиток культури Запорізької області, а і в розвиток української культури загалом. Адже завдяки його зусиллям видатна культова пам'ятка нашої давнини — «Кам'яна Могила», у гротах якої збереглися численні зображення тварин та людей, що були нанесені на їх стінах протягом багатьох тисячоріч, починаючи від епохи каменю, здобула статусу Національного історико-археологічного заповідника. Проте, незважаючи на те, що дослідження і збереження цієї пам'ятки були головною справою його життя, Б. Д. Михайлов приділяв свою увагу й іншим напрямам історико-археологічної науки, про що свідчить монографія, котра рецензується.

Дійсно, проблема визначення скіфського Герроса, про який вперше згадує Геродот у своїй славнозвісній «Історії», як про місце поховання скіфських царів, завжди привертала увагу дослідників.

Проте, свідчення Геродота щодо його місцезнаходження досить суперечливі. Так він пише, що Геррос знаходився у тому місці, до якого судноплавний Борисфен (Дніпро) [IV, 71], а також він зазначає що могили скіфських царів могли знаходитися у труднодоступній і вкритій від сторонніх очей місцевості. Це витікає з наведеної їм відповіді скіфського царя Іданфірса персидському царю Дарію I, який з величезним військом вдерся до Скіфії [IV, 127].

Це призвело до виникнення багатьох гіпотез щодо розташування Герроса. Зважаючи на перше твердження Геродота, ще у середині XIX ст. виникла ідея про його розміщення нижче дніпровських порогів [1]. У наші часи її активно підтримав Б. М. Мозолевський [2]. Проте, ця точка зору спростовується відсутністю концентрації поховальних пам'яток вищої скіфської аристократії у даному регіоні за часів Геродота, тобто V ст. до н. е.

Зважаючи на іншу вказівку Геродота В. А. Іллінська [3], розвинула ідею Д. Я. Самоквасова [4, сс. 138 — 139] про локалізацію Герроса у середній течії р. Сули, де виявлені численні поховання скіфської військової аристократії кінця VII — VI ст. до н. е.

Треба зазначити, що Б. Д. Михайлов зробив величезну роботу та ретельно зібрав усі дані про скіфський Геррос починаючи від античних авторів до праць сучасних науковців. Проте, аналізуючи різні свідчення, він так і не сформулював своєї власної концепції щодо цього питання. Незважаючи на те, що твердження «істина знаходиться посередині» вважається банальним, у науці співставлення полярних поглядів інколи призведе якщо не до вирішення проблеми, то до винайдення шляху її вирішення.

На нашу думку, проблему скифського Герроса слід розділити на дві частини. Перша — місце знаходження могильників вищої скифської аристократії. Вірогідно, воно змінювалось відповідно до змін у воєнно-політичній історії скифів. У VII та на початку VI ст. до н. е., коли головним напрямком експансії скифів були багаті місця Передньої Азії, своєрідним плацдармом для просування туди були для них рівнинні райони Північного Кавказу, Прикубання, сучасної Ставропольщини [5]. Саме тут розташовані такі видатні пам'ятки скифської архаїки як Келермеські, Ульські кургани, а також відносно нещодавно відкриті кургани поблизу хут. Червоний Прапор Ставропольського краю [6].

Проте, після закінчення передньоазіатської епопеї скифів, основне ядро скифських племен поступово переміщується до Північного Причорномор'я [7, сс. 51 — 65]. Саме з цим можуть бути пов'язані Посульські кургани посткелермеського часу. Нарешті, після повного освоєння степів Надчорноморщини у нижньому Придніпров'ї зводяться численні могили вищої скифської аристократії — Гайманова Могила, Мелітопольський та Бердянський кургани та ін., а також величезні степові піраміди над могилами скифських царів — кургани Солоха, Чортотлик, Огуз, Олександропільський, Козел.

Щодо іншої частини питання, то ми вважаємо, що їй надав відповідь В. П. Білотор, на жаль лише у невеликих тезах [8]. За його думкою, Геррос в уяві скифів був міфологічною загробною країною, куди потрапляли душі загиблих воїнів. Таким чином у «Скифській розповіді» Геродота змішалися свідчення його скифських інформаторів про дійсно існуючі кладовища скифської аристократії епохи скифської архаїки з релігійними вірування його розповідачів.

Підсумовуючи усе вище сказане, треба зазначити, що монографія Б. Д. Михайлова є, безумовно, дуже корисною для розвитку скифознавства. По-перше, у ній зібраний величезний історіографічний матеріал, по-друге, вона знову привертає увагу до загадки скифського Герроса, яка й досі не розгадана.

Бібліографія

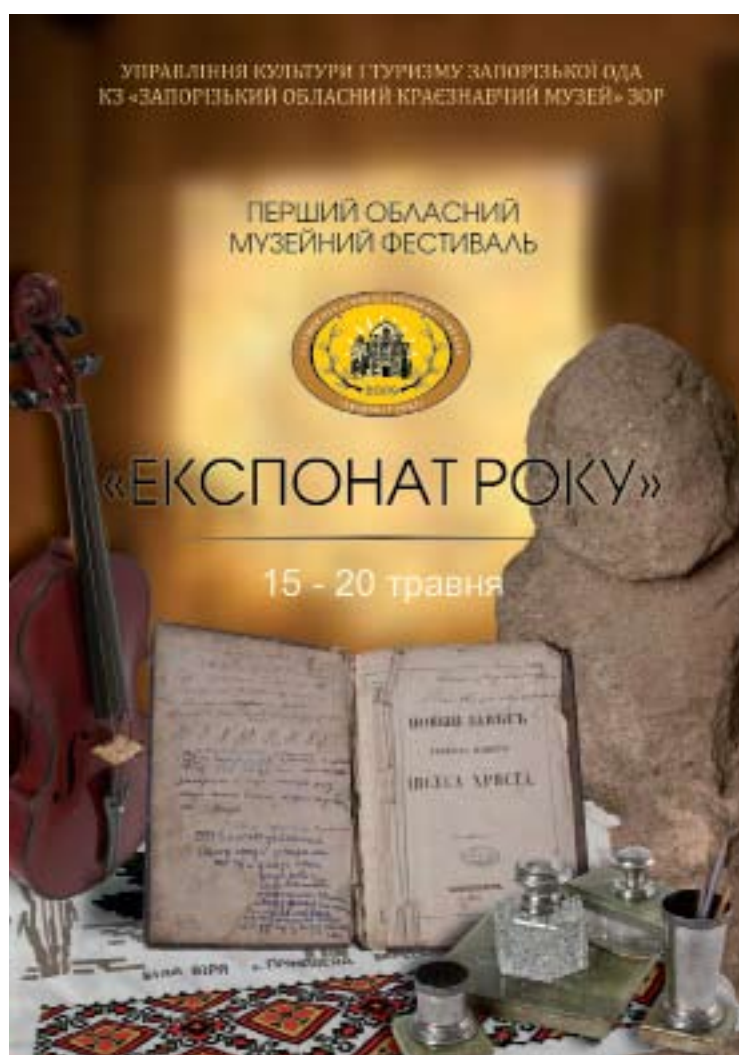
1. Надеждин Н. Геродотова Скифия, объясненная через сличение с местностями / Н. Надеждин // ЗООИД. — 1844. — Т. 1.
2. Мозолевский Б. Н. К вопросу о скифском Герросе / Б. Н. Мозолевский // СА. — 1986. — № 2. — С. 70—83.
3. Ильинская В. А. Скифы Днепровского лесостепного Левобережья / В. А. Ильинская. — К : Наукова думка, 1968. — 203 с. : ил.
4. Самоквасов Д. Могила русской земли / Д. Самоквасов. — М., 1908.
5. Мурзин В. Ю. Скифы на Північному Кавказі / В. Ю. Мурзин // Археологія. — 1978. — Вип. 27. — С. 22—35.
6. Петренко Владимир. Краснознаменский могильник. Элитные курганы раннескифской эпохи на Северном Кавказе / Владимир Петренко. — Москва — Берлин — Бордо, 2006.
7. Мурзин В. Ю. Происхождение скифов: основные этапы формирования скифского этноса / В. Ю. Мурзин. — К. : Наукова думка, 1990. — 88 с. : ил.
8. Белотор В. П. О сущности скифского Герроса / В. П. Белотор // Киммерийцы и скифы. Тезисы докладов Всесоюзного семинара, посвященного памяти А. И. Тереножкина. — Кировоград, 1987. — Ч. 1 — С. 18—20.

ІНФОРМАЦІЇ

Яценко С. П.

ПЕРШИЙ ОБЛАСНИЙ МУЗЕЙНИЙ ФЕСТИВАЛЬ «ЕКСПОНАТ РОКУ»

В Запорізькому обласному краєзнавчому музеї з 15 по 20 травня 2009 року був проведений Перший обласний музейний фестиваль «Експонат року». Його організаторами виступили управління культури і туризму Запорізької облдержадміністрації та Запорізький обласний краєзнавчий музей. Засновано фестиваль з метою сприяння розвитку музейної справи в Запорізькій області, популяризації колекцій, привернення уваги громадськості до діяльності музеїв області та проблем збереження історико-культурного надбання. До участі у

фестивалі були запрошені державні, комунальні, громадські, приватні музеї та інші установи, що здійснюють експозиційну діяльність в галузі культури та мистецтва. Для формування експозиції виставки кожен учасник надав музейний експонат та інформацію стосовно його надходження до фондів музею.

Відкривала фестиваль начальник управління культури і туризму Запорізької облдержадміністрації Л. А. Сізінцова, яка у своїй вітальній промові щиро побажала учасникам творчої наснаги, плідної співпраці, подальших здобутків на теренах розбудови музейної справи в Запорізькій області.

Виставку музейних експонатів та каталог учасників презентував директор Запорізького краєзнавчого музею Г. І. Шаповалов, який привітав колег із Міжнародним днем музеїв. З нагоди професійного свята всіх працівників музеїв області поздоровив і голова Запорізької облдержадміністрації О. В. Старух. Перед експертною радою співробітниками музеїв були представлені конкурсні музейні предмети.

В рамках проведення Першого обласного музейного фестивалю було проведено засідання круглого столу «Музеї в туристичній галузі», де обговорювалися такі питання: музей як фактор розвитку туризму; участь музею у туристичному обслуговуванні населення регіону; роль музеїв у створенні нових туристичних маршрутів. З доповідями виступили директори Запорізького обласного та Бердянського міського краєзнавчих музеїв, а також старші наукові співробітники.

Всі учасники фестивалю були нагороджені дипломами управління культури і туризму Запорізької облдержадміністрації.

Попандопуло З. Х.

V ГРАКОВСКИЕ ЧТЕНИЯ

С 21 по 24 октября 2009 года в г. Запорожье проходила работа международной конференции «Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья», посвященная памяти выдающегося ученого-археолога, эпиграфиста Бориса Николаевича Гракова. По сложившейся традиции, каждые пять лет в Запорожье собираются археологи на «Граковские чтения». Первые из них состоялись в 1989 году и были приурочены к 90-летию со дня рождения Б. Н. Гракова. Инициаторами проведения таких конференций выступили Запорожский государственный университет (ныне ЗНУ), Московский государственный университет (МГУ), Запорожский областной краеведческий музей (ЗОКМ).

Б. Н. Граков, блестящий ученый профессор МГУ, оставил заметный след в изучении археологического прошлого Запорожского края. До Великой Отечественной войны (1938 г.), а затем и в послевоенные годы (конец 40-х — начало 50-х годов), экспедиции возглавляемые им (Никопольская и Степная скифская), занимались разведками и раскопками различных памятников древности на территории Днепропетровской и Запорожской областей. Борис Николаевич много сил и времени уделял одному из крупнейших ремесленных центров степной Скифии — Каменскому городищу, расположенному в пределах современных населенных пунктов г. Каменка-Днепровская и с. Великая Знаменка. Итогом его многолетних работ стала монография «Каменское городище на Днестре» (МИА, № 36, 1954).

*Президиум международной конференции «V Граковские чтения».
Слева направо: В. Мурзин, И. Ковалева, Г. Шаповалов, З. Попандопуло, Т. Самойлова*

Заявку на участие в конференции и тезисы прислали более 60 специалистов-археологов из разных городов Украины, России, Молдовы, Болгарии, Румынии и Молдавской Приднестровской республики. В Запорожье собрались археологи из Киева, Одессы, Днепропетровска, Донецка, Севастополя, Бердянска, Москвы, Ростова-на-Дону, Кишинева, Тирасполя, а также представители научных и общественных организаций города.

Участники конференции на о. Хортица

Пленарное заседание состоялось в конференц-зале ЗОКМ, где были представлены три небольшие выставки. Одна из них презентovala специальную литературу, изданную в Запорожье. Вторая — представляла марки и конверты, выпущенные на археологическую тематику (коллекция Г. Н. Тощева) и третья — демонстрировала коллекцию гераклеийских клейм, собранных в районе с. Капуловки на скифском городище (коллекция О. В. Фатеева и др.). По завершении работы пленарного заседания, Олег Викторович передал эту коллекцию на хранение в ЗОКМ.

На заседании были заслушаны доклады о двух крупных памятниках, исследованных в Украине: Мамай Горе — в Нижнем Поднепровье (Г. Н. Тощев, С. И. Андрух, Запорожье) и Картал — в низовьях Дуная (И. В. Бруяко, Одесса). Новый взгляд на проблему происхождения скифов изложил в своем докладе В. И. Клочко (Киев). В конце первого дня было заслушано сообщение Плешивенко А. Г. о разрушениях и организованных грабительских раскопках на территории Запорожской области. Было принято обращение, адресованное президенту Украины, Генеральному прокурору Украины, прокурору Запорожской области и главе Запорожской облгосадминистрации о недопустимости подобного явления и необходимости наказания виновных. Обращение было подписано всеми участниками «Граковских чтений».

Секционные заседания проходили в помещении профилактория-санатория ЗНУ на о. Хортице. По регламенту должны были заседать три секции: «Эпоха бронзы», «Скифо-сарматская археология» и «Античная археология». Поскольку было много желающих выступить и прослушать доклады по скифской и античной археологии, эти секции были объединены. За два рабочих дня были прочитаны 25 докладов и сообщений. В них освещались материалы новейших исследований курганов, поселений, отдельных артефактов (Агульников С. М., Попович С. С., Папанова В. А., Синика В. С., Парусимов И. И., Прокофьева Т. К., Савельев О. К., Остапенко П. В., Самойлова Т. Л., Иванова С. В., Ветчинникова Н. Е., Карнаух Е. Г., Клочко Л. С., Кравченко Э. А., Полидович Ю. Б.); по-новому интерпретировались известные памятники (Подобед В. А., Фатеев О. В., Романчук А. А., Смольянинова С. П.); выдвигались новые гипотезы (Буйских С. Б., Переводчикова Е. В., Туровский Е. Я., Филиппенко А. А.). Что особо ценно, все сообщения сопровождались иллюстративным материалом. Каждый прочитанный доклад вызывал оживленное обсуждение, в ходе которого рождались новые гипотезы и интерпретации.

В процессе работы конференции, ее участники совершили экскурсию на знаменитую «Каменную Могилу» в Мелитопольском районе, посетили известный частный Музей истории оружия и т. н. «Скифский стан» на острове Хортице.

Организаторы приносят свою благодарность бывшим выпускникам истфака ЗНУ, которые значительно облегчили проведение конференции: Козыреву В. К., Буланенко И. В., Геращенко С. Н., Куприянову И. И., Тубольцеву О. В., Филасу В. Н. Прямую поддержку оказали: ресторан «Олимп» и лично Муковские Руслан и Юля, Петрашин Л. Г., Фатеев О. В. Мы также признательны всем сотрудникам музея и старшекурсникам истфака, принявшим посильное участие в организации и проведении этого форума.

Накануне, в адрес конференции поступило приветственное письмо от кафедры археологии МГУ, приводим его полностью:

**МОСКОВСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ
имени М.В. ЛОМОНОСОВА
исторический факультет
кафедра археологии**

«20» октября 2009 г Москва 119991 ГСП-1, Ломоносовский проспект д. 27, к. 4
(495) 9395647 www.hist.msu.ru faculty@hist.msu.ru

Глубокоуважаемые коллеги!

Кафедра археологии исторического факультета МГУ имени М.В. Ломоносова приветствует участников V Граковских чтений, посвященных 110-летию со дня рождения выдающегося скифолога, сарматолога и антиковеда, профессора кафедры археологии МГУ Бориса Николаевича Гракова!

Мы благодарны Оргкомитету и участникам конференции за то, что Ваш представительный форум неизменно поддерживает традицию научной школы, созданной трудами Бориса Николаевича Гракова.

Мы желаем всем участникам конференции успешной работы, интересной и плодотворной дискуссии, здоровья и творческих успехов.

Заведующий кафедрой археологии
академик РАН

 Янин В.Л.

Заместитель заведующего кафедрой археологии
доцент

 Канторович А.Р.

Пам'ять

ПАМ'ЯТИ МАРГАРИТЫ МИХАЙЛОВНЫ ШИРЯЕВОЙ

Три года тому назад на страницах Музейного вестника мы поздравляли с юбилеем коллегу — Маргариту Михайловну Ширяеву. А теперь приходится сообщать о печальном событии. Болезнь победила, и 17 июня 2009 года из жизни ушла замечательная женщина, любящая жена и мать, заботливая бабушка — такой ее запомнят родные. А мы будем помнить ее стремление к новым знаниям, ее научную добросовестность, активную жизненную позицию, умение передать накопленный опыт молодым коллегам. Еще много лет новые поколения музейных сотрудников будут строить экспозиции, используя экспонаты, собранные Маргаритой Михайловной и воплощая в жизнь ее идеи.

Коллеги

Список скорочень

АВУ	Археологічні відкриття в Україні
АИМ	Археологические исследования в Молдавии
АЛЛУ	Археологічний літопис Лівобережної України
БДПУ	Бердянський державний педагогічний університет
ДАЗО / ГАЗО	Державний архів Запорізької області
ДА СБУ	Державний архів Служби Безпеки України
ДДУ ВС	Дніпропетровський державний університет Внутрішніх справ
ДНУ / ДДУ	Дніпропетровський національний університет
ССПК / ДСПК	Старожитності Степового Причорномор'я і Криму
ЗНУ / ЗДУ	Запорізький національний університет
ЗНТУ / ЗДТУ	Запорізький національний технічний університет
ЗОКМ / ЗКМ	Запорізький обласний краєзнавчий музей
ЗООИД	Записки Одесского общества истории и древностей
ЗОЦОКС	Запорізький обласний центр охорони культурної спадщини
ИА НАНУ	Институт археологии Национальной академии наук Украины
ИА РАН	Институт археологии Российской академии наук
КСИА	Краткие сообщения Института археологии
МИА	Материалы и исследования по археологии
МИЗ	Материалы по истории земледелия
НДКМ	Нікопольський державний краєзнавчий музей
НЗХ	Національний заповідник «Хортиця»
ОДУ	Одеський державний університет
РГВИА / РДВИА	Российский государственный военно-исторический архив
СА	Советская археология
СІД	Спеціальні історичні дисципліни
СЭ	Советская этнография
УБЖ	Український ботанічний журнал
УІЖ	Український історичний журнал
УРЕ	Українська радянська енциклопедія
ХАЕ	Хортицька археологічна експедиція
ЦДАК	Центральний державний історичний архів у м. Києві

Відомості про авторів

Алексєєва Ірина Леонідівна – (м. Одеса) – к. і. н.

Буканов Григорій Миколайович – (м. Запоріжжя) – старший викладач кафедри правознавства ЗНТУ.

Горбаненко Сергій Анатолійович – (м. Київ) – к. і. н., старший науковий співробітник відділу науково-технічної інформації ІА НАН України.

Грабовецький Сергій Володимирович – (м. Одеса) – співробітник ДП «Южгідроархеологія»

Деркач Тамара Григорівна – (м. Запоріжжя) – старший науковий співробітник відділу природи ЗОКМ.

Дровосєкова Оксана Володимирівна – (м. Запоріжжя) – науковий співробітник відділу охорони пам'яток ЗОЦОКС.

Єльников Михайло Васильович (м. Запоріжжя) – к. і. н., викладач кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин ЗНУ.

Єрохіна Лариса Анатоліївна – (м. Запоріжжя) – старший науковий співробітник відділу природи ЗОКМ.

Кобалія Дмитро Русланович – (м. Запоріжжя) – завідуючий відділом археології музею НЗХ.

Козицяцька Світлана Ігорівна – (м. Запоріжжя) – старший науковий співробітник відділу історії краю ЗОКМ.

Константинова Вікторія Миколаївна – (м. Бердянськ) – к. і. н., доцент кафедри історії України БДПУ, докторант ЗНУ.

Маріна Зоя Павлівна – (м. Дніпропетровськ) – к. і. н., доцент кафедри історіографії, джерелознавства та архівознавства ДНУ.

Мордовської Михайло Михайлович – (м. Запоріжжя) – старший науковий співробітник відділу новітньої історії краю ЗОКМ.

Мурзін В'ячеслав Юрійович – (м. Запоріжжя) – д. і. н., професор Запорізького юридичного інституту ДДУ ВС.

Олененко Анна Геннадіївна – (м. Запоріжжя) – аспірантка кафедри джерелознавства, історіографії та СІД ЗНУ.

Попандопуло Зоя Харитонівна – (м. Запоріжжя) – завідувача відділом історії краю ЗОКМ.

Приймак Олег Миколайович – (м. Запоріжжя) – к. і. н., доцент, докторант кафедри джерелознавства, історіографії та спеціальних історичних дисциплін ЗНУ.

Родіонова Олена Станіславівна – (м. Київ) – старший науковий співробітник Національного музею історії України.

Тощев Геннадій Миколайович – (м. Запоріжжя) – к. і. н., доцент кафедри історії України ЗНУ.

Філімонов Дмитро Геннадійович – (м. Дніпропетровськ) – старший науковий співробітник Дніпропетровського обласного центру з охорони історико-культурних цінностей.

Чайка Ольга Василівна – (м. Запоріжжя) – старший науковий співробітник відділу історії краю ЗОКМ.

Чорноморець Валерія Степанівна – (м. Запоріжжя) – завідувача відділом природи ЗОКМ.

Шаповалов Георгій Іванович – (м. Запоріжжя) – д. і. н., професор кафедри українознавства ЗНТУ, директор ЗОКМ.

Шевченко Віталій Іванович – (м. Запоріжжя) – історик.

Щур Юрій Ігорович – (м. Запоріжжя) – науковий співробітник відділу охорони досліджень пам'яток ЗОЦОКС.

Яценко Світлана Павлівна – (м. Запоріжжя) – старший науковий співробітник відділу історії краю ЗОКМ.

Наукове видання

Музейний вісник

№ 9

Щорічник

Засновник: Запорізький обласний
краєзнавчий музей

Відповідальний редактор: Г. І. Шаповалов

Технічні редактори: С. П. Яценко, С. І. Козиряцька

Комп'ютерний набір: З. Х. Попандопуло, О. В. Чайка

Дизайн та верстка: В. А. Лініков

Переклад англійською мовою: В. Є. Чорноготська

До уваги авторів!

Редакція приймає матеріали, подані на паперових та електронних носіях і не завжди поділяє думку і позиції авторів публікацій.

Підписано до друку 14.10.2009 р. Папір офсетний, формат 60x84/8.

Гарнітура Балтика. Друк ризографічний. Наклад 300.

Безкоштовно

Адреса редакції:

Запорізький обласний краєзнавчий музей

69063, м. Запоріжжя, вул. Чекістів, 29.

Тел.: (061) 764-35-53, факс: (061) 764-34-76.

E-mail: epar@epar.zssm.zp.ua

www.musey.zp.ua

Видавництво «АА Тандем»

Адреса: 69032, м. Запоріжжя, а/с 7633, тел. (061) 222-70-10

Вид. ліц. ДК № 2899